OSMANLI DEVLETİ'NİN
700
700. KURULUŞ YIL DÖNÜMÜ

SİCİLLERE GÖRE BURSA'DA İHTİDA HAREKETLERİ VE SOSYAL SONUÇLARI (1472-1909)

OSMAN ÇETİN

TÜRK TARİH KURUMU
1999

Birinci Baskı : 1994

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi – Sayı 148[1]

SİCİLLERE GÖRE BURSA'DA İHTİDA HAREKETLERİ VE SOSYAL SONUÇLARI (1472-1909)

OSMAN ÇETİN

2. Baskı

OSMANLI DEVLETİ'NİN
700
700. KURULUŞ YIL DÖNÜMÜ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
1999

ISBN 975-16-0660-8

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ IX
KISALTMALAR XI
GİRİŞ 1
1 - BURSA ŞER'İYE SİCİLLERİ 1
2 - ŞER'İYE SİCİLLERİ VE İHTİDALAR 2
3 - İHTİDA KAYITLARININ SİCİLLERDE YER ALIŞ ŞEKLİ 3
4 - TANZİMAT'TAN SONRA İHTİDA İ'LÂMLARININ ALDIĞI ŞEKİL 4
5 - ARAŞTIRMA YÖNTEMİ 7

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ VE SOSYAL AÇIDAN BURSA'NIN GELİŞMESİ

I - İLK OSMANLI FETİHLERİ VE BURSA 9
A - İlk Osmanlı Fetihleri 10
B - Bursa'nın Fethi 11
II - BURSA'NIN GELİŞMESİ 13
A - Osmanlı İdaresinden Önce Bursa 13
B - Fetihden Sonra Bursa'nın Gelişmesi (Türkleşip İslâmlaşması) 14
1 - Fizikî Gelişme 16
2 - Dinî ve Etnik Yapı 20
a. Müslümanlar 22
b. Hıristiyanlar 25
(1) Rumlar 25
(2) Ermeniler 26
(3) Diğer Hıristiyan Gruplar 27
c. Yahudiler 28

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA İHTİDALAR

I - İHTİDALARIN YILLARA GÖRE DAĞILIŞI 33
II - İHTİDALARIN AYLARA GÖRE DAĞILIŞI 33
III - YAŞ GRUPLARINA GÖRE MÜHTEDİLER 42
IV - MİLLİYETLERİNE GÖRE MÜHTEDİLER 44
V - ESKİ DİNLERİNE GÖRE MÜHTEDİLER 46

VI - HÜR, KÖLE-CARİYE VE ESİRLERİN İHTİDASI 47

A - Hürler 47
B - Esirler, Köle ve Cariyeler 49

VII - MÜHTEDİLERİN ALDIKLARI İSİMLER 56
VIII - İHTİDA SEBEPLERİ 58

A - Kültürel Etkileşim 60
B - İktisâdî Sebepler 64
C - Psikolojik Sebepler 67
D - Diğer Sebepler 71
E - Ferdî Çalışmaların İhtidalara Etkisi 72

IX - İHTİDA SONRASINDA GÖRÜLEN PROBLEMLER 73

A - Mühtedi-Müslüman Münasebetleri 73
B - Mühtedi-Gayrimüslim Münasebetleri 76
C - Cizye ve Haraç Problemleri 78
D - İhtidalarda Cebir ve Şiddet 79
E - Mühtedilerde Dinî Hassasiyet 82

1 - Mütedeyyin Olanlar 82
2 - Mütedeyyin Görünmeyenler 84
3 - İrtidat Edenler 84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜHTEDİLERLE İLGİLİ SOSYO KÜLTÜREL POLİTİKALAR

I - DEVLETİN MÜHTEDİLERE YÖNELİK SOSYAL GÜVENLİK POLİTİKALARI 87

A - Sosyal Yardımlar 88

1 - Evlât (ahiret oğlu) Edinme, Terbiyeye Verme 88
2 - Mahkemenin Müdahalesi 90

B - Mühtedileri Korumak İçin Alınan Hukukî-İdârî Tedbirleri 91

1 - Mühtedi Çocukların Zimmî Anne ve Babalarından Ayrılmaları 92
2 - Mühtedi Kadınların Gayrimüslim Kocalarından Ayrılmaları 93
3 - Mühtedilerin Gayrimüslimlerle Birlikte Oturmalarının Yasaklanması 94
4 - Müslüman Cariyelerin Gayrimüslimlere Satılmasının Yasaklanması .. 95
5- Zimmîlerin Elinde İhtida Eden Cariye ve Esirlerin Sattırılması 95

II - GÖNÜLLÜ TEŞEBBÜS VE KURULUŞLARIN KATKILARI 97

A - Yardım Kampanyaları 97
B - Vakıflar ve Mühtediler 97

1 - Müslüman Köle ve Cariyelerin Vakıflarla İlgisi 99
2 - Hacı İvaz Paşa Vakfı 101
SONUÇ 109
KAYNAKLAR 111

I - BURSA ŞER'İYE SİCİLLERİ 111
II - ESERLER 112
III - MAKALELER/MADDELER 114

GENEL İNDEKS 117
BELGELER

HARİTA VE TABLOLAR

I - HARİTALAR

Harita 1 : Osman Bey zamanında Osmanlıların durumu 11
Harita 2 : Bursa Semtleri 19
Harita 3 : 15. Yüzyılın başlarında Bursa'da yerleşme alanları 21

II - TABLOLAR

Tablo 1 : İkametgâhları belli olan mühtedilerin Bursa mahallerindeki dağılımı 30
Tablo 2 : Yıllara (elli yıllık periyodlar) göre mühtedilerin dağılışı 34
Tablo 3 : İhtida kayıtlarının sicillerde doğrudan veya dolaylı olarak yer alış-arına göre dağılımı 35
Tablo 4 : Bazı gayrimüslim köle ve cariyelerin isimleri 36
Tablo 5 : İhtida kayıtlarının aylara göre dağılımı 40
Tablo 6 : İhtidaların (doğrudan ihtida kaydı esas alınarak) aylara göre dağılımı 41
Tablo 7 : Tablo 5 ile Tablo 6'nın mukayesesi 42
Tablo 8 : Yaş gruplarına göre ihtidaların genel dağılımı 43
Tablo 9 : Yaşı belli olan grupların birbirlerine göre oranları 43
Tablo 10 : Milliyetlerine göre mühtedilerin dağılımı 45
Tablo 11 : Eski dinlerine göre mühtedilerin dağılımı 46
Tablo 12 : Mühtedilerin statülerine göre dağılımı 47
Tablo 13 : 1478-1538 yılları arasında âzad edilen köle ve cariyelerin din ve milliyetleri açısından genel dağılımı 52
Tablo 14 : Tablo 13'e esas olan âzadlıların âzad edilme şekillerini gösterir tablo 54
Tablo 15 : Mühtedilerin en çok kullandığı İslâmî isimler 57
Tablo 16 : Mühtedilerin mensup olduğu meslekler ve sayıları 65
Tablo 17 : Değişik tarihlerde Hacı İvaz Paşa Vakfı'ndan para alan mühtediler 105
Tablo 18 : Hacı İvaz Paşa Vakfı muhasebe kayıtlarına göre muhtelif yıllarda (13 yıllık) mühtedi fonundan yapılan ödemeler 106

ÖNSÖZ

Anadolu'nun islâmlaşması konusu henüz bütün yönleri ile aydınlatılabilmiş değildir. Şimdiye kadar mesele, daha çok genel çerçevede ele alınmış ve bu yaklaşımın tabiî sonucu olarak genel hükümler ortaya konulmuştur. Şüphesiz buna Selçuklu devri kaynaklarının, özellikle arşiv belgelerinin kıtlığı sebep olmaktadır. Bu önemli konu hâlâ ayrıntılarına inilerek araştırılmaya muhtaç görünüyor.

Anadolu'nun islâmlaşması süreci, Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte sona ermemiş, aksine Osmanlılar devrinde de, hem eski Selçuklu şehirlerinde, hem de yeni fetholunan topraklarda bu oluşum devam etmiştir.

İslâmlaşma olayının değişik boyutları olmakla birlikte, meselenin bir yönünü ihtidalar teşkil etmektedir. Acaba Anadolu yerli halkı ile bu ülkeye dışarıdan gelen gayrimüslimlerin eski dinlerini terkederek müslüman olmaları hangi şartlarda ve ne ölçüde gerçekleşmiştir? İhtidaların genel nüfusa oranı ve Anadolu'nun islâmlaşmasındaki payı nedir? Bu oran zannedildiği kadar yüksek midir? Bu ve benzeri soruların ihtidalar konusunda yapılacak ayrıntılı çalışmalarla cevaplandırılması ve islâmlaşma hadisesinin bütün unsurları ile açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Osmanlı arşivleri bu tür araştırmalara imkân verecek bilgi ve belge zenginliğine sahiptir. İhtidalar konusunda yapılacak çalışmalarda öncelik verilmesi gereken arşiv belgeleri ise Osmanlı şer'iye sicilleridir.

Siciller, bir belde halkının birbiriyle olan hukukî, iktisâdî, ticârî, sosyal, dinî münasebetlerini en güzel bir şekilde yansıtan belgelerdir. Osmanlı adlî teşkilâtının kadıya yüklediği görevler ve devlet teşkilâtı içinde mahkemelerin üstlendiği misyon, sicilleri, yalnız fertler arasındaki hasmâne münasebetlerle ilgili kayıtlar ihtiva eden belgeler olmakla sınırlamamakta, aksine hayatı bütünüyle aksettiren kayıt zenginliğine sahip kılmaktadır. Osmanlı topraklarında yaşayan hemen her şahsın evlenme, boşanma, miras, vasiyet, vekâlet, kefâlet, ortaklık, alışveriş gibi çok değişik sebeplerle sicillerde yer alabilmesinin mümkün olması, bizim, Osmanlı toplumunun siyâsî, iktisâdî, sosyal ve dinî hayatını çok etkili bir biçimde sicillerden takip edebilmemize imkân veriyor.

Şer'iye sicillerinde yalnız müslümanlarla ilgili değil, gayrimüslimlerle alâkalı kayıtlar da vardır. Dolayısı ile müslüman-gayrimüslim münasebetlerini çok sağlıklı bir şekilde sicillerde bulmak mümkündür. Zimmî statüsüne sahip olan değişik ırk, din veya mezhebe mensup gayrimüslimlerin toplum içindeki yerlerini ve sosyal statülerini, ekonomik durumlarını, halkla ve devletle olan ilişkilerini, kendi aralarındaki problemleri gerçeğe oldukça yakın bir şekilde bize yansıtan

sicillerde, doğrudan veya dolaylı olarak gayrimüslimlerin ihtidası ile ilgili kayıtlara da rastlanmaktadır. İslâmlaşma olayının incelenmesinde son derece önemli olan bu kayıtlara başka kaynaklarda pek nadir tesadüf edilir. Ancak yirmi bine yaklaşan sicil defterlerinin tek tek gözden geçirilmesi oldukça zor ve uzun bir mesâi gerektirecektir. Bu sebeple, çalışmamızda sadece Bursa Şer'iye Sicilleri esas alınmış, araştırmanın sınırı, zaman itibariyle olmasa bile mekân olarak daraltılmıştır. Zincirin ilk halkasını oluşturacak bu çalışmaya diğer şehirler de eklendiğinde Anadolu'daki ihtidaların gerçek boyutları ve bunun ortaya çıkardığı sosyal sonuçlar bütün ayrıntıları ile gözönüne serilecektir.

Bu tür çalışmalarda hızlı ve sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için günümüz teknolojisinden yararlanmak gerektiğine inanıyoruz. Bunun için, araştırmamız sırasında tesbit edilen ihtida kayıtları bilgisayara yüklenmiş ve özellikle ikinci bölümde yer alan tablolarla, bu tablolara ilişkin değerlendirmeler bilgisayar verilerine göre yapılmıştır.

Bu araştırma çok yoğun ve yorucu bir çalışmanın ürünüdür. Amacımız Selçuklu ve Osmanlı devrinin önemli kültür ve ticaret merkezleri olan Konya, Kayseri, Tokat, Amasya, Erzurum, Manisa gibi Anadolu şehirlerinin sicillerini de tek tek gözden geçirerek ihtidalarla ilgili bilgileri toplamak ve böylece Anadolu'nun islâmlaşması konusunda daha genel ve kapsamlı sonuçlara ulaşmaktır. Yalnız bu sonuca, teknoloji ile desteklenen bir ekip çalışmasıyla daha erken ulaşılabileceğine inanıyoruz.

Araştırmamızın temel kaynağı olan "Bursa Şer'iye Sicilleri"ndeki çalışmamız sırasında, bize rahat ve huzurlu bir ortam sağlayan Bursa Müzesi Müdürü Sayın Salih Kütük ve müze personeline, bilgisayar programlarının hazırlanmasındaki unutulmaz yardımları için Sayın Numan Vercan ve Nusret Yıldırım'a, araştırmanın hemen her safhasında yakın ilgi ve yardımlarını gördüğüm Araştırma Görevlisi arkadaşlarım Dr. Mefail Hızlı, M.Asım Yediyıldız ve Abdurrahman Kurt'a, özellikle kitabın müsveddelerini okuyarak önemli katkılarda bulunan değerli dostumuz Prof.Dr. Bahaeddin Yediyıldız'a şükranlarımızı sunmayı bir borç biliyorum.

Tevfik ve Hidayet Allah'tandır.

Osman ÇETİN
Bursa-1994

KISALTMALAR

age	: adı geçen eser
agm	: adı geçen makale/madde
bkz.	: bakınız
bs.	: baskı/basım
BŞS.	: Bursa Şer'iye Sicilleri
c.	: cilt
çev.	: çeviren
D.E.F.M.	: Dârülfünun Edebiyat Fak. Mecmuası
haz.	: hazırlayan
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
İ.Ü.İ.F.	: İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi
M.E.B.	: Millî Eğitim Bakanlığı
Mec.	: Mecmuası
neşr.	: neşreden
s.	: sayfa
sad.	: sadeleştiren
sy.	: sayı
V.D.	: Vakıflar Dergisi

GİRİŞ

1 — BURSA ŞER'İYE SİCİLLERİ

Bu araştırmada başvurulan temel kaynak, Bursa ve kazaları ile Söğüt'e ait toplam 887 defterden meydana gelen Bursa Müzesi'ndeki "Bursa Şer'iye Sicilleri"dir*.

Bilindiği gibi Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkentidir. Devletin temelleri burada atılmış, ilk teşkilâtlanma burada gerçekleşmiştir. Bu bakımdan Bursa'nın Osmanlı tarihinde ayrı bir yeri vardır[1]. Bu durum Bursa Şer'iye Sicilleri'nin önemini daha da artırmaktadır. İlk idarî ve hukukî tatbikatın Bursa ve çevresinde icra edilmesi, Osmanlı toplum yapısının önce burada şekillenmesi, ilk yoğun müslim-gayrimüslim münasebetlerinin bu çevrede yaşanması Osmanlı araştırmalarında Bursa'yı öncelikli il haline getirmektedir.

İstanbul Şer'iye Sicilleri'nden sonra sayı ve muhteva zenginliği bakımından Bursa Şer'iye Sicilleri'nin ikinci sırayı alması da üzerinde durulması gereken bir konudur. Ancak Bursa sicillerinin önemini artıran asıl sebep, Osmanlılara ait en eski sicillerin Bursa'da bulunmasıdır[2]. Ayrıca XVI. yüzyıla ait siciller bakımından da Bursa son derece zengindir. İşte bu durum sicillere bağlı "ihtida" araştırmalarında Bursa'ya öncelik kazandırmaktadır.

Bursa Şer'iye Sicilleri, Bursa Müzesi'nde toplandığı ilk yıllarda birer envanter numarası ile kayda geçirilmiş ve bir süre bu numaraları ile kullanılmışlardır. Daha sonra yapılan yeni bir tasnif çalışması sırasında hemen hiçbir sisteme

* Siciller, Ocak 1991'de Ankara'ya Milli Kütüphane'ye taşınmıştır.

[1] Bu öneminden dolayı ünlü Osmanlı sadrazamı Fuat Paşa Bursa'yı "Osmanlı tarihinin dibâcesi" olarak tavsif etmiştir.

[2] Bursa Müzesi'ndeki en eski Osmanlı Şer'iye Sicilleri şu numaralarda kayıtlıdır:

A 199/208	(860-890)	M: 1455-1485
A 1/1	(860-900)	M: 1455-1494
A 2/2	(867-868)	M: 1462-1463
A 6/6	(872-873)	M: 1467-1468
A 3/3	(883-886)	M: 1478-1481
A 4/4	(889-890)	M: 1484-1485
A 5/5	(891-892)	M: 1486
A 7/7	(892-894)	M: 1486-1488
A 7a/7	(893-895)	M: 1487-1489
A 198/804	(894-895)	M: 1488-1489
A 16/16	(894-895)	M: 1488-1489
A 8/8	(896-897)	M: 1490-1491

bağlı kalınmaksızın, daha çok defterlerin boylarına bakılarak A, B, C, D şeklinde dört gruba ayrılmış ve boyu nisbeten kısa olanlar -ki bunlar daha çok XV. ve XVI. yüzyıla ait defterlerdir- A, diğerleri de B, C ve D olarak gruplandırılmışlardır. Bu gruplandırmada kronolojik sıraya fazla dikkat edilmemiştir. Yalnız ilk tasnif numaraları muhafaza edilerek ikincisi ilk tasnife ait olmak üzere defterlere çift numara verilmiştir. İkinci tasniften sonra müzeye intikal eden defterler için ise tek numara kullanılmıştır (D 1 gibi).

2 — ŞER'İYE SİCİLLERİ VE İHTİDALAR

Şer'iye sicillerinin, âdi mahkeme vukuâtının dışında çok değişik konularda kayıtlar ihtiva ettiğini biliyoruz. İşte bu kayıtlar arasında ihtida i'lâmlarının sayısı büyük bir yekûn tutmaktadır. İhtida olaylarının sicillere intikali ise doğrudan veya dolaylı bir şekilde olmuştur. Zaman zaman miras, alış-veriş, kefalet, vesâyet, ıtk gibi çok değişik konularla ilgili sicil kayıtlarında mühtedilerin adına rastlıyoruz. Meselâ 889/1484 tarihli bir vekâlet kaydından, Hacı Ivaz'ın azatlısı Hacı Hoşkadem b. Abdullah'a vekil olan Ali'nin "vekele Ali b. Abdullah el-mühtedî" ifadesinden bir mühtedi olduğunu öğreniyoruz[3]. 897/1492 tarihli bir kayıttan da "sıla için" Selanik'e gitmek isteyen Mustafa b. Abdullah'ın mühtedi olduğu belirtilmiştir[4]. Receb 1008/Ocak 1600 tarihli diğer bir kayıtta ise, Yahudi Musa aleyhine dava açarak Bursa Kuruçeşme Mahallesi'nde, Musa tarafından işgal edilen evin, müslüman olmadan önce babası Andon'dan kendisine intikal ettiğini iddia eden Nefise bt. Abdullah'ın kendi ikrarı ile fakat bir dava kaydı münasebetiyle mühtediye olduğu ortaya çıkmaktadır[5]. Bunlara benzer dolaylı ihtida kayıtlarına yüzlerce örnek vermek mümkündür. Ancak bu tür kayıtlarda verilen tarihin ihtida tarihi olmadığının bilinmesi gerekmektedir.

XVII. yüzyıldan başlamak üzere giderek artan bir şekilde doğrudan ihtida kayıtları ile karşılaşıyoruz. Meselâ, 29 Zilkade 1085/24 Şubat 1675 tarihli bir kayıtta aynen şöyle denilmektedir: "İşbu şehr-i Ramâzani'l-mübârekin dokuzuncu çarşamba günü Bardros nam mühtedi şeref-i İslâm ile müşerref olub ismi Mehmed tesmiye olundu"[6]. Rebiulâhir 1252/Temmuz 1839 tarihli başka bir kayıtta ise, "Çelebi Sultan Mahallesi'nde olub Ermeni tâifesinden tahminen onbeş yaşında Ohannes veledi Âram nam şâb emred işbu tarihgünü şeref-i İslâm ile müşerref olub ismi Mehmed Ali tesmiye olunduğu kayd şüd"[7] denilmektedir. Muharrem 1316/Temmuz 1898 tarihli kayıtta da, Bursa Mollaarap Mahallesi'nde oturan yirmi yaşında Ermeni Ohannes kızı Ludmire'nin, "Meclis-i İdâre-i

[3] BŞS. (Bursa Şer'iye Sicilleri) A 4/4 108 b.
[4] BŞS. A 8/8 36a.
[5] BŞS. A 152/199 76a.
[6] BŞS. B 103/316 2a.
[7] BŞS. B 347/655 121b.

Vilâyet"e bir dilekçe ile başvurarak müslüman olduğunu ve Fatma Hüsniye adını aldığını öğreniyoruz[8].

3 — İHTİDA KAYITLARININ SİCİLLERDE YER ALIŞ ŞEKLİ

İhtida kayıtlarının sicillerde yer alış şekilleri ve bunun zaman içinde nasıl bir değişiklik gösterdiği konusunu ileride etraflıca ele alacağız. Ancak şu kadarını belirtelim ki, araştırmamıza konu olan toplam 835 kayıttan 450'sinde mühtedinin adı dolaylı olarak sicillere geçmiştir. Geriye kalan 485 kayıt "ihtida i'lâmı" olarak defterlerde yer almış olup bunlar ihtida olayının tescil ve i'lâmı maksadıyla sicillere yazılmış olan kayıtlardır.

Aslında ihtida kaydı, "ihtida i'lâmı" biçiminde sicillere geçen kayıttır. Fakat biz, dolaylı kayıtlarda da mühtedilerin adına rastladığımız için bunları da bir ihtida i'lâmı gibi değerlendirmeye almayı uygun bulduk.

Araştırmamız sırasında dikkatimizi çeken hususlardan biri de, ihtida olaylarının yoğun bir şekilde yaşandığı XV. yüzyılda ihtidaların sicillere "i'lâm" tarzında yansımamasıdır. Bu yüzyıla ait tesbit ettiğimiz 175 mühtedinin tamamının adı sicillere dolaylı olarak geçmiştir. Aynı uygulama hemen hiç değişmeden XVI. asırda da sürdürülmüştür. XVI. yüzyıla ait 172 kayıttan sadece 11'i "ihtida i'lâmı" şeklinde verilmiştir. XVII. asırdan itibaren durumun değiştiği görülüyor. Bu yüzyılda ihtida olayları % 90 oranında "ihtida i'lâmı" biçiminde, ancak defterlerin ilk ve son sayfalarına, fazla önem verilmediği anlaşılan bir şekilde alt alta sıralanarak yazılmıştır[9].

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden bu uygulamada değişik ifade kalıpları kullanılmakla beraber genellikle mühtedinin eski ve yeni adının belirtilmesi, kendi isteği ile eski dinini terkederek müslüman olduğunun yazılması ve kelime-i şehâdet getirerek İslâm dinine girdiğinin ifade edilmesi bu tür ihtida i'lâmlarının ortak özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kayıtların sonunda genellikle ihtida tarihi ve bazan şahitlerin isimleri de yer alır. Bazı ihtida i'lâmlarında ihtida yerine de işaret edilmiştir[10]. Türkçe yazılmaları da ortak özelliklerindendir[11]. Sadece iki defterde Arapça yazılan ihtida i'lâmlarına rastlanmaktadır. 1052/1642 tarihli defterde 2'si Türkçe, 12'si Arapça olmak üzere 14 i'lâm alt alta sıralanmıştır[12]. 1055/1645 tarihli defterde ise yine Arapça olarak

[8] BŞS. C 143/716 12a

[9] Bu tür defterlere şu siciller örnek olarak verilebilir: B 107/321, B 111/325, B 112/326, B 121/335, B 291/519, B 312/552, B 316/557, B 324/570, B 327/573, C 2/261, C 7/305, C 27/540 gibi.

[10] BŞS. A 8/8 99 b, 182b, C 57/620 22a.

[11] Başlangıçta sicil kayıtları genellikle Arapça tutulmuş, defterlerde çok az türkçe kayda yer verilmiştir. XVI. yüzyılda ise Arapça yavaş yavaş terkedilmiş, XVII. yüzyıldan itibaren de tamamen Türkçe kullanılmıştır.

[12] BŞS. C 2/261 199b.

yazılan bir kayıt yer alır. Bu kaydın bir özelliği de, konu ile ilgili kayıtlar arasında "besmele" ile başlayan tek ihtida i'lâmı olmasıdır[13].

4 — TANZİMAT'TAN SONRA İHTİDA İ'LÂMLARININ ALDIĞI ŞEKİL

Tanzimat'tan sonra şer'î ve nizamî mahkemelerde yeni düzenlemelere gidilmesi ve sicil geleneğinin yeniden ele alınarak belli esaslara bağlanması sırasında ihtida i'lâmlarının da yeni bir anlayışla sicillere kaydedildiğini görüyoruz. Meselâ 11 Zilkade 1264/9 Ekim 1848 tarihli bir ihtida i'lâmı aynen şöyle yazılmıştır:

"Mahrûse-i Bursa muzâfâtından Kite kazasına tâbi Apolyont karyesi mütemekkinelerinden, Rum milletinden takriben on üç yaşında Marya bt. Kiryako nam âkıle ve mürâhika mahrûse-i mezbûrede Paşa kapusunda, meclise mahsus odada, hâlâ eyâlet-i Hüdâvendigâr müşîri vezîr-i rûşen-zamîr devletlû Mustafa Nûrî Paşa hazretlerinin huzûr-i âsafânelerinde bi'l-cümle âzây-i meclis ile despot vekili Ohankilos hâzır oldukları halde akd olunan meclis-i şer'-i şerîf-i enverde bi't-tav' ve'r-rızâ kelimeteyn-i şehâdeteyni lisâniyle tekellüm ve edyân-ı bâtıladan teberrî ve şeref-i İslâm ile müşerrefe olub bi't-taleb ismi Fatma tesmiye olunduktan sonra mühtediye-i mezbûreyi işbu bâisü'l-kitâb Ali b. Hüseyin nam kimesne tezvice tâlib ve râgib olub lâkin mühtediye-i mürâhika-i mezbûrenin evliyâsından tezvice kadir kimesnesi olmadığı zeyl-i mektûb esâmi-i müslimîn ihbarlariyle mütehakkık olmağın, hâkim-i muvakkı'-i sadr-i kitâb -tûbâ leh ve husn-i meâb- efendi hazretleri dahî sagîre-i mezbûre Fatma'yı mehr-i misli olan bin kuruş mehr-i muaccel ve üç yüz kuruş mehr-i müeccel üzere velâyet-i âmmesi hasebiyle lede'ş-şühûd küfvi olan merkûm Ali'ye akd ve tezvic itdikde ol dahî ber-vech-i muharrer kabûl itmeğin mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fî yevmi'l-hâdi 'aşera min Zilka'deti'ş-şerîfe sene erba'a ve sittîn ve mieteyn ve elf"[14]. 11 Zilkade 1264/9 Ekim 1848.

Bu ve benzeri pek çok kayıt bize, XIX. yüzyılda özellikle Tanzimat'tan sonra ihtida i'lâmlarının yeni bazı esaslara uyularak sicillere geçirildiğini gösteriyor[15]. Bilindiği gibi XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin çöküşünün hızlandığı, dış etkilerin arttığı bir dönemdir. Bu dönemde "düvel-i muazzama" ve bilhassa Rusya, Osmanlı teb'ası olan gayrimüslim ahali, özellikle Ortodoks teb'a hakkında koruyucu bir tavır takınmış, devletten bunlar lehine bazı haklar elde etmeye çalışmış ve İmparatorluğu bu konuda zorlamayı hiç ihmal etmemişlerdir[16]. Tanzimat Fermanı'nın muhtevasında görülen gayrimüslim teb'a (zimmîler) lehi-

[13] BŞS. C 3/265 148b.

[14] BŞS. C 88/654 29b.

[15] Akgündüz, Ahmet, Şer'iye Sicilleri, İstanbul, 1988, I, 77 vd.

[16] Bozkurt, Gülnihal, Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Ankara, 1989, s.44 vd.

ne yapılması vaad edilen ıslahatın çokluğu işte böyle bir gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti üzerinde kurulmaya çalışılan dış baskılara paralel olarak, kilise de içerde baskı unsuru olmaya çalışmış ve hoşnutsuzluğunu çeşitli vesilelerle dile getirmekten çekinmemiştir. Kilisenin dile getirdiği konulardan biri de gayrimüslimlerin zorla ihtida ettirildikleri meselesidir[17]. Bu durum devletin ihtida olayları karşısında daha dikkatli davranması mecburiyetini ortaya çıkarmış ve bu mecburiyet bir ölçüde sicil kayıtlarında da hissedilmiştir. Bu sebeple, özellikle Tanzimat'tan sonra vuku bulan ihtida olayları, belli hukuki usûller göz önünde tutularak sicillere geçirilmiştir. Bursa Şer'iye Sicilleri'nde bulabildiğimiz Tanzimat sonrasına ait ihtida i'lâmlarından hareketle bu değişiklikleri anabaşlıklar halinde şöyle sıralamak mümkündür:

a) Mühtediler müslüman olduklarını veya böyle bir istekleri bulunduğunu bir dilekçe ile "Meclis-i İdâre-i Vilâyet"e bildiriyorlardı[18].

b) Vilâyet İdare Meclisi'nde mühtedinin "nizâmî" sorgusu yapılıyordu. Sorgulama sırasında:

(1) Mühtedinin kimliği tesbit ediliyor, hür, âkil ve bâliğ olup olmadığı araştırılıyor, tabiiyyeti (Osmanlı, Yunan teb'ası gibi) belirleniyordu[19].

(2) İhtidaya dış etkilerin sebep olup olmadığına, başkalarının "cebr, iğfal ve tergîb"inin bulunup bulunmadığına bakıyorlardı[20].

(3) Mühtediye kelime-i şehâdet teklif ediliyordu[21].

(4) Bu sorgulama bizzat valinin huzurunda, onun başkanlığını yaptığı bir heyet tarafından yapılabiliyordu[22].

c) Vilâyet İdare Meclisi'nde sorgulaması tamamlanan mühtedi "istintâk-ı nizâmiyesi"nin yapıldığı dilekçesine"derkenâr"[23] olarak kaydedildikten sonra "meclis-i şer'-i şerîf"e (şer'î mahkemeye) gönderiliyor ve aynı işlemler burada tekrarlandıktan ve "bi't-tav' ve'r-rızâ" eski dininden "teberrî" ve İslâmiyeti kabul ettiği belirlendikten sonra yeniden kelime-i şehadet teklif ediliyordu. Mühtedi "kelimeteyn-i şehâdeteyni tekellüm" edince kendisine isteği doğrultusunda İslâ-

[17] 1257/1841'de Hudavendigâr livâsı umûr-i zabtiye memuru, muhassılı ve kadısına gönderilen fermana bakınız (BŞS. C 27/540 57a).

[18] BŞS. B 29/519, C 101/673, C 147/716, C 154/727 nolu sicillerdeki muhtelif kayıtlara bakınız.

[19] BŞS. C 147/716, C 154/727 vs. nolu defterlerdeki ihtida kayıtlarında çok sayıda örnek bulmak mümkündür.

[20] C 147/716, C 154/727, C 101/673 nolu defterlerdeki muhtelif kayıtlar.

[21] Bkz. aynı defterlerdeki kayıtlar.

[22] BŞS. B 291/519 la, C 88/654 29b.

[23] BŞS. C 106/678 7b.

mî bir isim veriliyor ve bütün bu işlemler adlî geleneğe uygun olarak şahitlerin huzurunda cereyan ediyordu. Mahkemedeki işlemler bittikten sonra ise, yukarıda verdiğimiz örnekte de olduğu gibi, ihtida i'lâmı bütün teferruatı ve tarihi ile birlikte sicillere yazılıyordu. Bütün bu işlemler bittikten sonra da durum hem "taraf-ı âsafâneleri"ne[24] bildiriliyor, hem de "mühtedi-i mezbûrun evrâkı nüfus başkâtibi yedine" verilmek[25] suretiyle ihtida hadisesinin nüfus kütüğüne işlenmesi sağlanıyordu.

Osmanlı adlî sistemi içinde çok normal karşılanması gereken bu prosedürde dikkatimizi çeken en önemli husus, mühtedinin "istintak"ı sırasında, gayrimüslim teb'a yahut yabancı devlet temsilcilerinin[26] müşahit sıfatıyla hazır bulunmalarıdır.

21 Şevval 1258/ 25 Kasım 1842 günlü bir dava kaydından, Bursa Tepecik köyünde oturan gayrimüslim bir kadının, müslüman olan ve mühtedi dayısına teslim edilen sekiz yaşındaki kızı Hatice'yi "kocabaşı delâletiyle"[27] kardeşinden geri istemesi[28]; 11 Zilkade 1264/9 Ekim 1848 günü müslüman olan Apolyontlu Fatma'nın istintakında "despot"[29] vekili Mihalaki veledi Vasil'in[30]; Bursa Kırkmerdiven Mahallesi'nde oturan Rum asıllı mühtedi Ali Osman'ın ihtida i'lâmı almak için başvurduğu mahkemede "mu'teberân-ı millet-i Rûmiyân"ın hazır bulunmaları[31]; "Mes'ele-i sâbıka"da (1856 Osmanlı-Rus harbi) firaren İstanbul'a gelen ve "Lâtin milletine tebeiyyetle Bursa'da Yahudi Mahallesi'nde kunduracılık eden" 35 yaşındaki Yani veledi Mihal ve 30 yaşındaki İgnas veledi Nikola'nın Ali ve Ahmed adını alarak müslüman olduklarının 3 Rebiulâhir 1276/30 Ekim 1859 günü mahkemece tescili sırasında "Lâtin vekili İlya Mikel'in hazır bulunması"[32] gayrimüslim teb'anın hukukunu koruma bahanesi ile Osmanlı mahkemeleri üzerinde nasıl baskı oluşturulmaya çalışıldığını göstermektedir[33].

Yukarıda da belirtildiği gibi ihtida i'lâmları, pek az istisnası ile, türkçe yazılmıştır. XIX. yüzyıla ait olanları ise tamamen türkçedir. Bu kayıtlarda mühtedinin eski adının, yaşının, mesleğinin ve memleketinin belirtilmesine itina göste-

[24] BŞS. C 53/615, C 88/654, C 106/678, C 143/716, C 154/727 nolu sicillerdeki ihtida i'lâmlarına bakınız.

[25] BŞS. C 5/ 29298b, C 154/727 7b, 10a vs.

[26] İhtida i'lâmlarında adlarına rastladığımız yabancı teb'alı mühtediler de vardır. Bkz. B 107/321 150b, C 53/615 1a, C 22/530 100b, C 27/540 1a, C 143/716 26b, C 151/724 25b, 37b.

[27] Kocabaşı: Hıristiyan köylerindeki muhtar.

[28] BŞS. C 22/530 23a.

[29] Despot: Ortodoks Rumların ruhani liderlerine ait bir ünvan. Rumca "despotis" kelimesinin kısaltılmışı olup metropolit karşılığı idi.

[30] BŞS. C 88/654 29b. Ayrıca bkz. C 57/620 22a.

[31] BŞS. C 53/618 1a.

[32] BŞS. C 53/618 1a.

[33] Bozkurt, age, s.130 vd.

rilmiştir. Şüphesiz bu tür ayrıntılı bilgiler, ihtidalarla ilgili değerlendirmelerin yapılabilmesi bakımından son derece önemlidir.

5 — ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

İhtida kayıtlarının Bursa Şer'iye Sicilleri'nden araştırılmasında şu usûl takip edilmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi araştırmaya, en eskisi 1456, en yenisi de 1923 yılına ait toplam 887 defter konu olmuştur. Bunlardan bir kısmı tereke defterleridir. Vakıf muhasebe defterleri de oldukça büyük bir yekûn tutmaktadır. İhtida kayıtları araştırılırken -birkaçı müstesna- tereke defterlerine bakılmamıştır. Vakıf muhasebe defterlerinin tamamı taranmış ve Hacı İvaz Paşa vakfına ait muhasebe kayıtları tesbit edilmiştir. Hacı İvaz Paşa vakfının ihtidalar bakımından taşıdığı önem ileride bir başlık altında ele alınıp değerlendirilecektir.

Bazı ihtida i'lâmları defterlerin ilk ve son sayfalarına yazıldığından 887 defterin tamamının ilk ve son sayfalarına bakılmış ve bu i'lâmlar fişlenmiştir. Daha sonra, yazılış biçimi bakımından belirgin özellikler taşıyan ve çoğu zaman kenarına "ihtida i'lâmı", "mühtedi i'lâmı" kaydı konulan C grubu defterlerin sayfaları taranarak gözden geçirilmiş ve mevcut kayıtlar tesbit edilmiştir. A grubu defterleri de ayrıca ele alınmış ve XV. yüzyıla ait sicillerin tamamı, XVI. asra ait defterlerin büyük bir kısmı teker teker taranarak gözden geçirilmiş ve bu kayıtlarda geçen mühtedi isimleri belirlenmiştir. B grubu defterlerin sayfa ve kayıt taraması zaman yetersizliği sebebiyle yapılamamıştır. Ancak bu gruba giren defterlerde ihtida i'lâmlarının daha çok ilk ve son sayfalarında yer alması bu durumu büyük bir kayıp olmaktan çıkarmaktadır.

Sicillerde, daha çok azad edilmeleri münasebetiyle köle ve cariyelerin adlarına da rastlıyoruz. Bu kayıtların çoğunda köle ve cariyelerin isimleri müslüman isimleri olarak zikredilmektedir. Pek azı gayrimüslim iken kullandıkları isimleri ile kaydedilmiştir. Fakat zaman zaman bunlardan "el-müslim" veya "müslimü'l-mille" diye söz edilmektedir[34]. Gayrimüslim isimleri ile kaydedilenlerin ise "kâfir" veya "mûsevî", "nasrânî" oldukları belirtilmektedir[35]. Ne var ki, İslâmî isim taşıdıkları halde dinleri hakkında hiçbir kayda rastlanmayanların sayısı çok fazladır. Bunların adının Ali b. Abdullah, İlyas b. Abdullah veya Fatma bt. Abdullah, Peymâne bt. Abdullah şeklinde babalarından "Abdullah" diye bahsedilerek kaydedilmeleri, mühtedilere babalarının adının söylenmeyerek sadece "Abdullah" denilmesi geleneğini hatırlatıyor ve dinlerinden söz edilmese de bu köle ve cariyelerin zamanla ihtida ettiklerini düşündürüyor. Ancak biz yine de birkaç

[34] BŞS. A 21/27 33 b. Ayrıca A 3/3, A 4/4, A 25/25, A 32/29, A 12/14, A 17/16, B 59/253 nolu defterlerde bu tür yüzlerce kayıt vardır.

[35] BŞS. A 3/3 217a, A 4/4 82a, 213a, A 25/25 198b, A 11/10 317a, A 17/16 10b, 41b, A 199/208 10a, A 30/35 436b, A 40/45 130b, 150a, 315b, A 14/12 135b, 154b.

kayıt istisna edilirse, köle ve cariyelerle ilgili bu tür kayıtları kullanmamaya çalıştığımızı belirtelim.

Sicillerde mevcut bazı ferman suretleri, mühtedilerin değişik konulardaki şikayetleri vs. ile ilgili kayıtlar, ihtida araştırmaları bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Mühtedilerden söz eden bazı resmî vesika sûretleri, devletin ihtida olayına nasıl baktığını bütün açıklığı ile ortaya koyuyor. Biz rastladığımız bu tür belgeleri de değerlendirmeye ve konuyla ilgili devlet politikasını tesbit etmeye çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ VE SOSYAL AÇIDAN BURSA'NIN GELİŞMESİ

I — İLK OSMANLI FETİHLERİ VE BURSA

1277'de Moğollar'ın Selçuklu topraklarını fiilen işgal etmeleri ve yönetime el koymaları Anadolu Selçukluları tarihinde yeni bir dönemin başlamasına sebep oldu. Moğol baskısının ağırlaşarak devam ettiği bu çöküş yıllarında eskisine oranla daha kesif göçebe Türkmen kitleleri sahil ve uc bölgelerine çekildiler. Aslında Moğol tehlikesinin başgösterdiği ilk yıllardan itibaren göçebelerin yer değiştirdikleri ve batı ucuna çekildiklerini görüyoruz. Meselâ, İbn Bîbî'nin, Baba İshak (638/1240) ayaklanması sırasında Malatya civarında olduklarını haber verdiği Germiyan Türkmenlerinin, daha sonra Kütahya çevresine geldiklerini, Cimri olayı (678/1279) münasebetiyle onlardan bahsetmesinden anlıyoruz[36]. Bu haber, Moğol tazyikinin Anadolu göçebelerini nasıl yer değiştirmek zorunda bıraktığını gösteriyor. Germiyanoğulları'nın batıya çekildikten sonra bir beylik kurabilmeleri de onların nüfus kesâfetini öğrenmemiz bakımından aydınlatıcı olmaktadır. Başta Karamanoğulları olmak üzere, bu uç Türkmenlerinin Moğollara karşı büyük isyan orduları çıkarabilmeleri, bir süre sonra da "beylikler" olarak teşkilâtlanmaları onların gücünü ortaya koyması açısından önemlidir. Lütfi Paşa (öl.970/1563) da tarihinde:"Ol ucdaki Türkmen beyleri ki, Oğuz boyundandır, ol uclara Tatar şerrinden yayılmışlardı. Anda yazlar ve kışlarlardı. Rûzgâr ile çoğalmışlardı"[37] derken aynı gerçeğe işaret eder.

Bu Türkmen kitlelerinin, bir süre geleneksel aşiret beylerinin idaresinde Selçuklu sultanlarına bağlı kalarak ucları korumaya çalıştıklarını biliyoruz. Ancak XIII. yüzyılın son çeyreğinde Selçuklu devletinin otoritesi yok olunca aşiret beyleri bulundukları bölgelerde kendi hükümranlıklarını ilân ederek birer beylik kurmaktan çekinmediler. Türkmenlerin böyle müstakil beylikler kurmalarına, Moğollara karşı duydukları nefret ve düşmanlığın da büyük etkisi olmuştur. Bu beylikler arasında başlangıçta yarı bağımsız bir hayat süren Karamanoğulları, Eşrefoğulları, Hamidoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları, Germiyanoğulları, Karasıoğulları, Saruhanoğulları, Candaroğulları, Dulkadiroğulları, Çobanoğulla-

[36] İbn Bîbî, el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (tıpkıbasım), nşr. A.S. Erzi, Ankara, 1956, s.500, 501, 506, 507, 728; Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, 3.bs., Ankara, ts., s.162.

[37] Lütfî Paşa, Tevârih-i Âl-i Osman (Lutfî Tarihi), İstanbul, 1341, s.21.

rı, Osmanoğulları vs. vardı ki, bunlardan bir kısmı kısa süre hüküm sürmüş, bazıları ise bir asırdan fazla yaşama başarısı göstermişlerdi[38].

İşte bu olaylar sırasında, Selçukluların, Bizans ucuna yerleştirdikleri Kayılar'ın başında Ertuğrul Bey bulunuyordu. Kendisine Söğüt'ün kışlak ve Domaniç'in yaylak olarak verildiğini bildiğimiz Ertuğrul Bey 1281 veya 1288 yılında ölünce Kayılar'ın başına oğlu Osman Bey geçti[39].

Moğolların baskısı ile sahillere yönelen bu Türkmen yayılması Anadolu'nun türkleşmesi ve islâmlaşması olayının en son safhalarından birini oluşturur. Tarihçi Paul Wittek "Menteşe Beyliği" adlı eserinde bu konuyu işlerken, Türk yayılmasına karşı koyamayan Ege ve Marmara bölgesi Rumlarının ya Ege adalarına veya Bursa, İznik istikametine çekildiklerini ve toprakların tamamen boş kaldığını, bunun da Türklerin iskânını kolaylaştırdığını Bizans kaynaklarına dayanarak gayet güzel bir şekilde ortaya koyar. Gregoras adındaki bir Bizans tarihçisinin şu sözleri bu kaçış ve kovalayış psikolojisini çok güzel dile getirmektedir: "Moğollar tarafından püskürtülen Türkmenler toprakları ele geçiriyor ve Rumları sıkıştırıyorlardı. Onlar Moğollar önünden nasıl kadınlar gibi sıvıştılarsa, Rumlara karşı da kendilerini öyle erkekçe gösteriyorlardı. Bu sebeple Moğolların istilâsı onların felâketine değil aksine saadetlerine sebep oluyordu"[40]. Aynı Bizans tarihçisi, Batı Anadolu'da Türk yayılmasından İzmir, Bursa, İznik, Alaşehir gibi ancak birkaç şehrin kurtulabildiğini ve bunların da denizin ortasındaki adalar gibi kaldıklarını sözlerine eklemektedir[41].

A — İlk Osmanlı Fetihleri

Bu şartlar altında Kayılar'ın başına geçen Osman Bey, siyasî geleceklerinin batıda olacağını düşünerek plânlarını buna göre geliştirdi. Bir taraftan çevresindeki Türk beylikleri ile iyi geçinmeye, 1308 yılına kadar da Selçuklu sultanlarına bağlı kalmaya özen gösterirken diğer yandan Anadolu'dan akıp gelen göçebelere yeni topraklar, yeni yerleşim alanları bulmak için Bizans şehirlerini tek tek almaya başladı. Osman Gazi'nin bu yayılmasına Rum tekfurları şiddetle karşı koydular. Özellikle İnegöl tekfuru kuvvetli bir rakip olarak ortaya çıktı. Osman Gazi ilk büyük savaşını İnegöl ve Karacahisar tekfurlarına karşı Domaniç civarında yapmak zorunda kaldı (1288). 1299'da Karacahisar'ı ele geçirerek adına hutbe okutmak suretiyle hâkimiyetini ilân eden Osman Gazi, Samsa Ça-

[38] Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, İ. H., Anadolu Beylikleri, Ankara, 1984; Akın, Himmet, Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, Ankara, 1968; Köprülü, M. Fuad, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, 2.bs., Ank., 1972; Sümer, F., "Karamanoğulları", İA., IX; Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İst., 1971; Varlık, M. Çetin, Germiyanoğulları Tarihi, Ank., 1974; Wittek, Paul, Menteşe Beyliği, çev. O. Ş. Gökyay, Ank., 1944 vs.

[39] Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, 3. bs., Ank., 1972, I, 97-103.

[40] Wittek, age, s.16 (N.Gregoras, I, 37'den naklen).

[41] Wittek, age, s.16.

vuş, Sülemiş ve Köse Mihal'i Sakarya boylarına akınlara göndererek Sorkun, Taraklı ve Göynük'ü topraklarına kattı[42].

Osman Bey'in başarıları ile iyice endişelenen tekfurların, bir düğün merasimi sırasında hileyle onu öldürmek istemeleri ise, Bilecik, Yarhisar ve İnegöl'ün Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile sonuçlandı (1299). Atranos (Orhaneli), Kestel ve Kite (Ürünlü köyü) tekfurlarının müttefik ordusunu Koyunhisar savaşında (1302) yenen Osman Bey'e İznik yolu açılmış oluyordu.Bu sebeple faaliyetlerini İznik tarafına kaydırdı. 1308'de Karahisar'ı aldı ve buraya asker yerleştirerek İznik'i sıkıştırmaya başladı. Aynı yıl Bursa'ya akınlar düzenledi. Bu arada Lefke (Osmaneli), Mekece, Akhisar ve Leblebici kaleleri zaptedildi[43].

Harita 1: Osman Bey zamanında Osmanlıların durumu (Uzunçarşılı'dan alınmıştır)

B — Bursa'nın Fethi

1315 yılında Bursa'yı yeniden kuşatan Osman Bey, kalenin düşürülmesinin kolay olmayacağını anlayınca, biri dağ eteğinde, diğeri ovada olmak üzere iki

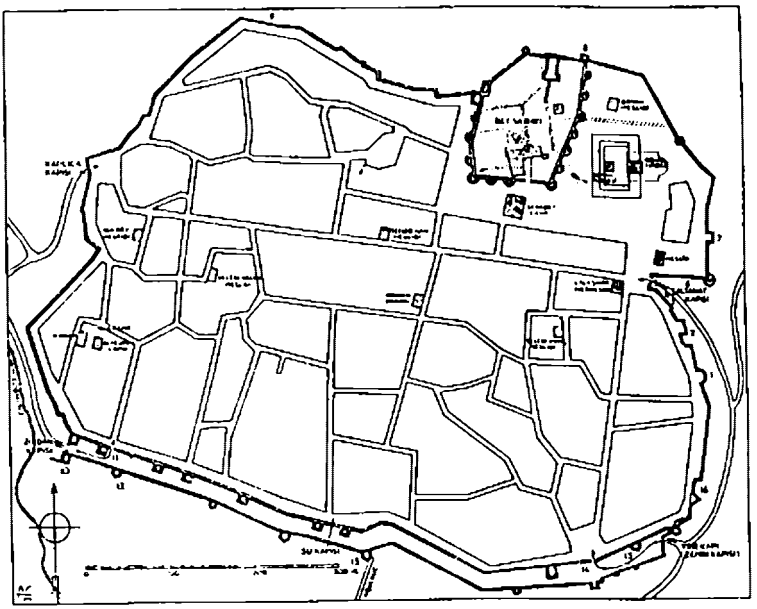
[42] Aşıkpaşazâde, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, haz. N. Atsız, İst., 1970, s.17; İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman, Tevârih-i Âl-i Osman, I. Defter, haz. Ş. Turan, Ank., 1970, s.113 vd.; Neşrî, Mehmed, Neşrî Tarihi, haz. M. A. Köymen-F. R. Unat, Ank., 1957, I, 47 vd.; Uzunçarşılı, age, I, 103-107.

[43] Aşıkpaşazâde, s.19 vd.; İbn Kemal, age, I, 120 vd., 162 vd.; Uzunçarşılı, age, I, 107-111.

havale hisarı yaptırarak şehri zorlamaya başladı. Dağ eteğindeki hisara Balabancık'ı, diğerine de yeğeni Aktimur'u komutan tayin etmişti[44].

Fetihten önce Türkler Bursa'nın üç tarafını kuşatmış, sadece kuzeyindeki toprakları henüz ele geçirememişlerdi. Ne var ki, havale hisarlarına yerleştirilen askerler sürekli olarak Bursa kalesini gözetliyor ve dışarıdan yardım alınmasını önlüyorlardı. Bu durum Bursa halkını büyük bir sıkıntıya soktu. Kimse kaleden çıkamıyor, tarla ve bahçeler boş ve bakımsız kalıyordu. Öyle ki, "kâfir taşra parmağın çıkaramaz"[45] olmuştu. Sonunda Bursa'nın düşürülebileceğine inanan Osman Gazi, daha önce beyliğin yönetimini teslim ettiği Orhan Bey'e, yanına Köse Mihal, Turgut Alp, Şeyh Mahmud ve Ahi Hasan'ı da vererek Bursa'ya gitmesini ve şehri zaptetmesini söyledi. Orhan Bey, Bursa'yı iyice sıkıştırmak ve düşmanın güneyden yardım almasını önlemek için Atranos (Orhaneli) kalesine yürüdü. Türklerin üzerine geldiğini öğrenen tekfur çareyi kaçmakta buldu, ancak kaçarken bir kayadan düşerek öldü. Orhan Bey bunu müteakip Atranos'a dönerek 1325 yılında şehri ele geçirdi[46].

Atranos'un zaptından sonra Bursa'ya gelen Orhan Bey, Pınarbaşı mevkiine karargâhını kurdu. Kan dökülmesini istemediğinden Köse Mihal'i Bursa tekfu-

Plan 1: Bursa Hisarı'nın planı (Gabriel'den)

[44] Neşrî, I, 59-60; İbn Kemal, age, I, 157-158; Kepecioğlu, Kâmil, Bursa Kütüğü, I-IV, Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi, Genel, nr. 4519-4520-4521-4522; Baykal, Kazım, Bursa ve Anıtları, İstanbul, 1982, s.12.

[45] Neşrî, I, 61.

[46] Aşıkpaşazâde, s.33; Neşrî, I, 66-67; İbn Kemal, age, I, 184-186; Yınanç, M. H., "Bursa", İA, II, 180.

runa göndererek teslim olması teklifinde bulundu. Kendisi için kurtuluş yolu kalmadığını anlayan tekfur, bazı şartlarla teslim olabileceğini bildirdi. Tekfur, halkın canına dokunulmamasını, kendisine ve yakınlarına Bursa'dan ayrılmak için izin verilmesini ve herhangi bir zarara uğramadan Gemlik yoluyla İstanbul'a gitmelerinin sağlanmasını istiyordu. Buna karşılık 30.000 flori altın ödeyecekti. Orhan Gazi bu şartları kabul ederek tekfurun İstanbul'a gitmesini temin etti. Sonunda 2 Cemaziyelevvel 726/6 Nisan 1326 tarihinde Türk ordusu Pınarbaşı'na açılan kapıdan Bursa'ya girdi. Ahi Hasan surlara Türk bayrağını dikti[47].

Neşrî Bursa'ya girişi şöyle anlatıyor: "Tekfur kaleden çıktı. Hemen müslümanlar tekbir ve tehlil getürüp kaleye koyuldular. 'Mûcizât Muhammed'indir' deyû gür gür salavât getürdüler. Evvel kaleye Ahi Hasan çıktı, burç üzerinde muhkem durdu. Andan sonra bâki müslümanlar koyuldular"[48].

İbn Kemal de aynı olayı şöyle ifade ediyor: "Hisarın kapısı açıldı. Evvel Ahi Şemseddin oğlu Ahi Hasan girdi ve ezan okudu. Ardınca Orhan Bey girip puthaneleri bozdurdu. Bir ulu manastır vardı, içinde cuma kılınması için onu yıkmadı, bıraktı. Açlıktan ölen küffâr-ı bed-kerdârın ölüsüyle hisarın köşeleri dolmuştu. Ol mürdeler kokup, çürüyüp şehrin içi mülevves ve murdar olmuştu. Orhan Bey buyurdu, ölüleri arıttılar. Ol merede murdarlardan hisarın için pâk ettiler. Şehrin evleri müslümanlara taksim ve tevzi oldu. Küffâr-ı füccârın yeri ebrâr-ı ahyâr ile doldu. Abede-i esnâmın putları sınub çanlarına ot tıkıldı. Haçları suya düşüp puthaneleri ve kiliseleri yıkıldı"[49].

Diğer Osmanlı kroniklerinde de benzer ifadelerle anlatılan fethi müteakip, Bursa, yaklaşık 80 yıl Osmanlı Devleti'ne başkentlik yaptı. Daha sonra başkent Bursa'dan Edirne'ye devredildi.

II — BURSA'NIN GELİŞMESİ

A — Osmanlı İdaresinden Önce Bursa

Bursa, bir Türk şehri olmadan önceki uzun geçmişinde hiçbir zaman Osmanlı idaresinde ulaştığı büyüklük ve refah noktasına erişememiştir. Bugün Bursa'nın kazası olan İznik bile fetih öncesi devirlerde, özellikle Bizanslılar devrinde Bursa'dan daha büyük, daha müreffeh bir şehir olarak karşımıza çıkar[50]. Bitinya, Roma ve Bizans dönemine ait çok az eserin günümüze intikal etmesi ve eski Bursa'nın Hisar içinden ibaret bulunması da bunu göstermektedir. Buna rağmen Bursa'nın oldukça eski bir geçmişe sahip bulunduğunu belirtmemiz gerekir.

[47] Aşıkpaşazade, s.34-35; Neşrî, I, 67-69.

[48] Neşrî, I, 67.

[49] İbn Kemal, age, I, 189.

[50] Yınanç, M. Halil, "Bursa", İA, II, 811; Koyunluoğlu, M. Turgut, İznik ve Bursa Tarihi, Bursa, 1935, s.15 vd.

Bilindiği gibi "Bursa" adı Bitinya kralı Prusias'tan gelmektedir. İlkçağlarda pek çok kavim Anadolu'ya gelmiş ve krallıklar kurmuşlardı. Bu kavimlerden biri de Bitinyalılar idi ve kuzeyden gelerek Bursa çevresi ile Sakarya havzasına yerleşmişlerdi. M.Ö.377'den 74'e kadar 303 yıl varlığını sürdüren Bitinya krallığının en önemli şehirleri İzmit, İznik ve Bursa idi. Romalılara yenilen ünlü Kartacalı komutan Anibal kaçarak Bitinya krallığına sığınmış ve rivayete göre Kral Prusias'ın emriyle Bursa hisarını yapmıştı. Bu devirden günümüze, Bursa'nın adı ile Tophane yokuşundaki sur kalıntıları ve Devlet Hastahanesi altındaki galeriler gelebilmiştir[51]. Tabakhane semtindeki Batık Hamam dışında Romalılara ait pek bir şey yoktur.

Bizans devri Bursa'sı surlarla çevrili bulunan kısımdan ibarettir. Bir zamanlar bu surlar doğuda Hisarkapı, batıda Kaplıcakapı, güneyde Zindankapı, Üftâde Camii yanında Yerkapı (Bab-ı Zemin), Pınarbaşı'nda da "Su kapısı" adı ile bilinen başka bir kapıyla dışarıya açılıyordu. Şimdi bu kapılar yıkılmış, yerleri belirsiz hale gelmiştir. Surların sağlam burçları sadece Tophane yokuşunu çıkarken görülür. Bu surlar Bitinyalılar tarafından yapılmakla birlikte Bizanslılar devrinde tamir ve ilaveler görmüştür. Orhan Gazi Türbesi zemin mozaikleri de bir Bizans devri manastırına aittir[52]. Fetihten sonra Osmanlı sultanlarının -şüphesiz tamir ve ilaveleriyle- "Bey Sarayı" adı ile kullandıkları Bizans sarayından bir iz kalmamıştır. Evliya Çelebi'nin, çevresinin on bin adımdan[53] ibaret olduğunu bildirdiği bu orta halli Bizans kasabası iki bin ev, yedi mahalle, yedi kilise veya manastır, bir hamam, bir çarşı ve yirmi dükkandan müteşekkildi. Dinî yapıların en büyüğü ise, Türklerin "Gümüşlü Kümbet" dedikleri Osman ve Orhan Gazi türbelerinin bulunduğu yerdeki Saint Elie Manastırı idi[54].

B — Fetihten Sonra Bursa'nın Gelişmesi

(Türkleşmesi-İslâmlaşması)

Selçuklular devrinde, özellikle XII. yüzyılda Batı Anadolu fethedilirken, fetih hakkı-kılıç hakkı gereğince, her uc beyinin kendi gücü ile zaptettiği şehirlere bütün erkân ve maiyyeti (hadem ve haşemi) ile yerleşip saraylar yaptırarak, tesisler vücuda getirerek kendisine bir başkent yapması o devir için şehirlerin türkleşmesinde önemli rolü olan hadiselerden biri idi[55]. Bir uc beyliği olarak hızlı bir şekilde gelişme gösteren ve Bursa ile İznik'in fethinden sonra Anado-

[51] K.Baykal, Hisar semtinde Kırkodalar Mahallesi'nde bir evin avlusunda Anibal'in yaptırdığı bir çeşme bulunduğunu haber vermektedir. Bkz. Baykal, Bursa ve Anıtları, İst., 1982, s.7 vd.

[52] Baykal, age, s.13-14, 52.

[53] Evliya Çelebi, Seyahatnâme, İstanbul, 1314, II, 8.

[54] Baykal, age, s.13; Ayrıca bkz. Tanyeli, Uğur, Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy), İst., 1987, s.135 vd.; Koyunluoğlu, age, s.50 vd.

[55] Akdağ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, İst., 1974, I, 498; Kuban, Doğan, Türk ve İslâm Sanatları Üzerine Denemeler, İst., 1982, s.149-150.

lu'da kalmayarak Rumeli'ye geçen Osmanlılar da bu eski Selçuklu geleneğine uyarak fethettikleri şehirleri beyliklerinin merkezi yapmışlardı. Söğüt'ten sonra Bilecik ve Yenişehir, kısa süreli olarak bu tarz gelişmelere sahne oldu. Osman Bey'in daha ilk kuşatma yıllarında, ölümünde "Gümüşlü Kümbet"e defnedilmesini vasiyet etmesi suretiyle[56] Bursa'ya karşı gösterdiği ilgiyi oğlu Orhan Bey'in de duyması, Bursa'yı, fetihten sonra beyliğin merkezi haline getirdi. Böylece Bursa, sultanlarla beraber askerî ve mülkî erkânın, ulema ve ticaret erbabının toplandığı yer haline geldi. Moğol istilâsından ve İlhanlı zulmünden bunalan Anadolu halkına sığınak oldu. Bu durum Bursa'yı kısa zamanda bir ilim, kültür ve ticaret merkezi haline getirdi. Buna bağlı olarak şehir çok hızlı bir biçimde türkleşip islâmlaştı.

Aslında Bursa'nın türkleşmesi ve islâmlaşmasını Anadolu bütününden ayrı düşünmek mümkün olmadığı gibi doğru da değildir. Zira daha önce Selçukluların fethettiği Anadolu şehirlerindeki değişiklikler hemen aynen Bursa'da da yaşandı.

Selçuklu ve Osmanlılar devrinde fetih hareketleri genellikle Rum topraklarına yöneldiğinden "açılan" bu toprakların islâmlaştırılması öncelikli bir mesele olarak görülüyordu. Selçukluların bu konuda ne düşündüklerini ve düşüncelerini nasıl uygulama alanına geçirdiklerini Sinop'un fethi hadisesine göz atarak anlamak mümkündür.

Sinop 611/1214 yılında Sultan I. İzzeddin Keykâvus tarafından fethedildi. Şehir alınınca hemen vali ve dizdar tayin edildi. Kadı, imam ve müezzinler gönderildi. Kaleye asker konuldu. Devlet işlerini yürütecek personel, aileleri ile birlikte şehre yerleşti. Türklere mukavemet edenlerle gönüllü olarak şehirden ayrılmak isteyenler Samsun taraflarına gönderilerek iskân edildi. Bu tehcir olayı şehir nüfusunu azaltmıştı. Nüfusu çoğaltmak ve şehri bir Türk ve İslâm beldesi haline getirmek için boş kalan evler, sahipsiz kalan bağ, bahçe ve tarlalar Anadolu'dan gönüllü olarak Sinop'a gelenlere dağıtıldı. Bu gönüllüler genellikle yoksul insanlar ve şehirlere yerleşmek isteyen göçebelerdi.Keykâvus bütün bunları Sinop'un türkleşmesi ve islâmlaşması bakımından yeterli görmedi. Ekonomik hâkimiyet gerçekleştirilmeden istediği sonuca ulaşamayacağını düşünerek bir ferman yayınladı ve Konya, Kayseri, Kırşehir, Sivas, Tokat gibi Anadolu şehirlerinden zengin tacirlerin Sinop'a gönderilmesini istedi. Böylece Sinop üç-beş sene içinde her şeyi ile bir Türk ve İslâm şehri haline geldi[57].

Bu örnek bize, şehirlerin başlıca şu üç merhaleden geçerek türkleşip islâmlaştığını gösteriyor:

[56] Neşrî, I, 73; İbn Kemal, age, I, 192.

[57] İbn Bîbi, age, s.60-64; Ebu'l-Ferec, age, II, 497; Cahen, C., Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, çev. Y. Moran, İst., 1979, s.131; Turan, Osman, "Keykâvûs", İA, VI, 635-636; Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara, 1958, s.109-146.

(1) Devlet hâkimiyetini sağlamak ve etkin bir yönetim kurmak için Türk bürokratlarının aileleriyle beraber şehirlere yerleşmeleri, serbest veya mecburî iskânlarla şehirlerin Türk ve müslüman nüfusunun artırılması.

(2) Cami, tekke, medrese, darüşşifa, han, hamam, imaret gibi vakıf müesseseleri ile kültür hâkimiyetinin sağlanması ve buna bağlı olarak türkleşme ve islâmlaşmanın hızlandırılması.

(3) Ekonomik hâkimiyetin elde edilmesi, esnafın artırılması suretiyle yeni Türk kitlelerinin şehre çekilmesi, böylece yerli unsurun yoğunluğunun azaltılarak eritilmeye çalışılması. Özellikle Ahi esnaf kuruluşunun organizasyonu ile ticaret ve sanayiin Türklerin kontrolüne geçmesi [58].

1 — Fizikî Gelişme

Orhan Bey, fetihle beraber Bursa'yı beyliğinin başkenti yapmıştı. Bu karar ister istemez Bursa'yı Osmanlı bürokrasisinin merkezi haline getirdi. Bursa, bir anda, devlet ve din adamlarının, âlimlerin, askerlerin, tüccar ve her sınıf esnaf gruplarının ve kendilerine daha iyi yaşama şartları arayanların toplandığı yer haline geldi. Bu hızlı nüfus artışı, şehrin fizikî görünümünü de değiştirdi. Bu değişme, tabiatıyla önce eski Bursa'da, hisar içindeki Bitinya, Roma ve Bizans Bursa'sında yaşandı.

Orhan Gazi, Bursa'ya girince eski Bizans sarayına yerleşmişti. "Bey Sarayı" (Bursa Sarayı) denilen ve XVIII. yüzyıl başlarına kadar kullanılmış olan bu bina bugün mevcut değildir. Tarihçi Neşrî eserinde: "Hemen Bey Sarayı yanında bir mescid binâ itdi. Hoca Mescidi dirler. Bursa kal'asında evvel binâ odur" [59] diyerek fetihten sonra Bursa'da yapılan ilk Türk eserinin bir mescit olduğunu bildirmektedir. Tophane'deki Saatkulesi arkasında bir yerde yapıldığı tahmin edilen bu mescitten de bir iz kalmamıştır. Bu ilk Türk yapısı hakkında İbn Kemâl daha geniş bilgi verir ve şöyle der: "İl-Eri dirler bir meşhur hoca vardı. Orhan Bey'in musâhiblerinden ve mahremlerinden idi. Onun bir oğlu vardı. Hacı Ahmed dirlerdi. Ol dahi mezkûr Han'ın mukarreb adamlarından idi. Mezkûr Hacı Ahmed, Bey Sarayı civarında bir mescid bünyâd itdi. Halk yerleşüb şehir ma'mûr olunca ol ibâdethâneyi âbâd itdi. Şimdi ol mescid İl-Erioğlu mescidi dimekle iştihâr bulmuşdur. Bursa Hisarı'nın içinde olan mesâcidden evvel ol imâret olmuşdur" [60].

Bu mescitle başlayan imar faaliyetleri hızla yayıldı. Alaaddin Bey yine Hisar içinde bir cami, hamam ve çeşme yaptırdı. Ancak hisarın içi büyük çapta

[58] Kuban, age, s.149-155; Akdağ, age, I, 498; Çetin, Osman, Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı, İstanbul, 1981, s.97-102.

[59] Neşrî, I, 69.

[60] İbn Kemal, age, I, 189; Aslında Bursa'da ilk Osmanlı eseri, daha sonra Balaban Bey ve Gazi Aktimur kaleleri denilen, fetihten önce yapılmış olan havale hisarlarıdır. Aktimur kalesi tamamen yok olmuşsa da Balaban Bey hisarının duvarları hâlâ ayaktadır.

bir gelişmeye uygun değildi. İşte bunu düşünen Orhan Bey, şehri surların dışına taşımaya karar verdi[61].

Şehir tarihi araştırıcılarına göre bir İslâm şehrinin üç temel unsuru vardır: Cami, pazar yeri ve hamam[62]. Genellikle Osmanlı şehirlerinde, Ortaçağ Türk-İslâm şehirlerine ait unsurları birlikte görmek mümkündür. İşte Orhan Bey, bu eski geleneğe uyarak surların dışında cami, han, hamam, imaret, aşhane, medrese, zaviye, mektep gibi pek çok sosyal ve dinî tesisi de içinde bulunduran bir külliye yaptırdı. Böylece Bursa'da, herbiri yeni bir semtin oluşmasına etki edecek olan külliyeler zincirinin ilk halkası oluştu. Neşrî'ye göre, Orhan Gazi'nin, külliyesi için seçtiği yer sık fundalıklarla kaplı, gayr-i meskûn bir alandı[63]. Bu sebeple Sultan külliyenin etrafını yüksek bir duvarla çevirdi. Buraya "Aşağı Kale" denildi. Bu kalenin bir kapısı (Taşkapı) Nalbantoğlu'na diğeri (Demirkapı) Bedesten'e açılıyordu. Koza Hanı'nın yeri bahçe olarak bırakılmış, hanla hamam arasında da 200 dükkan yapılmıştı. Orhan Gazi'yi diğer hayırseverler izledi. Aşağı şehir kısa zamanda Tahtakale'den Setbaşı'na kadar yayıldı[64].

Bursa'nın gelişmesi I. Murad devrinde de sürdü. Bu dönemde gerek hisar içinde, gerekse hisar dışında önemli eserler vücuda getirildi. Fakat dönemin asıl mühim imar faaliyetleri, şehrin batısında, Çekirge semtinde yaşandı. I. Murad'ın burada inşâ ettirdiği "Hüdâvendigâr Külliyesi" ve bu külliye için tesis ettiği çok zengin vakıflar, kısa zamanda Çekirge'yi mamur bir banliyö haline getirdi[65].

Yıldırım Bayezid, artık işlevini yitiren "Aşağı Hisar"ın taşlarını kullanarak Ulu Camii her ne kadar Orhan külliyesi içinde inşa ettirdi ise de, adı ile anılan külliyesini şehrin doğusuna kurarak bu bölgenin imarına girişti. Ayrıca külliyenin etrafını bir surla çevirerek emniyete almak istedi. İlk Osmanlı darüşşifası da yine Yıldırım tarafından külliyesinin yanında yaptırıldı[66].

Çelebi Mehmed ve oğlu II. Murad devrinde adeta arada kalan boşluklar doldurularak yeni imar alanları seçildiği görülür. Çelebi Mehmed'in, Yıldırım gibi şehre uzak bir yere değil de Yeşil gibi yakın semte külliyesini yaptırmasına, siyasi bakımdan pek karışık bir devirde yaşaması, türlü badireler atlatması, Karamanoğulları'nın Bursa'yı basmaları[67] gibi değişik hadiseler sebep olmuş olabi-

[61] Baykal, age, s.15.

[62] Geniş bilgi için bkz. Kuban, age, s.141 vd.

[63] Neşrî, I, 92.

[64] Baykal, age, s.15; Kepecioğlu, Kâmil, Bursa Kütüğü, I, 295; Yediyıldız, M. Asım, Şer'iye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı, Ankara, 1988, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.4-6.

[65] Kepecioğlu, age, I, 296; Baykal, age, s.16-17.

[66] Kepecioğlu, age, I, 296; Baykal, age, s.18.

[67] Kepecioğlu, age, I, 296; Baykal, age, s.19-21.

lir. III. Murad, Bursa'ya son büyük külliyeyi kazandıran padişahtır. Yaptırdığı külliye ile "Muradiye" semtinin doğmasına zemin hazırladı.

Ancak Bursa'yı bu sultan külliyelerinden ibaret görmek son derece yanlış olur. Hayırsever devlet adamları, âlimler, şairler, zenginler her yeni semt ortaya çıktıkça, oraya halkın değişik ihtiyaçlarını karşılamak için yeni vakıf eserleri yaptırmışlardı. Timurtaş Paşa, Umur Bey, Hamza Bey, Bayezid Paşa, Hacı İvaz Paşa, Reyhan Paşa, Nasuh Paşa, Ali Paşa, Ahmed Paşa, Şeyhülislam Abdülaziz Efendi, Çakır Ağa, Selçuk Hatun, Mecnun Dede, Ahmed Dâî, Başçı İbrahim vs. isimler, eserleri ile günümüze ulaşan ve Bursa'ya hizmeti geçmiş olan hayırseverlerden sadece birkaçıdır[68].

Bursa'daki fizikî gelişme, şehrin coğrafî yapısına uygun olarak doğu-batı istikametinde yaşandı. Son elli yıl içinde kurulan yeni mahalleler bir tarafa bırakılırsa Bursa'daki mahallelerin hemen tamamı XVI. ve XVII. yüzyıllarda mevcuttu[69] (Semtlerin dağılışını genel olarak gösteren Harita 2'ye bakınız).

I. Alaaddin Keykubad devrinde Sinop-Akşehir-Antalya hattının doğusunda yoğunlaşan ticarî hareketliliğin Osmanlılar devrinde, özellikle Yıldırım Bayezid'den sonra bu hattın batısına kayması ve Bursa'nın devletin başkenti olarak ticarî faaliyetlerin odağı haline gelmesi de şehrin gelişmesinde etkili olmuştu[70]. Bursa ve diğer Batı Anadolu şehirlerinin önemli ticaret merkezleri durumuna gelmesinde, Moğol işgalinin Türkleri Anadolu'nun batı ucuna atması, eski Anadolu ticaret yollarında güvenliğin yok olması ve ahilerin faaliyetlerinin önemli ölçüde rolü olmuştur. Bursa'da ekonomik faaliyetlerin Türklerin eline geçmesinde de ahilerin tesiri büyüktür. Hatta ahiler siyasî otorite üzerinde de etkili olmuş ve meselâ I. Murad'ın tahta çıkmasını sağlamışlardı[71]. 1335'te Bursa'ya gelen seyyah İbn Batuta'ya bakılırsa, o devirde şehirler bir tarafa köylerde bile ahi zaviyeleri ve işyerleri vardı[72]. Mahkeme sicillerindeki kayıtlar bize, Bursa'da ahi geleneğinin XVI. yüzyıl sonuna kadar bütün canlılığı ile yaşadığını gösteriyor.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Bursa, Avrupa ile Orta Asya, Hindistan ile Arabistan arasında ticareti yapılan malların el değiştirdiği bir durak ve ipekli sana-

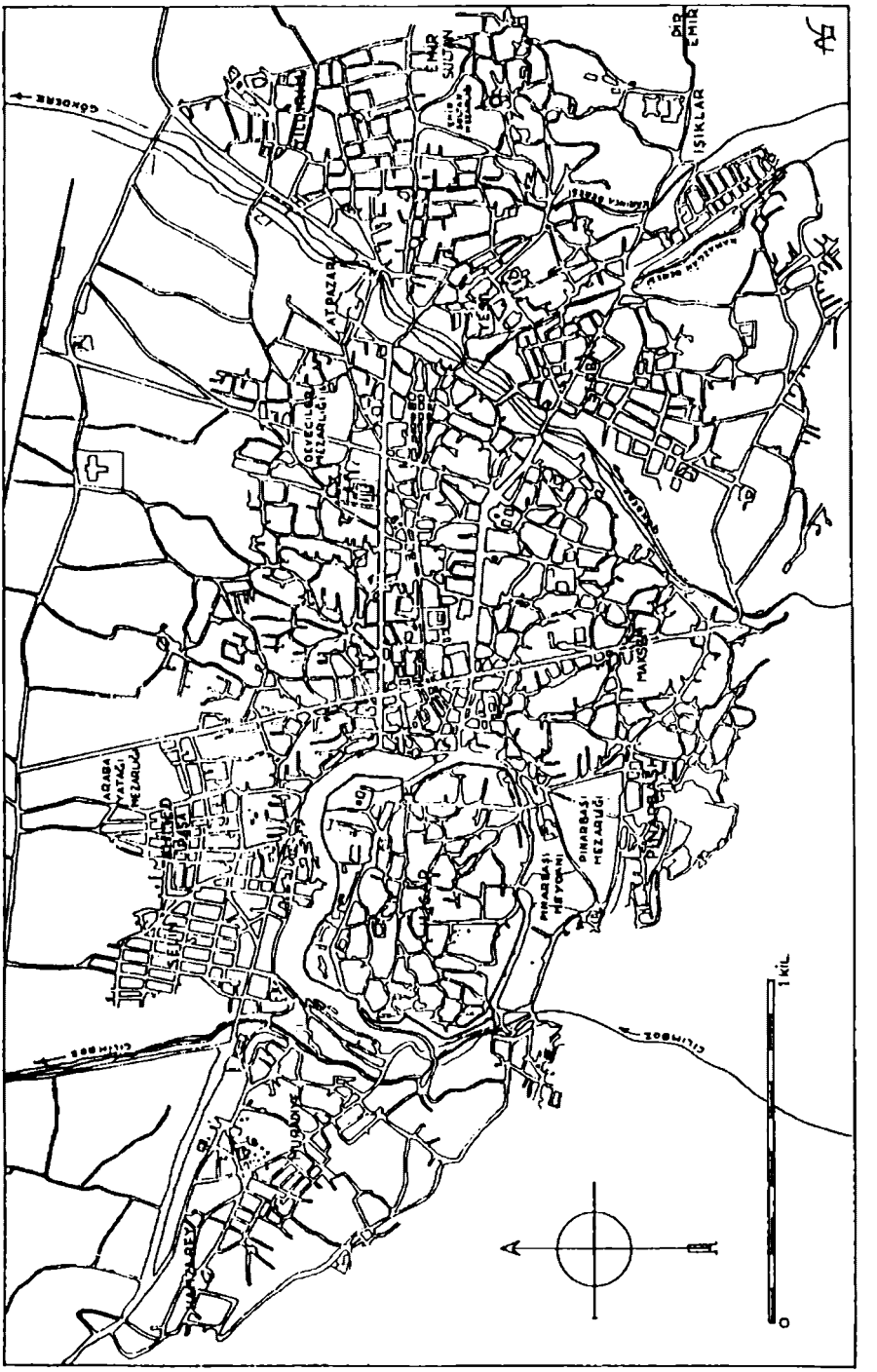
[68] Bursa'daki eski eserler için bkz. Gabriel, Albert, Une Capitale Turque Brousse, I-II, Paris, 1958; Wilde, H., Brussa, Berlin, 1909; Baykal, Kazım, Bursa ve Anıtları, İst., 1982; Koyunluoğlu, A. Memduh Turgut, İznik ve Bursa Tarihi, Bursa, 1935; Ayverdi, E. Hakkı, Osmanlı Mimarisinin İlk Deveri, I-III, İstanbul, 1966-1973; Yüksel,İ. Aydın, Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri, V, İstanbul, 1983; Çetintaş, Sedat, Türk Mimari Anıtları, I-II, İstanbul, 1946-1952.

[69] Bursa'daki mahalleler konusunda bkz. Köseoğlu, Neşet, Tarihte Bursa Mahalleleri (XV. ve XVI. Yüzyıllarda), Bursa, 1946; Hasan Tâib Efendi, Mir'ât-ı Bursa, Bursa, 1323.

[70] Akdağ, age, I, 123.

[71] Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Murad I", İA, VIII, 587.

[72] İbn Batuta, İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler, haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul, 1971, s.45, 60-61.

Harita 2 Bursa Semtleri (Gabriel'den)

yiin son derece gelişmiş bir merkezi durumunda idi. Doğudan baharat ve kahve ithal eden Bursa, karşılığında ipek, demir eşya, deri ve kereste ihrac ediyordu. Bu faaliyetler de Bursa ticaretinin şahdamarı konumundaki "bedesten" ve onun çevresindeki "han" ve "çarşı"larda yoğunlaşmıştı. XVII. yüzyılda kırktan fazla ticaret hanına sahip Bursa'da bütün ticaret grupları ve tacirlerin çok sıkı bir şekilde denetlendikleri, üretimde standardizasyonun sağlandığını da belirtmek gerekir[73]. İşte bu ticarî yoğunluktur ki, XVII. yüzyılda "Celalî İsyanları" sırasında eşkıyanın Bursa'nın zengin iş merkezlerini yağmalaması sonucunu doğurmuştu. Gerçekten de Bursa, bu isyanlardan payını fazlasıyla almış ve yağmalanmadık yer kalmamıştı[74]. Bu sebeple Tatarlar köprüsünden Şehreküstü'ye kadar, Yeşil, Setbaşı ve diğer mahalleleri içine alan bir kale yapıldı[75].

Neşrî, daha Orhan Gazi devrinde Bursa'da yaşanan refahı "... ve bi'l-cümle Orhan zamanında müreffehu'l-hâl oldular. Zekât virecek kimesne bulunmaz oldu"[76] sözü ile ifade eder. Şüphesiz refahın artmasında ticaretin ve şehirde yaygınlaşan sosyal yardım kurumlarının etkisi büyük olmuştur. Böylece Bursa büyümüş, yeni semtler, mahalleler ortaya çıkmıştır. Evliya Çelebi'ye bakılırsa kendi devrinde, Bursa'da 176 müslüman, 9 Rum, 7 Ermeni, 6 Yahudi, 1 Kıbtî ve 1 Miskinler mahallesi olmak üzere toplam 200 mahalle vardı[77]. Neşet Köseoğlu ise yaptığı araştırmada XV. ve XVI. yüzyıla ait 274 mahallenin adını vermektedir[78]. Bu hızlı gelişme, fetihten önce on bin civarında tahmin edilen nüfusun XVII. yüzyıl ortalarında yaklaşık 125 bine ulaşmasına sebep olmuştur[79].

2 — Dinî ve Etnik Yapı

Bursa fethedildiği zaman şehrin nüfusu hıristiyan Rumlardan ibaretti. Yukarıda on bin civarında tahmin edildiğini belirttiğimiz Rumlar, kuşatma ve fetih sırasında önemli ölçüde kayıp vermişlerdi. Osmanlı kroniklerinin, Orhan Gazi şehre girince boş kalan evlere Türkleri yerleştirmesinden[80] söz etmelerine bakılırsa bu azalma oldukça ciddi boyutlara ulaşmıştı. Yalnız bunun sadece harp telefatı ile açıklanması da doğru değildir. Bursa kuşatmasının on yıl sürmesi halkın önemli bir kısmının İstanbul istikametinde göç etmesine de sebep olmuş olabilir. Fakat her hâlükârda fetih sırasında Bursa'nın nüfusu en iyimser tahminlere göre bile on binden çok aşağıda olmalıdır. Bu nüfusun ana karakteri

[73] Bkz. BŞS. A 150/180 176b, A 152/199 34a, 70b, 71a, A 153/201 5b, 10b, 123a, A 154/204 27b, 82b; Ayrıca bkz. Yediyıldız, age, s.97-98.

[74] Kepecioğlu, age, II, 59 vd.

[75] BŞS, B 130/345 131a; Kepecioğlu, age, III, 36; Yediyıldız, age, s.6.

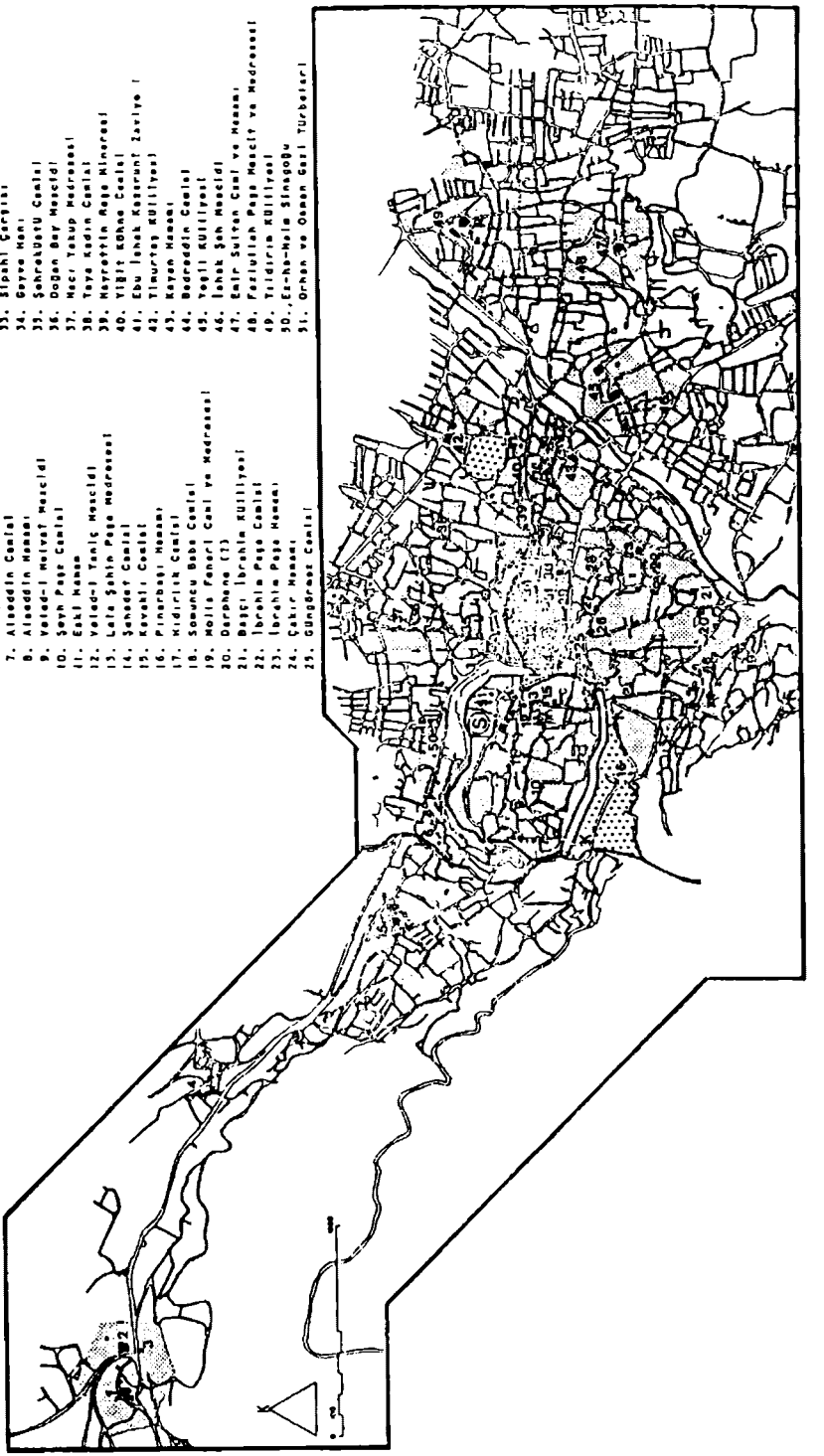
[76] Neşrî, I, 187.

[77] Evliya Çelebi, Seyahatname, II, 11.

[78] Köseoğlu, age, (eserin tamamı).

[79] Yediyıldız, age, s.19-22.

[80] Neşrî, I, 73; İbn Kemal, age, I, 113 vd.

Harita 3 : 15. Yüzyılın başlarında Bursa'da yerleşme alanları (Tanyeli'den)

ise Ortodoks Rumlardan meydana gelmesidir. Fethin etnik yapıda ortaya çıkardığı en belirgin gelişme, şehre yeni bir unsurun, Türklerin gelmesi ile yaşandı. Şüphesiz Türkler beraberlerinde İslâmiyeti de getirdiler. Böylece Bursa, Türklerle Rumların, Müslümanlarla Hıristiyanların ve zaman içinde Yahudilerin birlikte yaşadıkları bir şehir durumuna geldi.

a. Müslümanlar

Osmanlı idaresinde Bursa nüfusunun çoğunluğunu müslümanlar meydana getiriyordu. Türkler, müslüman gruplar arasında hâkim zümre durumunda idi.

Bursa fethedilmeden önce çevrede yaşayan Türkler olduğunu biliyoruz. Aslında "Rum Abdalları"nın ve "Horasan Erenleri"nin fetihten önce bu topraklarda faaliyette bulundukları düşünülürse bunun tabii bir şey olduğu rahatlıkla kabul edilir. Osmanlı kronikleri, fethe çıkan Osman Gazi'yi Sakarya suyu kenarında Beştaş tekkesinde bir şeyhin misafir ettiğini ve bu şeyhin yöre hakkında sultana bilgi verdiğini yazıyorlar[81]. Bursa köyleri arasında Kabul Baba, Erenler, Pirî Beyler, Dedeler, Işıklar[82], Tekke, Baba Sultan, Deliler gibi şeyh ve dervişlerin isimlerini taşıyan, onların hatıralarını yaşatan köyler vardır. Büyük bir ihtimalle bu köylerin kurulmasına sebep olan şahıslar Bursa fethedilmeden önce[83] veya sonra[84] bu yöreye yerleşen şeyh ve dervişler idi[85].

İlk Osmanlı sultanları zamanına ait resmî vesikaların ele geçmemesi yüzünden Bursa'nın ne sûretle iskân edildiğini, iskân edilen ilk Türk halkının etnografik durumunu tesbit etmek, yani bunların Anadolu'nun hangi bölgele-

[81] Aşıkpaşazâde, s.17; Neşrî, I, 50; İbn Kemal, age, I, 117.

[82] Bursa'da bu ismi taşıyan dört köy vardır. "Işık" XIV ve XV. yüzyıllarda heterodox dervişlere verilen isimdir.

[83] Dedeler köyüne yaptığımız bir gezi sırasında köye bu adın verilmesine sebep olan Şeyh Selâhaddin (Selâhaddin Dede) türbesini ziyaret etmiştik. Türbenin hizmetlerini yürüten şahıs, şeyhin neslinden olduğunu, dedelerinin Horasan erenlerinden olup henüz bölge tamamen Rumlarla meskûn iken buraya (Uludağ eteklerinde Keles'e yakın bir yere) gelip yerleştiğini, halkı İslâm'a davet ettiğini, davetinin reddedilmesi üzerine, hâlâ türbede bir hatıra olarak korunan taşı silâh olarak kullanarak onlarla mücadele ettiğini, gösterdiği kerametlerle Rumları İslâm'a kazandırdığını anlatmıştı. Tetkike muhtaç olsa da bu tür sözlü rivayetlerin bazı gerçekler taşıdıklarını kabul etmek zorundayız.

[84] Baba Sultan köyü, Orhan Gazi devri şeyhlerinden Geyikli Baba'nın tekkesinin bulunduğu yerdir. Âşıkpaşazâde'ye göre, Bursa fethinden sonra pek çok derviş Uludağ'ın eteklerine yerleşmişti. Sultan, bunları teftiş ettirdi. Aralarında Turgut Alp'in çok sevdiği "Geyikli Baba" denilen, Baba İlyas müridi ve Seyyid Ebu'l-Vefâ'nın tarikatından olduğunu söyleyen bir şeyh vardı. Sultan kendisi ile görüşmek istemiş, fakat o kabul etmemiştiDaha sonra habersiz olarak Bursa'ya gelerek sarayın avlusuna bir kavak (çınar) ağacı dikmiş, Orhan Gazi'nin kendisinden bir şey kabul etmesi hususundaki ısrarı üzerine de "Şu karşıda duran tepecikten beriye olan yerler dervişlerin avlusu olsun" demişti. Sultan onun isteğini kabul etmiş, duasını almış, ölümünden sonra mezarına bir türbe, yanına bir tekke ve mescit yaptırmıştı. (Bkz. Âşıkpaşazâde, s.51)

[85] Geniş bilgi için bkz. Barkan, Ömer L., "Kolonizatör Türk Dervişleri", VD., c.II, Ankara, 1942.

rinden getirilmiş olduklarını veya hangi Türk boylarına mensup bulunduklarını tayin etmek oldukça zordur[86]. Bursa köyleri arasında rastladığımız bazı isimler, bize bu konuda da ipucu vermektedir. Danişmend, Yeni Danişmend, Hoban Danişmend adındaki köyler büyük bir ihtimalle buralara iskân edilenlerin "Danişmend-ili"nden (Amasya, Tokat, Sivas civarı), Keles ile Hotanlı ve Sincan Sarnık köylerine yerleşenlerin Türkistan'dan,Karaman köyü sakinlerinin Konya-Karaman civarından, Sivasîler mahallesinin ilk sakinlerinin Sivas'dan geldiklerini; Kızık[87], Iğdır, Üregil, Alayurt (Alayunt ?), Bayındır, Alpagut isimleri de bölgeye gelenlerin Oğuz boylarına mensup Türkmenler olduklarını gösteriyor. Âşıkpaşazâde, Rumeli fetihlerinde bol "doyumluk" (ganimet) elde edildiğini gören gençlerden pek çoğunun Anadolu vilâyetinden Bursa'ya, oradan da Rumeli'ye geçerek orduya katıldığını haber veriyor[88]. Şüphesiz Bursa'nın, yukarıda kısaca temas edilen gelişmesinden sonra, başta Anadolu halkı olmak üzere İran ve Türkistan sahasından yeni göçebelerin Bursa'ya geldiğini düşünmek gerekir. Siciller özellikle Tebriz ile Bursa arasında çok sıkı ticarî ve kültürel temasın bulunduğunu gösteriyor[89]. Bu durum, bütün kesafetlerine rağmen Türklerin, Bursa'nın yegâne müslüman unsuru olmadığını ifade eder. İranla olan münasebetler, az da olsa İranlıların Bursa'ya gelerek yerleşmelerine sebep olmuştu. Âşıkpaşazâde'ye göre bunlar, sultanların yakınlarına dahi nüfuz edebiliyorlardı[90].

Bursa'ya yerleşmiş olan Acemlerin daha çok ticaretle uğraştıkları anlaşılıyor. 920/1514 ve 922/1516 yıllarında Bursa'daki Acem tâcirlerin İstanbul ve Edirne'ye sürülmeleri ve ipekli kumaşlarına el konulması, devletin İran'la arasının bozuk olduğu bu dönemde İranlı unsur aleyhine bazı kararlar almak mecburiyeti hissedildiğini gösteriyor[91]. Bursa'da hâlâ mevcut olan Acemreis Camii ve mahallesi, Acemler semti, İranlı unsurun hatırasını yaşatıyor. Acem Reis diye tanınan Mehmed oğlu Mahmud Tebrizli bir tüccardı[92].

Diğer İslâm ülkeleri bakımından da aynı şeyi söylemek mümkündür. Daha XVI. yüzyılda Bursa'da Araplar, Arap Mehmed, Mollaarap ve Arap Muhyiddin mahalleleri vardı[93] ve bu isimler şüphesiz sakinleri ve kurucularının menşeini gösteriyordu.

[86] Yınanç, agm, İA., II, 811.

[87] Bursa'da günümüzde "Kızık" adını taşıyan şu köyler bulunmaktadır: Cumalıkızık, Fidyekızık, Değirmenlikızık, Fethiyekızık, Hamamlıkızık.

[88] Gelibolu'yu fetheden Süleyman Paşa, babası Orhan Gazi'ye, "Şimdi şöylece bilin ki, burada fetholunan hisarlara, memleketlere mamur olmaları için müslümanlardan çok adam gerek. Bundan dolayı bu fetholunan hisarlara koymak için yarar gazi yoldaşlardan gönderin" diye haber göndermişti. (Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Âşıkpaşazâde, s.54 vd.)

[89] Bu konuda arşivde rastladığımız belgelerden bazıları için bkz. BŞS. B 334/581 65ab, 67b, 73ab, 84a, 85b, 86ab.

[90] Âşıkpaşazâde, s.76.

[91] BŞS. A 25/28 257a, 429a; Kepecioğlu, age, I, 48.

[92] Kepecioğlu, age, I, 51; Köseoğlu, age, s.7.

[93] Köseoğlu, age, s.9.

Bursa'daki müslüman kitle arasında Türklerden sonra ikinci büyük grubu, değişik milletlere mensup mühtedilerin oluşturduğunu tahmin ediyoruz. Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllara ait sicil kayıtlarından bu dönemde binlerce köle ve cariyenin azad edildiklerini ve bunların Rum, Frenk, Macar, Arnavut, Bosnalı, Çerkez, Rus, Leh, Habeşli, Rumen, Hırvat gibi çok değişik ırklara mensup olduklarını öğreniyoruz[94]. Şüphesiz müslüman olduktan kısa bir süre sonra bunlar Türk nüfusu içinde eriyor ve türkleşiyorlardı. Fakat yine de bizim, Bursa'da yaşayan pek çok müslümanın etnik menşeini hatırlamamız gerekiyor. Kaldı ki bu mühtedilerden bir kısmının soyundan gelen insanların, müslüman olarak hayatlarını sürdürdükleri Bursa ve çevresinde çeşitli vesilelerle menşelerini ortaya koymak durumunda kaldıkları anlaşılıyor[95].

Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllara ait siciller incelendiğinde, bu sicil kayıtlarında yer alan müslüman erkek ve kadınların pek çoğunun baba adının "Abdullah" olarak kaydedildiği dikkat çeker. Dolayısıyla hemen, "Bu devirde Abdullah ismi acaba çok mu kullanılıyordu?" sorusu aklımıza takılır. Ne var ki, baba ismi olarak çok sık geçen "Abdullah", kayda konu olan şahıslar bakımından çok nadir olarak kullanılmaktadır. Bu durum ister istemez başka soruları akla getiriyor.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, eskiden bir gelenek olarak mühtedilerin baba adı söylenmez ve baba adı yerine Abdullah denilirdi. Meselâ, Petra bt. Dimitri adında bir kadın müslüman olarak Fatma adını alsa, artık ondan Fatma bt. Abdullah olarak söz edilmesi gelenek olmuştu. Bu bilgilerimiz bize ayrıca, baba adı Abdullah olanların mühtedi olup olmadıklarını düşünmeye zorluyor. "Abdullah"ın müslümanlar tarafından erkek ismi olarak kullanılması, ilk bakışta yukarıdaki sorunun isabetli olmadığı intibaını veriyorsa da yüzlerce hatta binlerce kişinin babalarının adlarının "Abdullah" olduğu bir toplumda bu insanların kendi isimlerinin de aynı yoğunlukta "Abdullah" olması gerekirdi. Bu duruma rastlanmaması, babalarının adı Abdullah olanlardan büyük bir bölümünün mühtedi olduklarını kabul etmemizi icab ettiriyor.

Kanaatimizce bunlar büyük bir çoğunlukla kölelikten gelen, zamanla azad edilerek Bursa'ya yerleşen müslümanlardı. Milliyetleri belirtilmemekle beraber bunlar arasında çok değişik ırktan insanlar vardır. Tablo 13'de görüleceği gibi, azad edilen köle ve cariyelerin % 90'ı müslüman oluyor, ancak % 10'luk bir kitle eski dinlerini muhafaza ediyordu. Dolayısıyla bu insanlar azad edildikten sonra İslâmî isimleri ile, fakat babalarından "Abdullah" olarak söz edilerek topluma karışıyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, bu yeni müslüman unsurdan, kesin olarak süresini tesbit edemediğimiz bir müddet, eski statülerini anlatmak için "atîk" ve "atîka" diye söz ediliyordu[96]. Bir süre sonra da, bir zamanlar köle ve

[94] Bkz. Tablo 13.

[95] BŞS. C 27/540 39b-40a.

[96] Meselâ A 27/31 nolu defterin pek çok yerinde (2a, 71b, 106a, 158ab, 161b gibi) bu tür kayıtlar vardır.

cariye olduklarını hatırlatma ihtiyacı duyulmuyor ve sadece "fülan b. Abdullah" denilmekle yetiniliyordu. Fakat bütün bunlara rağmen hür müslümanlar arasında da "Abdullah" adını taşıyanlar vardı. İşte bu durumda bulunan müslümanların sosyal statüleri belirtilmek için isimlerinin önüne "hür" veya "hürre" tabiri ekleme gereği duyulan devirler olmuştu[97].

Özetle ifade etmek gerekirse, Bursa'nın etnik yapısı içinde müslüman olan köle ve cariyeler oldukça önemli bir yer tutuyorlardı.

b. Hıristiyanlar

(1) Rumlar

Bursa'da Hıristiyanlardan söz ederken iki ana grup üzerinde durmak gerekir: Rumlar ve Ermeniler.

Rumlar, yukarıda da kısmen işaret ettiğimiz gibi, Bursa'nın eski sakinleridir. Fetihten sonra bunların Hisar'ın dışına çıkarıldıklarını görüyoruz. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği dokuz Rum mahallesinden bir kısmı Hisar'ın arkasında, bazıları da Çakırhamam ile Altıparmak semtleri arasında bulunuyordu[98]. Altıparmak da bir Hıristiyan mahallesi idi[99].

İhtida kayıtlarına bakılırsa Umurbey mahallesi civarında, Kayabaşı, Kırkmerdiven, Balıkpazarı, Kayhan, Demirkapı, Kocanaip mahallelerinde de Rumlar oturuyorlardı. Şüphesiz müslümanların çoğunlukta oldukları mahalle ve semtlerde de Hıristiyan aileler vardı. Bursa'nın zamanla büyümesi sonucu, şehre civardan gelen Rumların özellikle kenar semtlerde yeni mahalleler oluşturduklarını düşünmek de mümkündür[100]. Ne var ki, bu mahalleleri tam olarak bilemiyoruz. Eğer Bursa Şer'iye Sicilleri'ndeki mülk satışları ile ilgili kayıtlar dikkatli bir şekilde taranırsa, değişik ırk ve dine mensup grupların Bursa mahallelerindeki dağılımını gerçeğe çok yakın bir şekilde tesbit etmek mümkün olacaktır. Şu kadarını söyleyelim ki bu kayıtlar, yoğunlukları değişse de hemen her mahallede, her ırktan insan bulunduğunu göstermektedir.

Fetihten sonra, başta Orhan Gazi olmak üzere Osmanlı padişahlarının Rumlara karşı son derece adil davrandıkları biliniyor. Cizye ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirmek şartıyla bu gayrimüslim kitle devletin himayesinden yararlanıyor, işlerini rahatlıkla yürütüyor, ibadetlerini serbestçe yapabiliyordu. Özellikle dinî hayat bakımından büyük bir rahatlık içinde idiler.

[97] Örnek için bkz. A 27/31 8ab, 106a, 160a, 184b, 185a, 186a, 500b.

[98] Tablo 1'e bkz.

[99] Hasan Tâib, Mir'ât-ı Bursa, s.22.

[100] 892/1487 tarihli Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterinde Muradiye Mahallesi hakkında bilgi verilirken: "Cemaat-i Gebrân-ı Alaşehir, der kurb-i mahalle-i Muradiye-i mezbûre: 6 hâne" kaydı düşülmüştür. Bu kayıt dışarıdan Bursa'ya yönelen gayrimüslim göçüne işaret etmektedir. (Ö.L. Barkan-Enver Meriçli, Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri I, Ankara, 1988, s.2).

Müslümanlar gibi onlar da vakıf kurabiliyordu. Hıristiyan vakıflarının daha çok kilise vakfı şeklinde geliştiği görülüyor. Meselâ 20 C.evvel 918/3 Ağustos 1512 tarihli bir kayıttan Kirâne adında Hıristiyan bir kadının Hisar semtinde Şeyhpaşa mahallesindeki evini, aynı mahalledeki kiliseye vakfettiğini öğreniyoruz[101].

Bu tutum zimmilerin Osmanlı idaresinden memnun olmalarına ve bağlılık göstermelerine sebep oldu. Mecbur olmadıkları halde hıristiyan ve Yahudilerin davalarını Osmanlı Şer'î mahkemelerine getirmeleri de bu memnuniyetin ve güvenin varlığına bir işarettir. Buna Bursa'nın çok zengin ve müreffeh bir şehir olması da eklenince çevredeki Rumların bu güzel Osmanlı şehrine gelmeleri için yeteri kadar sebep ortaya çıkmış oluyordu. Dolayısıyla fetihten sonra Bursa'nın Rum nüfusunda artış olduğunu düşünmek gerekir.

Kaynaklar bize, Bursa ve çevresinde bulunan Rumların tehcirine dair herhangi bir bilgi vermiyor. Aksine özellikle Mudanya ve Gemlik gibi bazı kazalarda son zamanlara kadar Rum nüfusun çoğunlukta olduğunu biliyoruz. Köyler arasında ise Karaman, Hamitler gibi müslüman nüfusa sahip köyler yanında Apolyont, Zeytinbağı, Kurşunlu gibi Rumlardan meydana gelen köyler de vardı. Türklerle Rumların karışık olduğu köylerin sayısı da şüphesiz az değildi. Hatta bazı köyler, Yenice-i Müslim, Yenice-i Kâfir[102], Sölöz-i Müslim, Sölöz-i Kâfir[103]de olduğu gibi aynı ismi taşıyor, fakat ayrı dinden insanları barındırıyorlardı. Öyle zannediyoruz ki, zamanla Bursa'nın kenar semtlerine toplanarak yeni Rum mahalleleri oluşturanlar bu Rumlar idi.

(2) Ermeniler

Bursa'da Hıristiyanlar arasında kesafet bakımından ikinci sırayı Ermeniler alıyordu. Siciller bize, onların da Rumlar gibi bütün Bursa mahallelerine dağıldığını gösteriyor. Yalnız Setbaşı, Mollaarap, Çobanbey, Namazgâh Ermeni nüfûsun giderek yoğunlaştığı mahallelerdi. Evliya Çelebi'nin yedi Ermeni mahallesi olduğunu bildirmesi, XVII. yüzyıldaki nüfusları hakkında fikir verir mahiyettedir.

Fetih sırasında şehirde sadece Rumlar olduğuna göre Ermeniler Bursa'ya sonradan gelmiş olmalılar. Muhtemelen bunlar Anadolu'nun muhtelif yerlerinden, batıya, Osmanlı topraklarına göç eden kimselerdi. Anadolu'nun Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra da bu göçün devam ettiğini düşünmek zorundayız.

Safer 1255/Mayıs 1839 tarihli bir ferman suretinden anlaşıldığı kadarı ile Ermeniler arasında da değişik boylar vardı. Bu fermandan Ermeni "Boşyan" tâifesinin göçebe (konar-göçer) olduğunu ve elek ile kalbur yaparak geçimlerini

[101] BŞS. A 20/23 202a.
[102] BŞS. C 143/7167 1b.
[103] BŞS. C 154/727 22a.

sağladıklarını öğreniyoruz. Yine aynı fermandan bunların Bursa, Kocaeli, Menteşe, Teke, Hamid, Ankara, Çankırı, Bolu, Kastamonu sancaklarına dağıldıkları, bir kısmının XVIII. yüzyıl ortalarında müslüman olarak Kütahya'ya yerleştikleri, bunlardan bazısının Bursa'da ikâmet ettikleri anlaşılıyor[104].

Ermeniler yalnız Bursa'nın içinde değil köylerinde de oturuyorlardı. İnegöl'ün Yenice-i Müslim[105], Kurtbey[106], Cerrah[107], Orhangazi'nin Karsak[108], Gürle[109], Dutluca[110], Sölöz-i gayrimüslim[111], Cedid[112], Yenişehir'in Marmaracık[113] köylerinden Ermeni mühtedilere rastlanması, bu köylerde belli sayıda Ermenilerin yaşadığını ifade etmektedir. Yenice'den beş mühtedinin çıkması, hem bu köydeki yoğunlukları hem de müslümanlarla ihtilâtın ihtidalara etkisini göstermesi bakımından önemli buluyoruz.

Kendi kiliselerine sahip olan Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler gibi güven içinde yaşıyorlardı. Bazı vakıf muhasebe defterlerinde rastladığımız Ermeni kilise vakıflarından bu konularda da çok rahat ettiklerini ve vakıflarının müslüman vakıfları gibi teftiş ve kontrol edilerek muhasebe defterlerine işlendiğini öğreniyoruz[114].

(3) Diğer Hıristiyan Gruplar

Bursa'nın Hıristiyan nüfusunun Rum ve Ermenilerden ibaret olduğunu söylemek doğru olmaz. Bursa, özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda yoğun beşerî ilişkilerin yaşandığı bir yerdi. Bu yüzyıllar Osmanlıların sürekli harp içinde bulunduğu dönemdir. Dolayısıyla Bursa'ya sayısız harp esiri geliyordu. Hatta şehirde bir "esir pazarı" vardı[115]. Avusturya, Sırp, Macar, Bulgar, Leh, Rumen, Rus vs. milletlerden pek çok esir Bursa'ya getiriliyor ve bunlar köle ve cariye olarak Bursalıların evlerine giriyorlardı. Yukarıda belirtildiği gibi, bu köle ve cariyelerin büyük bir kısmı müslüman olsa bile % 10 civarında bir bölümünün eski dinlerini koruduklarını biliyoruz. Bu durum Hıristiyan nüfus bakımından şehrin çok zengin bir tablo sergilediğini gösteriyor. Bu etnik zenginliğe, âzâd

[104] BŞS. C 27/540 39b-40a.
[105] BŞS. C 5/292 75b, C 143/716 71b.
[106] BŞS. C 7/305 118b.
[107] BŞS. C 187/762 66a, 68a.
[108] BŞS. B 306/546 1b.
[109] BŞS. C 147/720 70a, C 188/763 7a, 63b.
[110] BŞS. C 151/724 71b.
[111] BŞS. C 154/727 22a.
[112] BŞS. C 180/754 56b.
[113] BŞS. C 106/678 4b, C 145/718 25b.
[114] Örnekler için bkz. BŞS. B 195/419 54a-57a, B 199/423 5a, B 201/425 72b-75a B 202/426 9b-11a, B 234/462 240ab, C 52/582 6b-7a, 12b.
[115] Yınanç, agm, İA., II, 812.

edilen Hıristiyan köle ve cariyelerin büyük bir bölümünün Bursa'da kalmalarının yol açtığını kabul etmek gerekiyor.

Sicillerde rastladığımız yabancı teb'alı bazı mühtedi isimlerinden, Bursa'daki Hıristiyanlar arasında Venedik ve Napoli başta olmak üzere Avrupalı tâcirlerin, XIX. yüzyıldan itibaren de Yunan, Rus, hatta Alman teb'alı Hıristiyanların yaşadığını anlıyoruz[116]. Meselâ, 3 C.evvel 1093/10 Mayıs 1682'de müslüman olarak Ahmed adını alan Yasef veledi Filip Venedikli bir tabip idi[117].C.evvel 1256/Temmuz 1840'da ihtida ederek Ali adını alan terzi İlya[118], R.âhir 1276/ Aralık 1859'da müslüman olarak Ali ve Ahmed adını alan kunduracı Yani ve İgnas[119], R.evvel 1312/Kasım 1894'te ihtida eden ve Ramazan, Mahisafa, Alemicihan, Şemsicihan ve Alemüddin adlarını alan beş kişilik aile[120] Bursa'da oturan Rus teb'ası Hıristiyanlar idi.

c. Yahudiler

Rum ve Ermenilerden sonra Bursa'daki üçüncü mütecânis gayrimüslim kitleyi Yahudiler oluşturuyordu. Bunlar daha çok kendi mahallelerinde oturuyorlardı. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği altı Yahudi mahallesinin Altıparmak semtinde olduğunu söylemek gerekiyor. Burada üç havranın bulunması Yahudilerin daha çok bu semtte yaşadıklarının açık bir göstergesidir[121]. Kuruçeşme ise tam bir Yahudi mahallesi idi.

Osmanlı teb'ası olmadan önce Yahudiler bulundukları her yerde büyük güçlüklerle karşılaşmış, Romalılar, Bizanslılar sürekli onlara zulmetmiş ve devamlı yer değiştirmelerine sebep olmuşlardı. Bizans imparatorları kendilerinden ağır vergiler alıyordu. İstanbul'da sadece bir havraları vardı ve onu da ibadete açık tutabilmek için vergi vermek zorunda kalıyorlardı.

Bursa'daki Yahudi varlığını M.Ö.79 yılına kadar çıkaran Kâzım Baykal, fetih sırasında Bursa'yı terkedenler arasında Yahudilerin de bulunduğunu, fakat bunların sonradan Bursa'ya döndüklerini söylemekte ve fetihten önce Bursa'da bulunan Yahudi varlığına, bir Bizans devri eseri olduğunu belirttiği Ez-ha Haim havrasını delil olarak göstermektedir[122].

[116] Bkz. BŞS. B 107/321 150b, C 22/530 100b. C 27/540 1a, C 53/615 1a, C 143/716 26b, C 151/724 25b, 37b.

[117] BŞS. B 107/321 150b (Bu tabibin ihtida i'lâmının yanına "mezbur Ahmed faziletlû Ali Efendi hazretlerinin zaman-ı şeriflerinde İslâm'a gelmiştir" diye konan şerh onun tanınan bir şahıs olduğunu gösterir)

[118] BŞS. C 27/540 1a.

[119] BŞS. C 53/615 1a.

[120] BŞS. C 151/724 25a.

[121] Baykal, age, s.49.

[122] Baykal, age, s.13, 49-50.

Türk hâkimiyetindeki Yahudileri konu alan makalesinde İlyas Bey, hemen aynı doğrultuda görüşler ortaya atarak, Orhan Gazi'nin Bursa'yı alınca şehri şenlendirmek için komşu ülkelerden halkı celbetmeye başladığını, bu sırada Bizans hâkimiyetinde soluk alamayan Yahudilerin takım takım Osmanlıların davetine uyarak Bursa'ya geldiklerini, burada bir cemaat oluşturunca mabede ihtiyaç duyduklarını, Sultan'ın bir fermanla havra inşa etmelerine izin verdiğini, dinî âyinlerini serbestçe icrâ eden Yahudilerin ayrı bir mahallede oturma izni aldıklarını ve böylece Bursa'da Yahudi mahallesi oluştuğunu anlatmaktadır[123].

1492'de İspanya'dan kovulmaları ve II. Bayezid ile Kanunî'nin bunları Osmanlı topraklarına kabûl etmeleri bazı şehirlerindeki Yahudi varlığının iyice artmasına sebep oldu. Meselâ, 1487, 1521 ve 1573 tarihli Tahrir defterlerinde Kuruçeşme mahallesinde oturan hıristiyanlar sırası ile 13,14 ve 18 avarız hanesi olarak kaydedilmiştir. Aynı mahallede 1487'de hiç Yahudi yokken 1521'de 117, 1573'te ise 308 avarız hanesine yükseldikleri görülmektedir[124]. Muhtemelen işte bu göç dalgasından sonra Bursa'daki Yahudi mahalleleri çoğaldı. Bursa Şer'iye Sicillerinde rastladığımız Yahudi cemaatine âit isimler de, büyük bir ihtimalle bu göçlerle değişik yerlerden gelen ve kendilerini diğer Yahudi gruplarından ayrı tutan kitlelere âittir[125]. 1573 tarihli Tahrir defterinde Kuruçeşme Yahudilerinden 121 hanenin Bâber (?), 7 hanenin de Giruz cemaatine mensup oldukları ve bunların en az yirmi yıl önce Balıkesir'den geldikleri belirtilmiştir[126].

Yahudilerin zamanla Bursa'nın dinî ve etnik yapısında önemli bir unsur haline geldikleri anlaşılıyor. Sicil kayıtlarına bakılırsa, bunların İstanbul Yahudileri ile çok sıkı ticârî münasebetleri vardı. Bu durum onların Bursa ticaretinde de önemli bir yere sahip olduklarını gösteriyor.

Hıristiyanlar gibi ibadetlerini rahatça yapan, kültürlerini koruyan Yahudiler, kendilerine sağlanan imkânlar ve karşılaştıkları hoşgörü sebebiyle Osmanlı yönetimine karşı güven beslemiş, kendi arzuları ile davalarını Osmanlı mahkemelerine getirmişlerdir.

Fakat her şeye rağmen gayrimüslimlerin Emevi ve Abbasilerden beri devam eden geleneklere uyularak bazı kısıtlamalara tabi tutuldukları anlaşılıyor[127]. Şaban 970/Nisan 1560 tarihli bir sicil kaydında "Yahudi tâifesinden David nam yahudi başında ak dülbendi ile bulunub aslâ olmadığı ecilden.."[128]tazir cezası ile cezalandırılmıştır. Bu kayıt bize Yahudilerin milliyetlerini ve dinlerini belirlemek için belli kıyafetlerle sokakta dolaşmalarının kanun gereği olduğunu göste-

[123] İlyas, "Türk Hâkimiyetinde Mûsevîler", Dergâh Mecmuası, İstanbul, 1338, c.II, sy.21.

[124] Barkan, age, s.6.

[125] Yahudi cemaatleri için bkz. BŞS. A 100/117 13a, A 113/132 57a.

[126] Barkan, age, s.6 (113 nolu dipnot).

[127] Bkz. Ebu Yusuf, Kitâbü'l-Haraç, çev. A.Özek, İstanbul, 1973, s.207-209.

[128] BŞS. A 166/402 19b.

riyor. Gerçekten de bu konuda zaman zaman fermanlar çıkarılmış ve müslümanların kavuk ve ayakkabılarının sarı, Ermenilerin şapka ve ayakkabılarının kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi olması emredilmiştir. Hıristiyanların sarık sarmaları yasaktı. Kıyafetleri ile ilgili daha başka kayıtlar da vardı [129].

Özetle ifade etmek gerekirse, başta Rum, Ermeni ve Yahudiler olmak üzere Bursa'da pek çok millete mensup gayrimüslim unsur bulunuyordu. Üstelik bunlar yoğunlukları farklı da olsa bütün mahallelere dağılmışlardı. Aşağıdaki tablo, oturdukları mahalleleri belirlenen mühtedileri göstermektedir. Ayrıca bu tablodan hem mühtedilerin Bursa'daki yaygınlıklarını, hem de belli mahallelerdeki kesafetlerini tayin etmek bir ölçüde mümkün olmaktadır. Ancak tabloda verilecek olan rakamlara, mahalleleri belirlenemeyen ve hangi dinden oldukları bilinmeyen mühtedilerin katılmadığını bir daha belirtmekte fayda vardır.

MAHALLE ADI	RUM	ERMENİ	YAHUDİ
Alacamescit	—	1	—
Altıparmak	—	—	1
Azabbey	1	—	—
Balıkpazarı	9	1	—
Bedrettin	—	2	—
Bulgarlar	1	—	—
Çobanbey	—	3	—
Demirkapı	7	—	—
Emirsultan	—	1	—
Eşrefiler	—	1	—
Habipoğlu	1	—	—
Hacıbaba	—	1	—
Hacı İskender	—	3	—
Hacılar	1	1	—
Hacıyakup	—	1	—

[129] Bozkurt, age, s.20-21.

MAHALLE ADI	RUM	ERMENİ	YAHUDİ
Hacıali	—	1	—
İbrahimpaşa	—	1	—
İsabey Fenârî	1	—	—
Karaağaç	1	3	—
Karaşeyh	1	—	—
Kayabaşı	6	—	—
Kayhan	7	1	—
Kazzazoğlu	—	2	—
Kenditutan	—	—	1
Kırkmerdiven	2	—	—
Kocanâip	5	1	—
Kuşbazlar	1	—	—
Kuruçeşme	2	—	16
Mesut Makramevî	—	2	—
Namazgâh	—	3	—
Nasuhpaşa	1	—	—
Selçukhatun	1	—	—
Sivâsîler	—	1	—
Şehabettinpaşa	2	—	—
Tefsirhan	—	—	1
Tophane	—	1	—
Umurbey	3	4	—
Üçkoyunlar	—	1	—
Tahtakale	1	—	—
Vezirî	—	2	—
Yahudiler	—	—	1

MAHALLE ADI	RUM	ERMENİ	YAHUDİ
Yeşil	—	2	—
Yiğitcedid	—	1	—
TOPLAM	51	50	20

Tablo 1 : İkâmetgâhları belli olan mühtedilerin Bursa mahallerindeki dağılımı

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA İHTİDALAR

Mahkeme sicillerindeki bazı kayıtlar, bir topluluğu ifade etmek için çoğu defa "taife" kelimesinin kullanıldığını gösteriyor. Meselâ, Şevval 1032/Ağustos 1623 tarihli bir ihtida kaydında Hasan b. Abdullah'ın "mühtedi tâifesinden"[130] olduğu belirtilmektedir. Bu kayıtta geçen "mühtedi tâifesi" ifadesi üzerinde dikkatle durulmalıdır. Çünkü bu, belirtilen tarihte Bursa'da, kendilerinden "tâife" diye bahsedilecek bir mühdeti kitlesinin bulunduğunu gösteriyor. Bizim 1032/1623 yılına ait sadece bir kayıt tesbit edebilmemiz ise konunun bir başka yönünü, yani tesbit edilen mühtedilerin mevcut olanlara oranla son derece az olduğunu ifade eder. Şu halde bu bölümde ele aldığımız ve değişik yönlerden tahlil etmeye çalıştığımız 835 ihtida kaydına dayanarak Bursa'da cereyan eden ihtida olaylarını bütün boyutları ile ortaya koyduğumuz iddiasında bulunmamız mümkün değildir. Zira henüz kendilerine ulaşamadığımız birçok mühtedi bulunduğundan şüphe yoktur. Meselâ, 22 Safer 981/22 Haziran 1573 tarihli bir belge, hem ihtidaların yoğunluğu hem de elimizdeki ihtida kayıtları ile sicillerde yer almayan gerçek ihtida hadiseleri arasındaki farkı ortaya koyuyor. Yukarıda belirtilen tarihte mahkemeye başvuran Hacı İvaz Paşa Vakfı mütevellisi Osman b. Ece, adı geçen vakfın, vâkıfın şartı gereği mühtedilere verilmek üzere her gün iki akçe tahsis ettiğini, fakat son zamanlarda ayda 4-5 kişinin müslüman olduğunu ve bu meblağın artık yetmediğini söylemekte ve tahsisatın artırılmasını istemektedir[130/1]. Mütevellinin bu beyanı ile, aşağıda Tablo : 2'de yer alan rakamların karşılaştırılması halinde pek çok ihtida olayının sicillere yansımadığı anlaşılacaktır. Çünkü Osman b. Ece'nin ifadesine göre 1573 yılında 50-60 kişinin müslüman olması gerekirken, biz, 1550-1599 yıllarına âit ancak 20 ihtida kaydı tesbit etmiş bulunuyoruz. Ancak, biz burada mevcut verilere dayanarak görüşlerimizi açıklamak ve bazı tesbitlerde bulunmak zorundayız.

I — İHTİDALARIN YILLARA GÖRE DAĞILIŞI

Değerlendirmeye aldığımız 835 ihtida kaydının en eskisi Muharrem 872/Ağustos 1467, en yenisi ise 1327/1909 yılına aittir. Aşağıdaki tablo ihtida kayıtlarının ellişer yıllık periyodlar halinde dağılımını gösteriyor.

[130] BŞS. B 42/236 118b.

[130/1] BŞS. A 102/119 14[a].

	Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam	%
1	872-905 /1467-1499	160	15	175	21
2	906-956 /1500-1549	143	9	152	18
3	957-1008/1550-1599	15	5	20	2
4	1009-1059/1600-1649	30	9	39	5
5	1060-1111/1650-1699	38	3	41	5
6	1112-1163/1700-1749	17	4	21	3
7	1164-1214/1750-1799	24	7	31	4
8	1215-1266/1800-1849	139	37	176	21
9	1267-1317/1850-1899	77	55	132	16
10	1318-1327/1900-1909	28	20	48	6
	TOPLAM	671	164	835	
	%	80	20	100	

Tablo 2 : Yıllara (elli yıllık periyodlar) göre mühtedilerin dağılışı

Tabloda dikkatimizi çeken ilk husus 1450-1549 ve 1800-1899 yılları arasında ihtidaların gösterdiği yoğunluktur. XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyılının ilk yarısında 327 ihtida kaydına rastlanmıştır ki, bunun toplam kayıtlara oranı % 39.16'dır. XIX. yüzyılda ise 307 kişinin ihtida ettiği anlaşılıyor. Bu da % 36.76'lık bir ifade eder. Bu durumda 460 yıllık bir zaman dilimine yayılan 835 ihtida kaydının % 75.92'si 200 yıl içinde gerçekleşmiştir. 201 kayıt ise 260 seneye dağılmıştır. Bunun genel toplam içindeki oranı da % 24.07'dir.

Bu durumda ilk akla gelen soru şudur: 1, 2, 8 ve 9. periyoddaki ihtida yoğunluğunun sebebi nedir? Her ne kadar 1. ve 8. periyodlarda yaklaşık sayıda, yani 175/176 ihtida olayının gerçekleştiği görülüyorsa da en eski kayıt 872/1467 yılına ait olduğundan XV. yüzyıla ait 175 ihtida kaydı 33 yıllık bir süre içinde vuku bulmuştur. Bu durumda ihtida olaylarının en yoğun bir şekilde yaşandığı dönem XV. yüzyılın ikinci yarısı olmaktadır. Aslında, gerek yukarıdaki ve gerekse aşağıda gelecek diğer sorulara cevap bulabilmek için daha başka verilere de ihtiyaç vardır. Ayrıca ihtida kayıtlarının sicillerinde yer alış amaçlarının da bilinmesi zaruridir. Aşağıdaki tablo bu konuda bize ışık tutmaktadır:

YILLAR	ERKEK			KADIN			Genel	
	Doğrudan	Dolaylı	Toplam	Doğrudan	Dolaylı	Toplam	toplam	%
1 1450-1499	20	140	160	—	15	15	175	20.9
2 1500-1549	3	140	143	—	9	9	152	18.2
3 1550-1599	6	9	15	2	3	5	20	2.3
4 1600-1649	17	13	30	4	5	9	39	4.6
5 1650-1699	36	2	38	3	—	3	41	4.9
6 1700-1749	17	—	17	3	1	4	21	2.5
7 1750-1799	23	1	24	6	1	7	31	3.7
8 1800-1849	134	5	139	34	3	37	176	21.0
9 1850-1899	76	1	77	54	1	55	132	15.8
10 1900-1909	28	—	28	19	1	20	48	5.7
TOPLAM	360	311	671	125	39	164	835	100
%	43	37	80	15	5	20	100	

Tablo 3 : İhtida kayıtlarının sicillerde doğrudan veya dolaylı olarak yer alışlarına göre dağılımı

Yukarıdaki tabloya dikkat edilirse 1. ve 2. sırada, yani 1550 yılına kadar 327 mühtedinin adına rastlandığı görülür. Bu mühtedilerin sicil kayıtlarında yer alışı ise farklı sebeplere bağlıdır. Bunlardan sadece 23'ünün adı -ki tamamı erkektir- ihtida i'lâmı tarzında yazılan kayıtlarda yer almış, kalan 304 kişinin adı ise alış veriş, borç, vekâlet, kefâlet, şahitlik, köle azâdı gibi çok değişik konular münasebetiyle sicillere yansımıştır. Ne var ki bu 304 kişiden, isimlerinin önüne "el-mühtedi" kelimesi eklenerek sonradan müslüman oldukları ifade olunmuştur.

Bu durum bize şunu gösteriyor: XV. yüzyıl ortalarına kadar, bazı mecburiyetler istisna edilirse [131], sicillerde ihtida i'lâmına yer verilmemiştir. Fakat sonradan dinlerini değiştirerek müslüman olan erkek veya kadınlar değişik münasebetlerle sicillere kaydedilmek mecburiyeti hasıl olunca kendilerinden "el-mühtedi" diye söz edilmesi bir gelenek olmuştur. Hatta bunu basit bir gelenek olarak da görmemek gerekir. Bu hukukî bir mecburiyet idi. Çünkü devrin hukukî mevzuatı Osmanlı topraklarında, dolayısıyla Bursa'da yaşayan insanları Osmanlı teb'ası olarak müslim ve zimmi diye ikiye ayırıyor, hatta bu iki gruba

[131] Meselâ hacca gitmek için izin istemek gibi. Bkz. BŞS. A 11/10 75a, 237b; A 8/8 387b.

yabancı ülke teb'ası insanlar da ekleniyordu. Yabancı teb'aya mensup gayrimüslimler müste'men sıfatı ile Osmanlı ülkesinde misafireten ikamet ediyorlardı.

Devletin teb'ası olan müslümanlarla gayrimüslimler (zimmiler) farklı hukukî statülere sahip oldukları ve farklı mükellefiyetlere muhatap bulunduklarından ihtida ederek müslüman olanların bu statü değişikliğinin belirtilmesi herhalde hukukî bir mecburiyet olarak ortaya çıkmış ve dolayısıyla sicillere bu statüleriyle yazılmaları zorunlu hale gelmişti[132].

Acaba isimlerine bakılarak müslümanlarla zimmiler ayırt edilemez miydi? Eğer bu mümkün olacaksa, yani Ahmet'in müslüman, Ohannes'in zimmi olduğu zaten anlaşılacaksa ayrıca mühtedi olduğunun ifade edilmesine ne gerek vardı?

KÖLE			
ADI	MİLLİYETİ	AZAD TARİHİ	SİCİL NO
Balaban	–	18 Şevval 884	A 3/3 217b
Hani	–	26 C.ahir 889	A 4/4 101a
Ferhad	Bosnalı	–	A25/25 198b
Yuvan	Hırvat	–	A11/10 317b
Şirmerd	Rus	Safer 904	A17/16 41b
Yani	Rum	–	A17/16 124b
Arslan	Frenk	–	A17/16 76b
Şirmerd	Bosnalı	–	A17/16 78a
Sefer	Rus	–	A14/12 133b
Hamza	Bosnalı	–	A14/12 154b
Nikola	–	945	A40/45 365b

[132] Zaman zaman ihtida ettikleri halde kendilerinden hâlâ cizye alındığından şikayet edenlerin bulunması(Bkz. C 27/540 39b-40a) bu konuya açıklık getirmektedir.

CARİYE			
Petra	Rum	5 Şevval 889	A 4/4 213a
Mariya	Rus	5 C.ahir 889	A 4/4 82a
Lusiye	Bosnalı	18 Muhar. 890	A 4/4 273a
Mariya	Rus	Muhar. 904	A17/16 10b
Raslı	Yahudi	–	A17/16 81a
Marina	Rum	–	A17/16 225a
Todora	Rum	–	A199/208 10a
Katrin	Rus	20 Ramaz. 929	A30/35 436b
Margrit	–	945	A40/45 150a

Tablo 4 : Bazı gayrimüslim köle ve cariyelerin isimleri

Yukarıda isimleri geçen 21 köle ve cariyenin tamamı gayrimüslimdir. Cariyelerin tamamının adı gayrimüslim adıdır. Ne var ki, 11 köleden dört köle eski isimlerini kullanırken yedisinin adı değiştirilmiş ve Balaban, Ferhad, Şirmerd, Arslan, Sefer ve Hamza gibi isimler verilmiştir. Aslında bu durum Osmanlı dönemine ait bir hadise olarak da düşünülmemelidir. Daha Selçuklular devrinde gayrimüslimlerin Kaya, Arslan, Budak, Balyemez, Karaca, Sübhanverdi, Hüdaverdi, Karakaş, Tursun, İlaldı, Yağmur, Ulaş, Bâli, İlbeği, Çiçek, Eymür, Kumru, Tutî, Pulat, Çakır, Yörük, Aydoğmuş, Gökçe, Kaplan, Timur, Şahin, Dede, Melikşah gibi Türkçe ve İslâmî adlar kullandıklarını biliyoruz[133]. Aynı durum Osmanlılar devrinde de sürmüş ve pek çok gayrimüslim, Türkçe ve İslâmî ad kullanma geleneğini devam ettirmişti. Murad, Şahin, Musa, Nedim, Yahya, Çakır, Şirmerd, Allahverdi, Ayvaz, İvaz, Sefer, Hamza, Arslan, Karaca, Karagöz, Alagöz, Hatun, Meryem, Sümbül, Pembe, Nazlı, Gülşen, Sultane vs. isimler bu devirde de hıristiyan ve yahudiler tarafından sıkça kullanılmaktaydı. Sicil kayıtlarında bu isimleri kullananların zimmi oldukları ancak babalarından bahsedildiği veya dinleri belirtildiği zaman anlaşılabilmektedir. Yine o devrin bir geleneği olarak, müslüman erkeklerden "fülan ibni fülan" zimmi erkeklerden de "fülan veledi fülan" şeklinde söz ediliyordu. Ancak kadın isimleri yazılırken müslüman-zimmi ayrımına gidilmeden "fülane binti fülan" diye yazılırdı. Meselâ "Çiçek" adını alan bir gayrimüslim kadının, babasının adı Arslan veya Karagöz olması halinde "Nasrânî veya "Musevî" olduğu belirtilmedikçe, adından, dininin anlaşılması çok zor olabilirdi. Herhalde bu ve benzeri sebepler,

[133] Turan, O., "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", Belleten, XII, 67-68.

müslüman oldukları sicillere resmen yazılmamış ve kendilerine "ihtida i'lâmı" verilmemiş olan yeni müslümanlardan isimleri resmî vesikalara yazılırken "el-mühtedi" diye söz edilmesi zaruretini ortaya çıkarmıştı.

XV. yüzyıl ikinci yarısından sonra ise durumun değiştiği görülüyor. Bu dönemde tesbit olunabilen toplam 59 mühtediden 29'unun adı doğrudan, 30'unun adı ise dolaylı olarak sicillere geçmiştir ki, bir önceki döneme göre bunun büyük bir farklılık gösterdiğini kabul etmek gerekir. 1650'den itibaren sicillere intikal eden mühtedi isimleri büyük çoğunluğu ile ihtida i'lâmlarında yer alır. 1650-1909 yılları arasında dağılan toplam 449 kayıttan sadece 16'sı dolaylı olarak kayıtlara geçmiştir ki, bunun 449 kayıt içindeki oranı % 3.56'dır. Bu da bize belli bir dönemden sonra bu tür kayıtların daha titizlikle tutulduğunu gösteriyor[134]. Öyle anlaşılıyor ki, ihtidaların i'lâm şeklinde sicillere yazılması ve olaya resmiyet kazandırılmasından sonra bu yeni müslümanlardan "el-mühtedi" diye söz edilme ihtiyacı duyulmamış, dolayısıyla 1550'den itibaren ihtida i'lâmları dışında kalan kayıtlarda gittikçe azalan bir oranda "mühtedi" sıfatı yer almaya başlamıştı.

Yine Tablo 2'ye bakacak olursak ilk iki sırada kadın ve erkek mühtedi sayısında büyük bir farklılık olduğunu görüyoruz. 1450-1549 yılları arasında isimleri tesbit edilebilen toplam 327 mühtediden 24'ü kadındır. Bu dönemde kadın mühtedilerin erkeklere oranı ise sadece % 7.33'dür. Halbuki 1550'den 1909 yılına kadar 493 mühtedi tesbit edilmiş olup bu rakamın 134'ünü kadınlar meydana getirmektedir. Bu dönemde kadınların erkeklere oranı ise % 27.18'dir. Kadın mühtedi oranındaki bu artış acaba ne ifade etmektedir? Başlangıçta çok az -% 7 civarında- ihtida eden kadınlar sonradan daha çok sayıda mı müslüman olmuşlardır? Yoksa bu farklılığın başka sebebi olabilir mi?

Kanaatimizce Anadolu'da Selçuklular devrinde ihtida edenler arasında ilk sırayı kadınlar (hür ve cariye) alıyordu[135]. İlk Osmanlı asırlarında da bu durumun fazla değişiklik göstermediğini düşünüyoruz. Bu bakımdan tablonun ilk iki sırasına ait rakamların erkek ve kadın mühtediler arasındaki gerçek oranı yansıtmaktan çok uzak olduğuna inanıyoruz. Şüphesiz bu durumda "Öyleyse bu büyük farkın sebebi nedir?" diye sorulacaktır.

Aslında bu tablodaki dağılım bize ihtida olaylarının en yoğun biçimde XV ve XVI. yüzyıllarda yaşandığını herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken husus 327 mühtediden 304'ünün adının dolaylı olarak sicillerde yer almış olmasıdır. Yani bu devirde her müslüman olanın adı sicillere yazılmamış, ancak bazı davalar ve kefâlet, verâset, ıtk, şehadet, vesâyet vs. gibi değişik sebeplerle mühtedillerin adı sicillerde yer almıştır. O devirde kadınların sosyal hayatta etkinliklerinin bulunmaması ta-

[134] Tanzimat sonrası uygulamaları hakkında "Giriş" bölümünde ayrıntılı bilgi verilmişti.

[135] Çetin, age, s.160-168.

bii olarak mühtedi kadınların sicillere kaydedilmesine fırsat vermemiş veya bu fırsat çok az çıkmıştır. İşte bu sebepledir ki, XV. ve XVI. yüzyıl kayıtlarında kadın mühtedilerin adına çok seyrek rastlanmakta ve zahiren kadınların daha az ihtida ettikleri görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce bu devirde ihtida edenlerin tamamı ihtida i'lâmı tarzında sicillere kaydedilmiş olsaydı bu oran kadınlar lehine artacak,hiç olmazsa birbirine yakın olacaktı. XIX. yüzyıl ikinci yarısından, özellikle Tanzimat'tan sonra mühtedilerin adı ciddi bir şekilde sicillere kaydedilmeye ve nüfus kütüklerine işlenmeye başlanınca durum değişmiş ve bu farklılık büyük ölçüde azalmıştır. Bu döneme ait toplam 179 mühtediden 106'sı erkek, 73'ü kadın olup kadınların erkeklere oranı % 40.78'dir.

Aynı tablodaki dağılımda dikkatimizi çeken başka bir husus da XV, XVI ve XIX. yüzyıllardaki yükselişe karşılık XVII ve XVIII. yüzyıl ihtida kayıtlarında görülen düşüştür. Eğer bu, Duraklama devrinde daha az gayrimüslimin ihtida ettiğini ifade ediyorsa, bunun sebeplerinin araştırılması gerekir. Tabloda görülen bu düşüşe, bu döneme ait defterlerin yeterince araştırılmaması da sebep olabilir. Şüphesiz bu problem XVII ve XVIII. yüzyıllara ait defterlerin -ki bu defterler daha çok B grubu defterleridir- yeniden gözden geçirilmesi sonucu halledilebilir.

II — İHTİDALARIN AYLARA GÖRE DAĞILIŞI

İhtidalara etki eden pek çok faktör bulunduğunu biliyoruz[136]. Gerçekten de yılın belli mevsimlerinin veya aylarının buna etkisi söz konusu mudur? Bilindiği gibi hemen her dinde bazı gün ve gecelere veya aylara özel anlamlar yüklenmiş, kudsiyet izafe edilmiştir. Müslümanların cuma gününe, bayram günlerine, kandil gecelerine, Receb, Şaban ve Ramazan aylarına bakışını da bu çerçevede ele almak gerekir.

Bu gün, gece ve aylar, ibadetlerin yoğunlaştığı, manevî hayatın bütün ağırlığı ile hissedildiği anlarla doludur. Acaba müslümanların dinî hislerinin coşkunluk gösterdiği aylarda, özellikle Ramazan ayında ihtida hadiselerinde bir artış olmuş mudur? Müslümanların dinî coşkunlukları gayrimüslimlere etki etmiş ve onların din değiştirmelerine sebep olmuş mudur? İslâmın böyle gün, gece ve aylarda daha iyi yaşanması, müslümanların daha samimi ve dindar insanlar olarak görünmeleri gayrimüslimler üzerinde ne gibi tesirler husule gelmiştir? Bu tesir müsbet midir?

Bunun aksini düşünmek de mümkündür. Acaba dinî gün, gece ve aylarda ortaya çıkan yoğun dinî duygular müslümanları gayrimüslimler karşısında daha kapalı, hatta müsamahasız bir kitle haline getirmiş ve bunun sonucu olarak da ihtidalarda azalma mı görülmüştür? Aşağıdaki tablo bu konuda fikir verecek durumdadır.

[136] Lozand, J.-Skonovd, N., "Conversions Motifs", Journal for the Scientific Study of Religion, 1981, 20(4), s.375; Çetin, age, s.114-118.

AYLAR	ERKEK	KADIN	TOPLAM	%
Muharrem	54	19	73	8.74
Safer	42	14	56	6.70
Rebiülevvel	53	20	73	8.74
Rebiülâhir	79	7	86	10.29
Cemaziyülevvel	61	17	78	9.34
Cemaziyülâhir	61	17	78	9.34
Receb	67	14	81	9.70
Şaban	42	10	52	6.22
Ramazan	52	7	59	7.06
Şevval	62	20	82	9.82
Zilkade	39	11	50	5.98
Zilhicce	40	7	47	5.62
Belli olmayan	19	1	20	2.39
TOPLAM	671	164	835	100
%	80	20	100	

Tablo 5 : İhtida kayıtlarının aylara göre dağılımı

Şüphesiz bu tablo bize ihtida kayıtlarının aylara göre dağılışını verse de "ihtidaların dağılışı" hususunda kesin bir bilgi vermez. Çünkü kayıtlarda yer alan tarihler, özellikle dolaylı kayıtlardaki tarihler her zaman ihtida tarihi olmayabilir. Yaklaşık bir fikir vermesi bakımından ele alındığında ise yüzde itibariyle gösterdikleri değerlere göre ihtidaların yoğunluğunun R.âhir, Şevval, Receb, C.evvel, C.âhir, Muharrem, R.evvel, Ramazan, Safer, Şaban, Zilkade ve Zilhicce şeklinde yukarıdan aşağı sıralandığı görülmektedir.

Daha gerçekçi değerlere ve sonuçlara ulaşabilmek için "ihtida i'lâmlarını" yâni "doğrudan" kayıtları ele almak gerekir. Bu durumda şöyle bir tablonun oluştuğuna şahit oluyoruz:

AYLAR	ERKEK	KADIN	TOPLAM	%
Muharrem	22	14	36	7.53
Safer	25	11	36	7.53
Rebiülevvel	37	16	53	11.08
Rebiülâhir	44	6	50	10.46
Cemaziyülevvel	28	14	42	8.78
Cemaziyülâhir	33	13	46	9.62
Receb	45	10	55	11.50
Şaban	17	6	23	4.81
Ramazan	23	7	30	6.27
Şevval	42	16	58	12.13
Zilkade	18	8	26	5.43
Zilhicce	18	5	23	4.81
TOPLAM	352	126	478	100
%	74	26	100	

Tablo 6 : İhtidaların (doğrudan ihtida kaydı esas alınarak) aylara göre dağılımı

Burada daha gerçekçi bir durum sergilendiğine inanıyoruz. Zira değerlendirmeye alınan 478 ihtidanın tamamı "ihtida i'lâmı" tarzındaki kayıtlardır. Dolayısıyla bu kayıtlarda belirtilen tarihler pek az istisnası ile ihtida tarihinden farklı olacaktır. Büyük bir ekseriyeti ise şüphesiz bir-iki gün farkı ile gerçek ihtida tarihini yansıtmış olmaktadır. Bu durumda yüksek değerden başlamak üzere ihtida yoğunluğu bakımından aylar şöyle bir sıra takip etmektedir: Şevval, Receb, R.evvel, R.âhir, C.âhir, C.evvel, Muharrem, Safer, Ramazan, Zilkade, Zilhicce, Şaban. Bu iki tablonun mukayesesi ise şöyle bir sonuç verecektir:

Ayların sırası	Tablo 5'deki ayların sıralanışı	Tablo 6'daki ayların sıralanışı
1	Rebiülâhir	Şevval
2	Şevval	Receb
3	Receb	Rebiülevvel
4	Cemaziyülevvel	Rebiülâhir
5	Cemaziyülâhir	Cemaziyülâhir
6	Muharrem	Cemaziyülevvel
7	Rebiülevvel	Muharrem
8	Ramazan	Safer
9	Safer	Ramazan
10	Şaban	Zilkade
11	Zilkade	Zilhicce
12	Zilhicce	Şaban

Tablo 7 : Tablo 5 ile Tablo 6'nın mukayesi

Dikkat edilirse Şevval ayı her iki tabloda da ilk sıraları işgal ediyor. Acaba Şevval'in, ihtidaların en yoğun biçimde yaşanan bir ay olmasının sebebi nedir? Ramazan ayından hemen sonra yoğun ihtida olayları ile karşılaşılmasında, yeni müslümanların henüz oruç tutmayı göze alamamalarının etkisi var mıdır? Bu sorulara ancak günümüzde yaşayan mühtediler hakkında yapılacak anket çalışmaları ile cevap verilebilir. Ancak bu veriler ışığında ayların ihtidalarda fazla etkili olmadığını söylemek mümkündür.

III — YAŞ GRUPLARINA GÖRE MÜHTEDİLER

İhtidalar bakımından üzerinde ciddiyetle durulması gereken konulardan biri de, hangi yaş grubundaki insanların daha çok ihtida ettikleri hususudur. İhtidada yaş faktörü üzerinde duran yabancı bir yazar[137], hidayete ermede gençliğin son derece önemli bir rol oynadığını belirtmekte ve gençlerin telkine açık olmalarının bu çağda ihtida hadiselerini artırdığını bildirmektedir. Yine aynı yazar, hidayet öncesi günahkârlık ve hidayet sonrası fazilet anlayışının, yani ihtidadan önce yaşanan günahkârlık duygusu ile ihtidadan sonra yaşanılacağına

[137] Thouless, H. Robert, An Introduction to the Pshychology of Religion, 3 edt., Cambridge University Press, 1971, s.11.

inanılan faziletli hayat inancının gençlerde yaşlılardan daha çok görüldüğünü, bunun da gençler arasında ihtidaların artmasının bir sebebi olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir[138]. Yaşları belli olan mühtedilerle ilgili olarak hazırladığımız aşağıdaki iki ayrı tabloda da bu durumu tesbit etmek mümkün olmaktadır.

YAŞ GRUBU	ERKEK	KADIN	TOPLAM	%
0-12 yaş grubu	31	8	39	4.67
13-25 yaş grubu	135	67	202	24.19
26-40 yaş grubu	38	16	54	6.46
41 ve sonrası	4	—	4	0.47
Yaşı bilinmeyenler	463	73	536	64.21
TOPLAM	671	164	835	100
%	80	20	100	

Tablo 8 : Yaş gruplarına göre ihtidaların genel dağılımı

YAŞ GRUBU	ERKEK	KADIN	TOPLAM	%
0-12 yaş grubu	31	8	39	13
13-25 yaş grubu	135	67	202	68
26-40 yaş grubu	38	16	54	18
41 ve sonrası	4	—	4	1
TOPLAM	208	91	299	100
%	70	30	100	

Tablo 9 : Yaşı belli olan grupların birbirlerine göre oranları

Yukarıdaki tabloya dikkat edilirse, yaşları belli olan mühtediler arasında 13-25 yaş grubuna dahil olanlar, yani gençler % 68 gibi çok yüksek bir oran gösteriyor. 0-12 yaş grubunda olan çocuklar, bazı istisnalarla büyük ölçüde anne, baba ve diğer yakınlarına bağlı kalarak ihtida ettiklerinden bunlar üzerinde durmak fazla önemli olmasa gerek. Yalnız diğer üç grup arasındaki fark dikkatimi-

[138] Thouless, age, s.14.

zi çekiyor. 13-25 yaş grubundaki mühtedilerin 26-40 yaş grubu mühtedilerinden yaklaşık dört, 40 ve daha büyük yaşlarda olanlardan ise elli kat daha fazla olmaları konunun önemini ortaya koymaktadır. Acaba bu farklılığın sebebi nedir?

Yukarıda da kısmen ifade edildiği gibi, 13-25 yaş grubunda olan gençlerin henüz fikrî ve dinî şahsiyetlerinin tam oluşmamış olması ve telkine açık bulunmaları, daha çok sayıda ihtida etmelerine yol açmış olmalıdır. 26-40 yaş grubunda ise fikrî şahsiyetin teşekkül ettiği, dinî inanış konusundaki iradelerinin kesinlik kazandığı anlaşılıyor. İşte bu durum % 68'lik ihtida oranının birden bire % 18'e düşmesine sebep olmuştur. 40 yaşın üstünde olanlar arasında ise son derece az ihtida olayına rastlanmaktadır. Bu bize ileri yaşlarda fikrî şahsiyetin kemikleştiğini, dinî inancın vazgeçilmez hâle geldiğini ifade eder.

İhtida bir kültür değişimidir. Mühtedi eski dinine bağlı olan bütün değerlerinden vazgeçmek zorunda kalır. Din ise her kültürün oluşmasında hem müstakil bir unsur, hem de diğer kültür unsurlarının meydana gelmesine tesir eden bir kültür faktörüdür[139]. Kültür değişmelerinde genç kuşakların daima radikal, orta ve ileri yaş gruplarının ise muhafazakâr olduklarını biliyoruz. Bu hemen her kültürde, hem gelişmeyi hem de kültür bütününün korunmasını sağlayan bir mekanizma oluşturmaktadır. Dikkat edilirse aynı mekanizma hidayete erme konusunda da kendisini hissettirmektedir. Bu sebeple gençler arasında daha sık rastlanan ihtidalara yaşlılar arasında son derece nadir tesadüf edilir. Şüphesiz bu tablo bize tebliğ ve irşad faaliyetlerinin daha çok hangi gruptan insanlara yöneltilmesi gerektiğini de anlatmaktadır[140]. Peygamberimizin İslâmı tebliğ ettiği ilk yıllarda, gerek Mekke'de gerek Medine'de, O'na inananlar arasında gençlerin ilk sırayı almış olmaları da bu konuya açıklık getirmektedir. Hz. Peygamber'in hayatını konu alan eserinde Watt, bu hususa özellikle dikkat çekmektedir[141].

IV — MİLLİYETLERİNE GÖRE MÜHTEDİLER

İhtida kayıtlarının tamamında mühtedilerin milliyetleri belirtilmediği için bu konuda tam ve kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak mevcut bilgiler dahi yirmiden fazla millete mensup kişilerin Bursa'da ihtida ettiğini gösteriyor. Bunlar ya Bursa'da ikamet eden veya dışarıdan misafireten Bursa'ya gelen insanlardır. Bursa'nın etnik mozayiğinin çok renkli olduğu düşünülürse, değişik milletlerden mühtedi bulunmasının ne kadar tabii olduğu daha iyi anlaşılır.

[139] Er, İzzet, "Kültür ve Din Münasebetleri", Millî Kültür, Ankara, 1986, sy.52, s.26-28.

[140] Güngör, Erol, Kültür Değişmeleri ve Milliyetçilik, Ankara, 1980, s.27-28, 110, 112.

[141] Watt, Montgomery, Hz. Muhammed Mekke'de, çev. M. Rami Ayas-A. Yüksel, Ankara, 1986, s.94, 101-105.

MİLLİYETİ	ERKEK	KADIN	TOPLAM	%
Rum	138	65	203	46
Ermeni	107	38	145	33
Yahudi	48	12	60	14
Rus	6	7	13	3
Bulgar	5	2	7	3
Diğerleri	9	2	11	2
TOPLAM	313	126	439	100
%	71	29	100	

Tablo 10 : Milliyetlerine göre mühtedilerin dağılımı

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, milliyetlere göre ihtidaların dağılımında ilk beş sırayı Rum, Ermeni, Yahudi, Rus ve Bulgarlar oluşmaktadır.Diğer milletlere mensup mühtedilerin sayısı oldukça azdı. Milliyetleri belli olan mühtedilerin toplam sayısı ise 439'dur ve bunun genel toplam içindeki oranı % 53'dür. Şu halde 835 mühtediden % 47'sinin milliyeti belli değildir.

Rum, Ermeni ve Yahudilerin bu dağılımda ilk sırayı almaları çok tabiidir. Çünkü Bursa'da gayrimüslimler arasında en kesif nüfusa sahip olan millet bunlardır. Milliyetleri belli olan mühtediler arasında Rumların % 46, Ermenilerin % 33, Yahudilerin % 14 oranında yer almaları, onların Bursa'daki yoğunluklarını göstermesi bakımından da önemlidir. Bu sonuçlar bize, zimmiler arasında en kalabalık grubun Rumlar olduğunu ifade ediyor. Sayı bakımından kalabalık olan Rumlar arasında şüphesiz ihtidalar daha çok olacaktır. Bu üç millet arasında en küçün grubu Yahudiler oluşturduğundan en az mühtedi de onlar arasından çıkmıştır.

Eğer Bursa'da oturan Rum, Ermeni ve Yahudilerin nüfusları tam tesbit olunabilseydi, ihtida yüzdelerinden daha değişik sonuçlar çıkarabilmek mümkün olurdu. Bir an için bu üç grubun nüfus kesâfeti bakımından birbirine çok yakın olduğunu varsayalım. Bu durumda aynı sonuçlardan hareketle Yahudilerin İslâma karşı çok kapalı, Rumların ise açık olduklarını, bu sebeple Yahudilere göre daha çok Rumun ihtida ettiğini, yahut değişik bir ifade ile, Yahudilerin dinlerine aşırı bağlılığının onlar arasında ihtida olaylarının sıkça görülmesini engellediğini, Rumların dinî lâkaydîlerinin ihtidaları artırdığını veya müslüman-yahudi münasebetleri ihtidalara imkân vermezken aksine müslüman-Rum münasebetlerinin buna imkân tanıdığını vs. iddia edebilirdik. Fakat, elimizde kesin veriler olmadıkça bu tür düşünceler spekülâsyondan öte bir anlam ifade etmeyecektir. Bütün bunlara rağmen Yahudilerin millî ve dinî anlayışları

bakımından Rumlara oranla daha mütecânis bir kitle oldukları unutulmamalıdır.

Bir an için milliyeti belli olmayan 398 mühtedi arasında da, belli olanlarla aynı oranda Rum, Ermeni ve Yahudi bulunduğunu varsayalım. Bu durumda 398 mühtediden 170'i Rum, 124'ü Ermeni ve 51'i Yahudi olurdu. O zaman toplam 835 mühtediden 373'ünü Rum, 267'inin Ermeni ve 111'inin Yahudi olması gerekirdi ki, bu durumda bahsettiğimiz üç millete mensup mühtedilerin diğerlerine oranı % 90 olurdu. Bu bir varsayım olsa bile gerçeğin bundan çok farklı olmaması gerekir. Çünkü Bursa'nın etnik yapısında Rum, Ermeni ve Yahudilerin, zimmilerin yüzde doksanını oluşturacak bir çoğunluğa sahip olduğundan şüphe yoktur. Bunun ihtidalara aynı oranda yansıması ise çok tabii bir sonuç olmalıdır.

V — ESKİ DİNLERİNE GÖRE MÜHTEDİLER

Mühtedilerin milliyeti konusundaki belirsizliğe benzer olarak, kayıtlarda, mühtedilerin eski dinlerinin tamamının belirtilmemiş olması kesin sonuçlara ulaşmamızı engellemektedir. Ancak Osmanlı toplumunda yer alan zimmi unsurun din bakımından iki temel gruba ayrıldığı düşünülürse, mühtedilerin ya hıristiyanlığı veya museviliği terkederek İslâm'a girdiğini kabul etmemiz gerekir. İhtida kayıtlarında da bu iki din dışında hiçbir din, mühtedinin eski dini olarak yer almamıştır. Bazı kayıt formlarında geçen "edyân-ı bâtıladan teberrî ve din-i islâm'ı kabul..." ifadesindeki "edyân-ı bâtıla" sözünün de yine hıristiyanlık ve musevilik için kullanıldığını kabul etmek zorundayız.

Mezhep meselesine gelince; mahkeme sicil kayıtlarında yahudi mezheplerinden hiç söz edilmemiştir. Sadece Hıristiyanlığın mezheplerine dair bilgiler buluyoruz. Birkaç yerde mühtedinin Ortodoks, Katolik[142] veya Protestan[143] olduğu belirtilmiştir. Bu sebeple mezhepler konusu değerlendirme dışı bırakılmıştır. Rum ve Ermenilerin çokluğu, zaruri olarak eski dinleri Hıristiyanlık olanların ilk, Musevilik olanların ikinci sırada yer almaları sonucunu ortaya çıkarmıştır.

ESKİ DİNİ	ERKEK	KADIN	TOPLAM	%
Hıristiyanlık	257	115	372	45
Musevilik	48	12	60	7
Dini belirtilmeyen	366	37	403	48
TOPLAM	671	164	835	100
%	80	20	100	

Tablo 11 : Eski dinlerine göre mühtedilerin dağılımı

[142] BŞS. C 147/720 87a.

[143] BŞS. C 143/716 26a.

VI — HÜR, KÖLE-CARİYE VE ESİRLERİN İHTİDASI

A — Hürler

Sicillerde rastladığımız ihtida kayıtlarını mühtedilerin hür, köle-cariye ve esir olmalarına göre de değerlendirmek gerekir. Çünkü bu üç grup insanın psikolojileri birbirinden çok farklıdır. Dolayısıyla karşılaştıkları veya etkisini hissettikleri yeni bir dine karşı tepkileri de farklı olacaktır.

STATÜ	ERKEK	KADIN	TOPLAM	%
Hürler	38	28	66	7.90
Köleler	1	—	1	0.11
Cariyeler	—	3	3	0.35
Azatlılar	17	1	18	2.15
Diğerleri	615	132	747	89.46
TOPLAM	671	164	835	100
%	80	20	100	

Tablo 12 : Mühtedilerin statülerine göre dağılımı

Yukarıdaki tablo, hür olup olmamalarına göre mühtedilerin nasıl bir dağılım gösterdikleri hususunda fikir yürütecek kadar zengin verilere sahip olmadığımızı gösteriyor. Bunun sebep ne olabilir?

Daha önce elimizde mevcut olan ve değerlendirilmeye alınan 835 ihtida kaydı arasında köle ve cariyelerle ilgili birkaç kaydın bulunduğu belirtilmişti. Bu sebeple yukarıdaki tabloda bir köle, üç cariye ihtida etmiş gibi görünmekte ve şüphesiz bu rakam köle ve cariyeler arasındaki gerçek ihtida durumunu yansıtmamaktadır. Geriye kalan 831 kayıttan 84'ünde -ki bu genel toplamın % 10'una tekabül etmektedir- mühtedinin durumu "hür", "hürre" veya "atîk", "atîka" diye belirtilmiş, geriye kalan 747 ihtida kaydında mühtedinin hürriyeti bakımından bir açıklık yer almamıştır. Ne var ki, dolaylı kayıtlarda mühtedilerin çeşitli hukukî meselelerde tam tasarruf ehliyetine sahip alıcı, satıcı, kefil, vasi, şahit, borçlu vs. gibi gerçek şahıslar olarak yer almış bulunmaları, onların hür insanlar olduklarını göstermektedir.

XIX. yüzyıla ait ihtida i'lâmlarında genellikle mühtedilerin "hür, âkil, bâliğ" oldukları belirtildiği halde XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllara ait kayıtlarda bu duruma işaret edilmemesi, bu mühtedilerin hür insanlar olmadıklarını göstermez. Zira insan için asl olan hürriyettir. Kölelik ise ârızî bir durumdur.

Bu bakımdan köle oldukları belirtilmeyen 747 mühtedinin tamamı hür zimmiler olarak kabul etmek zorundayız. Bunun tabii sonucu olarak da Bursa'da ihtida ettikleri tarafımızdan tesbit edilen 835 kişiden 831'inin hür kişiler oldukları, kendi hür iradeleri ile, fakat farklı sebep ve sâiklerle eski dinlerini terkedip müslümanlığı seçtiklerini söylememiz gerekecektir. Her ne kadar 831 rakamının içinde anne veya babalarına yahut her ikisine birden tâbi olarak müslüman olan veya müslüman sayılarak kayıtlara geçirilen küçük çocuklar varsa da, bu, ifade etmeye çalıştığımız temel gerçeği değiştirecek bir mahiyet arzetmemektedir.

XV. ve XVI. yüzyıla ait ihtida kayıtlarında (bunların çoğunlukla dolaylı kayıtlar oldukları yukarıda belirtilmişti) zaman zaman mühtedinin "atîk/atîka", yani âzad edilmiş olduğu da ifade edilmektedir. Kayıtlarımız arasında toplam 18 kişinin bu durumda bulunduğunu görüyoruz. Şüphesiz daha önce köle olan ve âzad edilen bu insanlar, hürriyetlerini elde etmiş kişiler olarak yeni bir hayata atılacak ve kendilerine bu hayatın içinde yer bulmaya çalışacaklardı.

Âzadlılar, acaba köle bulundukları sırada mı, yoksa âzad edildikten sonra mı ihtida etmişlerdi? Maalesef kayıtlar bu sorunun cevabını vermemektedir. Aslında yüzlerce, hatta binlerce köle ve cariyenin âzad edilmeden önce din değiştirdiğini ve müslüman olduğunu biliyoruz. Bu sebeple âzadlıların önceden, yani köle ve cariye iken ihtida etmiş olmaları son derece tabiidir. Ancak, eğer bu insanlar gayrimüslim olarak âzad edilmiş ve sonradan ihtida etmişlerse, bu, üzerinde düşünülecek bir konu olur. Hatta bu durumda yeni bir sorunun cevaplanması gerekecektir. Acaba âzad edildikten sonra ihtida eden kadın ve erkeklerin, köle ve cariye oldukları sırada efendileri kimlerdi? Daha açık bir ifade ile bunların sahipleri müslüman mı, yoksa gayrimüslim mi idiler?

Müslümanlar gibi gayrimüslimler de köle ve cariyerlerini âzad etmişlerdir. Müslümanlar, Allah'ın rızasını kazanmak için köle ve cariyelerini İslâma kazandırarak âzad etmeyi tercih ediyorlardı[144]. Aynı duyguyu kendi dinleri bakımından zimmilerin de paylaştığını kabul etmek zorundayız. Dolayısıyla hıristiyanlar, ellerindeki köle ve cariyelerin eski dinlerini muhafaza etmeleri için onları teşvik etmiş olmalıdırlar. Hatta "âzad" etmeyi bu konuda bir teşvik unsuru olarak kullanmış olabilirler. Sicillerdeki âzad kayıtlarının bu istikamette derlenip değerlendirilmesi, sözkonusu probleme çözüm getirebilir düşüncesindeyiz.

Bu şartlar altında ister gayrimüslim, ister müslüman sahipleri tarafından âzad edilmiş olsun, gayrimüslim köle ve cariyeler o günün şartları içinde ülkelerine dönmeyip Bursa'da kalınca muhtemeldir ki, ihtida etmeyi gelecekleri bakımından bir teminat olarak görmüşlerdir. Vatanlarından ve yakınlarından uzakta kalmış, hatta pek çoğu küçük yaşta ailelerinden alınarak buralara kadar getirilmiş bu yalnız insanların aradıkları desteği hıristiyanlardan çok müslüman-

[144] Buhârî, Kefîâret, 6; Müslim, Itk, 22, 23.

lardan gördüklerinde şüphe yoktur. Hatta kendilerinden önce müslüman olan dindaşlarının müslüman olarak sürdürdükleri hayat onlara cazip görünmüş olabilir. Bütün bunlar şimdilik faraziye olmakla beraber kesin olan bir şey varsa o da "atîk/atîka" olduklarını bildiğimiz mühtedilerin Bursa'da bulundukları hususudur. Şüphesiz bu insanlar bir süre sonra diğer hür müslümanla aynı şartlarda hayatlarını sürdürmüş, birkaç nesil sonra ise eski statüleri unutulup gitmiştir.

B — Esirler, Köle ve Cariyeler

Diğer Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Bursa'da da ihtidaya konu olan gruplar arasında esirler, köle ve cariyeler ilk sırayı alıyorlardı. Ortaçağda dünyanın her yerinde esir ticaretinin oldukça yaygın olduğunu biliyoruz. Tabiatıyla Anadolu'da da binlerce esir, köle ve cariye vardı. Selçuklular devrinde Yabanlu, esir ticaretinin yapıldığını önemli bir pazaryeri idi[145]. Kıpçak, Gürcü, Ermeni, Rum, hülasa her milletten köle ve cariye burada alınır satılırdı. Fakat bu devirde asıl köle ve cariye kaynağı harplerdi. Harplerde karşılıklı olarak binlerce esir alınıyor ve bu esirler genellikle pazarlarda köle ve cariye olarak satılıyorlardı.

Selçuklular devrinde, özellikle cihad anlayışının bütün unsurlarını taşıyan uçlarda, gazilerin sürekli mücadele ettiklerini ve bu mücadeleler sırasında pek çok esir aldıklarını biliyoruz. İbn Bîbî, sınırlarda bulunan Selçuklu meliklerinin her yıl yüz bin esir getirip onları İslamiyetle müşerref kıldıklarını ifade ederken işte bu gerçeği dile getiriyor.[146] Hemen hemen aynı şartlarda gelişen ilk Osmanlı fetihleri sırasında da durumun bundan çok farklı olmadığını düşünmek gerekir. Şu halde Osmanlı şehirlerine her yıl binlerce esir geliyor ve bunlar esir pazarlarında satılarak halkın evlerine köle ve cariye olarak giriyorlardı.

Acaba Bursa'daki köle ve cariyelerin genel nüfusa oranı ne idi? Bunlar ne zamana kadar bu statüde kalıyorlardı? Hangi şartlarda âzad ediliyor ve âzad edildikten sonra nasıl bir hayat sürüyorlardı? Sonradan içine girdikleri ve üyesi oldukları bu İslâm toplumunda ne gibi kültürel değişikliklere uğruyorlardı? Din, dil, ve milliyetleri itibariyle yoğunlukları ne idi? Türk evlerine girdikten sonra ne kadar süre eski dinlerini koruyabiliyor ve hangi şartlarda din değiştiriyorlardı? Bu yeni çevrede nasıl karşılanıyor, meselâ yeni isimlerini hangi sâiklerle seçiyorlardı? Kölelik ve cariyelikle başlayan ve büyük bir ihtimalle bir süre sonra âzad edilmeleri ile devam eden bu hayat onlara yeni bir kişilik kazandırabiliyor muydu?

Bu soruları çoğaltmak mümkündür. Ancak henüz her sorunun cevabını verecek bilgi birikimine sahip değiliz. Öyle inanıyoruz ki, bu ve benzeri sorunların cevabı da büyük ölçüde şer'iye sicillerinde bulunmaktadır.

[145] Sümer, Faruk, "Yabanlu Pazarı", Türk Dünyası Araştırmaları, sy. 37, s. 21-24.
[146] İbn Bîbî, age, s.26-27; Çetin, age, s.160-163.

Şüphesiz Bursa'nın nüfusu kesin olarak bilinmeden esirlerin (köle ve cariyelerin) bu nüfus içindeki yoğunluklarını tayin ve tesbit etmek mümkün değildir. O devirlerde bugünkü anlamda nüfus sayımlarının yapılmamış olması şehirlerin gerçek nüfusunu tahminde büyük güçlükler çıkarmaktadır[147]. Yine de XIV. yüzyılda başlayan ve hemen bütün Osmanlı tarihi boyunca devam eden yoğun harpler (özellikle ilk üç asırda), sayısız esirin Osmanlı şehirlerine taşınması sonucunu doğurmuştur. Meselâ sicillerindeki bir kayıt, Safer 1060/Şubat 1650 tarihinde Eflâk seferinde alınan esirlerin satışına dair bilgi vermektedir[148]. Kayda göre bu sefer esnasında, her iki Osmanlı askerine 15 esir düşmüş ve bu 15 esir 45.000 akçeye satılmıştır.

Aynı sicil kaydında verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, 1060/1650 Eflâk seferi sonrasında, sefere katılan asker sayısının 7-8 katı esir Osmanlı topraklarına taşınmıştı. Şüphesiz her harpten sonra bu oranda esir alınmayabiliyordu. Yalnız, bilhassa XIV. ve XVI. yüzyıllar arasında vuku bulan sürekli harpler sebebiyle bu akışın hiç durmadığını, Osmanlı şehirlerine çok sayıda harp esirinin geldiğini ve bunların köle ve cariye olarak satıldıklarını kabul etmek zorundayız. Aslında Osmanlı tarihlerinde bu konuda, yani harplerde elde edilen ganimet ve esir bolluğu hususunda zengin bilgiler bulmak mümkündür[149]. Kaldı ki bu esir akışı XVI. yüzyılda da bitmemiş, daha sonra da hemen aynen devam etmiştir.

18 Zilkade 1207/21 Haziran 1793 tarihli Bursa kadısına gönderilen bir "emr-i şerîf" sûretinde, daha önce Avusturyalılardan (Nemçeli) alınan ve şu anda köle ve cariye olarak halkın elinde bulunan esirlerin mahkemeye celbedilerek içlerinden "cebr ve ihâfe" olunmaksızın müslüman olanların "sâhibleri yedinde" bırakılması, "nasrâniyetde ısrar" edenlerin ise sadrazam çuhadarlarından Abdi Ağa eliyle Avusturyalı memurlara teslim edilmesi emredilmektedir[150].

Bursa kadısının cevâbî yazısında 47 kişinin elinde bulunan 36'sı köle, 47'si cariye toplam 83 kişinin mahkemeye celbedilerek, bunlardan 64'ünün (29 köle ve 35 cariyenin) kendi rızaları ile müslümanlığı kabul ettiklerinden sahiplerinin elinde bırakıldıkları, 19'unun (7 köle ve 12 cariye) ise hıristiyanlıkta ısrar ettiklerinden ülkelerine iade edilmek üzere ilgililere teslim olundukları belirtilmektedir[151].

Safer 1204/Ekim 1789'da Avusturyalılarla yapılan savaşta Osmanlılar yenilmiş ve başta Belgrat olmak üzere bazı şehirler Avusturyalıların eline geçmişti[152].

[147] Halil İnalcık, XV. yüzyılda Bursa'da 5.000 avârızhanesi bulunduğunu belirterek 50 bin civarında bir nüfus tahmini yapıyor (Bkz. İnalcık, H., "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", Belleten, XXIV, 93, s.45). M. Asım Yediyıldız ise XVII. yüzyılda, 23.810 gerçek hane hesabıyla Bursa'nın 125 bin civarında nüfusa sahip olduğunu bildiriyor (Yediyıldız, age, s. 19 vd.).

[148] BŞS. B 13/191 169b.

[149] Bkz. Âşıkpaşazâde, s.57, 60, 72, 125, 128, 134, 138, 188, 211-212.

[150] BŞS. B 84/286 101a.

[151] BŞS. B 84/286 100b-101a. Ayrıca bkz. Aynı defter, 102b, 103b-104a.

[152] Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1982, IV, 555-556.

Bundan bir süre sonra da Osmanlı-Avusturya orduları Rusçuk yakınlarındaki Yergöğü'de harbe tutuşmuşlardı. Bu savaşta Avusturya ordusuna büyük kayıplar verdirilmiş, beş bin Nemçe askeri öldürülmüş, bin asker de esir edilmişti (25 Ramazan 1204/8 Haziran 1790)[153]. İşte bu muharebeden sonra 4 Zilhicce 1205/4 Ağustos 1791 tarihinde iki devlet arasında Ziştovi antlaşması imzalandı[154]. III. Selim'in Bursa kadısına hitaben yukarıdaki emri göndermesi, bu antlaşma sırasında esirlerin mübadelesi hususunda bir karar alındığını gösteriyor.

Yukarıdaki kayıttan da anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devletinin gerilediği, ordularının yenilmeye başladığı, toprak kayıplarının arttığı dönemlerde bile Osmanlı şehirlerine esir akışı devam ediyordu. Fakat bu kaydın asıl orijinal yönü, gerileyiş ve çöküş devrinde bile esirlerin hâlâ büyük bir oranda eski dinlerini terkederek müslüman olmalarıdır. 83 Avusturyalı esirden 64'ünün müslüman olması, esirler arasındaki islâmlaşma oranının % 77 olduğunu gösteriyor. Bundan da daha önemli olan husus, bu sürecin yani esirlerin eski dinlerini terkederek müslümanlığı kabul etmelerine kadar geçen zamanın son derece kısa olmasıdır. Bu 83 Nemçeli köle ve cariyeden bir kısmının daha önceki harplerde esir olarak ele geçirildiğini düşünsek bile, çoğunun son harple ilgilerinin bulunduğunu ve bu sebeple anlaşma konusu yapıldıklarını kabul etmek akla yakın bir izah olur. Harple bu emrin yazıldığı tarih arasında 3-4 senelik bir sürenin geçmiş olması ise bize, kölelerin büyük bir ekseriyetinin 3-5 sene gibi çok kısa bir süre içinde islâmlaştıklarını düşündürüyor.

Bu noktada başka bir soruya cevap bulmak yerinde olacaktır. İlk Osmanlı asırlarında durum ne idi ve o dönemde de köle ve cariyeler arasında aynı oranda ihtidalar görülüyor muydu? XV. ve XVI. yüzyıllara dönerek dönemin uygulamaları ışığında sorumuza cevap bulmaya çalışalım.

Bursa Şer'iye Sicilleri'ndeki araştırmalarımız sırasında dikkatimizi çeken kayıtlar arasında köle ve cariyelerin âzadı ile ilgili olanlar önemli yer tutuyordu. Özellikle XV. ve XVI., bir ölçüde de XVII. yüzyıla ait defterlerde binlerce hatta on binlerce âzad kaydına rastlamak mümkündür. Itk, tedbir ve mükâtebe şeklinde olan bu âzad kayıtlarında, köle ve cariyelerin isimleri, milliyetleri, hangi şartlarda âzad edildikleri, sahipleri, evsâfı yer almakta, bazan da dinleri belirtilmektedir. Dinleri belirtilen kayıtların sayısı diğerlerine göre daha azdır. Her ne kadar isimleri, bu köle ve cariyelerin dinleri hakkında fikir verecek durumda ise de biz, dinleri belirtilen köle ve cariyeleri tesbit ederek bunlar arasında İslâmiyetin hangi oranda yayıldığını belirlemeyi uygun bulduk. Bu amaçla, sadece üçü müstesna diğerleri XV, ve XVI. yüzyıla ait 221 adet âzad kaydını tesbit ettik. Böylece bu kayıtlardan hareketle XV. ve XVI yüzyıllarda köle ve cariyelerin milliyetlerini, ihtida oranlarını, ne şekilde âzad edildiklerini belirlemeye çalıştık.

[153] Uzunçarşılı, age, IV, 568.

[154] Uzunçarşılı, age, IV, 571.

Aşağıdaki tabloda kullanılan 221 kaydın belirlenmesinde bazı kriterlere uyulmuştur. Meselâ, âzad edilen köle veya cariyelerin "müslimü'l-mille", "el-müslim", "el-kâfir", "en-nasrânî" veya "el-yahudî" diye dinleri belirtildiği için değerlendirilmeye alınmıştır. Tablonun oluşması için 18 ayrı defterden sondaj usulü ile belgeler seçilmiştir[155].

MİLLİYETİ	CİNSİYETİ						Genel toplam	%
	ERKEK			KADIN				
	Müslim	G.Müslim	Toplam	Müslim	G.Müslim	Toplam		
Abaza	1	—	1	1	—	1	2	0.90
Arnavut	7	—	7	10	—	10	17	7.69
Boğdanlı	1	—	1	2	—	2	3	1.35
Bosnalı	25	2	27	20	1	21	48	21.71
Çerkez	11	—	11	18	—	18	29	13.12
Eflâklı	1	—	1	2	—	2	3	1.35
Engürüs=Macar	4	—	4	2	—	2	6	2.71
Frenk	4	1	5	1	—	1	6	2.71
Habeşli	2	—	2	—	—	—	2	0.90
Hırvat	2	1	3	—	—	—	3	1.35
Kıtî	1	—	1	—	—	—	1	0.45
Laz	1	1	2	—	—	—	2	0.90
Leh	2	—	2	1	—	1	3	1.35
Magribî	—	—	—	1	—	1	1	0.45
Rum	8	1	9	2	3	5	14	6.33
Rus	27	2	29	15	3	18	47	21.26
Sudanlı	1	—	1	—	—	—	1	0.45
Tatar	1	—	1	—	—	—	1	0.45

[155] Bu defterlerden üçü XVII. asra aittir (B 20/209, B 59/253, B 103/316). Diğerleri ise 883/1478 ile 945/1538 yılları arasındaki defterlerdir (A 199/208, A 3/3, A 4/4, A 8/8, A 11/10, A 12/24, A 15/15, A 17/16, A 18/17, A 21/27, A 25/25, A 26/11, A 30/35, A 32/29, A 40/45.)

MİLLİYETİ	CİNSİYETİ						Genel toplam	%
	ERKEK			KADIN				
	Müslim	G.Müslim	Toplam	Müslim	G.Müslim	Toplam		
Yemenli	1	—	1	—	—	—	1	0.45
Zengibarlı	2	—	2	—	—	—	2	0.90
Belli olmayan	18	4	22	4	3	7	29	13.12
TOPLAM	120	12	132	79	10	89	221	100
%	54.29	5.42	59.72	35.74	4.52	40.27	100	

Tablo 13 : 1478-1538 yılları arasında âzad edilen köle ve cariyelerin din ve milliyetleri açısından genel dağılımı

Tablo 13'ten aynı zamanda şöyle bir sonuç elde edilmektedir:

	Toplam	%
Müslüman köle ve cariyeler	199	90
Gayrimüslim köle ve cariyeler	22	10

Bu tablodan anladığımız kadarıyla XV.-XVI. yüzyıllarda, Bursa'da yirmiden fazla ırk veya bölgeye mensup köle ve cariye bulunuyordu. Bunlar arasında yüzde itibariyle en yoğun ilk beş kitleyi oluşturanlar; Bosnalılar (% 21.71), Ruslar (%21.26). Çerkezler (% 13.12), Arnavutlar (% 7.69) ve Rumlar (% 6.33) idi. Diğer milletlere mensup köle ve cariyelerin oranı az çok birbirine yakındı.

Toplam 221 köle ve cariyeden 199'u müslüman olmuştu. Müslüman olanların tamamından "fülan b. Abdullah", "fülâne bt. Abdullah" diye söz edilmesi, hepsinin sonradan ihtida ettiğini gösteriyor. 12 köle, 10 cariye ise eski dinlerinde sebat etmiş ve müslüman olmamıştır. Bu rakamların yüzde olarak ifadesi ise şudur: Bursa'daki köle ve cariyelerin % 90'ı müslüman olmuş, ancak % 10'u dinlerini değiştirmemiştir. Köleler arasındaki ihtida oranı % 98, cariyeler arasındaki ihtida oranı ise % 89 olmuştur.

Görüldüğü gibi XV. yüzyılla XVIII. yüzyıl sonu arasında köle ve cariyelerin ihtida oranı, zaman içinde büyük bir farklılık göstermektedir. Acaba bu insanların ihtidasında âzad edilmelerinin ne ölçüde etkisi olmuştur?

Bilindiği gibi İslâm hukukuna göre köleler şu yollarla âzad edilmektedir:

Birincisi, sahibinin tamamen Allah rızası için (hasbeten lillâh ve taleben limerdâtillâh) köle âzad etmesidir. Bu durumda köleden herhangi bir ücret talebinde bulunulması söz konusu değildir.

İkinci, ölüme bağlı olarak âzad etmektir. "Tedbîr" dediğimiz bu usule göre efendi, "ben öldükten sonra filân köle veya cariyem âzad olsun" derse, bu bir vasiyet olur. Varisleri de bu vasiyete uymak ve köleyi âzad etmek mecburiyetindedirler.

Üçüncü âzad şekli ise "mükâtebe" denilen yoldur. Bu durumda köle ile efendisi arasında kararlaştırılan bir meblağı süresi içinde efendisine ödeyen köle âzad olur. Bu, âdeta, şartlarını yerine getirerek kölenin kendisini satın almasıdır.

Bunların dışında cariyeler bakımından bir âzad yolu da "ümm-i veled" ve "istilâd"dır. Yani bir cariye efendisinden çocuk sahibi olursa, onun ölümü halinde otomatik olarak hürriyetine kavuşur. Artık vârislerin bu kadına bir cariye olarak tasarrufları söz konusu olmaz [156].

Tablo 13'e esas olan kayıtları âzad edilme şekilleri bakımından ele aldığımızda şu sonuçları elde etmekteyiz:

Âzad edilme şekli	Âzad edilen				Genel toplam	%
	Müslüman		Gayrimüslim			
	köle	cariye	köle	cariye		
Itk	75	65	7	6	153	69
Tedbir	3	8	—	—	11	5
Mükâtebe	41	5	5	4	55	25
Diğerleri	1	1	—	—	2	1
TOPLAM	120	79	12	10	221	100
%	54	35	6	5	100	

Tablo 14 : Tablo 13'e esas olan âzadlıların âzad edilme şekillerini gösterir tablo.

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı kadarıyla 199 müslüman köle ve cariyenin 140'ı (% 70) sırf Allah rızası gözetilerek karşılıksız azad edilmiştir. Bunlardan 46'sı (% 23) ise mükâtebe usûlüyle âzad edilmiştir. Bu 46 kişiden 41'inin köle olduğunu unutmamak gerekir. Mükâtebe, belli bir ücret veya hizmet karşılığında âzad edilmek olduğu ve bu ücretin köle ve cariye tarafından ödenmesi gerektiği için çalışma ve kazanma imkânı olan kölelere sahipleri bu imkânı tanımışlardır. Tedbir yolu ile âzad edilenler 11 (% 6) kişidir. Mükâtebenin aksine burada da cariyeler (8 kişi) çoğunluktadır.

[156] Geniş bilgi için bkz. Bilmen, Ö. Nasuhi, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhıyye Kamusu, İstanbul, 1969, IV, 33-57.

Gayrimüslim köle ve cariyeler grubuna toplam 22 kişi girmektedir. Bunlardan 12'si köle, 10'u cariyedir. Toplam 13 (% 59) köle ve cariye karşılıksız, 9'u (% 41) da mükâtebe yoluyla âzad edilmiştir. Gayrimüslimler arasında tedbir usûlüyle âzad edilen köle ve cariyeye rastlanmamıştır.

Burada asıl dikkati çeken husus, ıtk ve mükâtebe yoluyla âzad edilen müslüman ve gayrimüslim köle ve cariye oranlarındaki büyük farklılıktır. Müslüman köle ve cariyelerin % 75'i Allah rızası için âzad edilirken, ancak % 25'inden âzad edilmelerine karşılık ücret talep edilmiştir. Halbuki gayrimüslim olanlarında bu oranlar birbirine yakındır (% 59-% 41). Bu durum bize, müslümanların karşılıksız âzad etmeyi köle ve cariyelerin islâmlaşmaları için bir teşvik unsuru olarak kullandıklarını ve bunda başarılı olduklarını göstermektedir. Bu sebeple, daha sonra da devam etmekle birlikte, özellikle XIV.-XVI. yüzyıllar arasında Osmanlı toplumunda köle ve cariye olarak yer alan onbinlerce insanın ihtida ederek İslâm cemaatinin bir uzvu haline geldiğini kabul etmek durumundayız. Genelde Anadolu'nun, özelde Bursa'nın ve diğer şehirlerin islâmlaşması hadisesi araştırılırken bu grup üzerinde ne kadar titizlikle durulması gerektiğini yukarıdaki veriler gayet güzel bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu konuya bir hususu daha ilâve ederek son verebiliriz. İslâm hukukuna göre, müslüman olduktan sonra da köle ve cariyelerin kölelik statüleri devam eder. Müslüman olmak, hürriyete kavuşmak için bir sebep değildir. Ayrıca birbirleri ile evlenen köle ve cariyelerin çocukları da hukuken köle sayılır[157]. Yukarıdaki izahlarımızdan da anlaşılacağı üzere Bursa'da genel nüfusa oranla oldukça yüksek sayıda köle ve cariye vardı. Acaba bunların birbirleriyle evlenmeleri sonucu, zamanla anne ve babaları da köle olan ayrı ve sürekli bir köle sınıfı teşekkül etmiş miydi?

Osmanlı toplumu ve Bursa bakımından bu soruya olumlu cevap vermek mümkün görünmüyor. Şer'iye sicillerinde çok nadir olarak bazı şahısların köle ve cariyelerini birbirleriyle evlendirdiklerine dair kayıtlara rastlanıyorsa da[158] bunlardan doğan ve hukuken köle olan insanların varlığına tesadüf edilemiyor. Hatta binlerce âzad kaydı arasında da babaları müslüman olan kişiler hiç söz konusu edilmiyor. Eğer ikinci, üçüncü nesilden köle ve cariyeler bulunsaydı, bunların adı yazıldığında bizzarure müslüman olan babalarından söz edilecekti. Bütün bunlar kölelik ve cariyeliğin Osmanlı toplumundan, bu bahtsız insanlar bakımından hayatlarının sonuna kadar sürecek, hatta çocuklarına intikal edecek bir olay olarak görülmediğini, bunlardan pek çoğunun bir süre sonra[158/1] âzad

[157] Bilmen, age, IV, 31.

[158] BŞS. A 4/4 93a (Bu kayıtta Ahmed b. Ali'nin, Hasan adındaki kölesini Devlet adlı cariyesi ile evlendirdiği belirtiliyor).

[158/1] Meselâ, Fatma Aliye'nin bildirdiğine göre, XIX. yüzyılda, cariyelerin 9 veya 7 yıl sonra azad edilmeleri, hiç olmazsa onları azad edecek zenginlere satılmaları gerektiği inancı toplumda iyice yaygınlaşmış, hatta bu süre daha da kısaltılmış ve böyle hareket etmeyenler örfen kınanmışlardır(Fatma Aliye, Nisvân-ı İslâm, İstanbul, 1309, s. 22-24).

edilerek hür insanlar olarak cemiyete karıştıklarını ve sonuçta Türk İslâm kültürü potasında eriyerek türkleşip islâmlaştığını açıkça gösteriyor. Bundan sonra ele alınacak bazı konular işlendikçe bu sürecin, yani türkleşme ve islâmlaşma olgusunun nasıl meydana geldiğini daha ayrıntılı biçimde ortaya koyma imkânına sahip olacağız.

VII — MÜHTEDİLERİN ALDIKLARI İSİMLER

Mühtedilerin dinlerinden hemen sonra isimlerini değiştirdiklerini görüyoruz. Bu sebeple, mühtedilerin içine girdikleri yeni kültür muhitine intibaklarının sağlanmasında önemli bir yeri olan isimleri üzerinde durmak istiyoruz. İslâm ahlâkçılarının, çocuğa güzel bir isim koymayı, anne ve babanın çocuklarına karşı yerine getirmeleri gereken görevlerinden saymalarını bu anlayışla değerlendirmek gerekir.

İhtida i'lâmlarının hemen tamamında:

"....şeref-i İslâm ile müşerrefe olub bi't-taleb ismi Emine tesmiye olunup..." [159],

"....şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Şâkir tesmiye olunduğu..." [160],

"....şeref-i İslâm ile müşerref oldukda Ahmed ismi ile müşerref olmağın..." [161]

"....şeref-i İslâm ile müşerref oldukta Muhammed ismi ile müşerref ve müsemmâ olmağın..." [162] gibi ifadelere rastlamak mümkün olmaktadır. Böylece mühtedi eski kişiliğini hatırlatacak temel ögelerden biri olan adını, dini ile beraber değiştirmekte, eski ve yeni hayatı arasındaki son köprüyü de atmaktadır.

Bu araştırmamıza konu olan 835 mühtediden 387'sinin eski adları da kayıtlara geçirilmiştir. Eski adı belli olan mühtedilerden sadece dördüne (Karabet, Petro, İstiradi ve Mariya) İslâmî isimler verilmemiştir. 332 mühtedinin, ihtidadan önce normal olarak gayrimüslim isimleri taşıdıkları anlaşılmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bu mühtediler müslüman olur olmaz adlarını değiştirmiş ve İslâmî bir ad almışlardır. Hatun Paşa adındaki bir kadın ise müslüman olduktan sonra adını değiştirme ihtiyacı hissetmemiştir[163]. Ancak daha önce müslümanlarca kullanılan Musa, Arslan, Murad, Şahin, Timur, Ayvaz, Sefer, Nazar, Yahya, Karagöz, Bozlu, Allahverdi, Bünyamin, Nedim, İnce, Nurcan, Tarık, Çakır, Mercan, Sümbül, Meryem, Sürmeli, Sultane, Pembe, Sârâ, Gülşen,

[159] BŞS. C 27/540 1a.
[160] BŞS. C 27/540 1a.
[161] BŞS. B 189/412 97b.
[162] BŞS. B 189/412 97b.
[163] BŞS. B 92/298 1a.

Nazlı, Sâriye, Gülfirar gibi Türkçe ve İslâmî isimler taşıyan 55 erkek ve kadın mühtedinin de bu isimleri yerine Ahmed, Mehmed, Ali, Osman, İsmail, Şükrü, Mustafa, Hüseyin, Abdullah, Nurettin, Ümmügülsüm, İhsan, Hatice, Fatma, Emine, Zübeyde, Zehra, Ayşe gibi isimler aldıkları görülmektedir. Bu durum, mühtedilerin eski isimlerini değiştirme konusunda ne kadar titiz davrandıklarını açıkça göstermektedir.

Öte yandan yaptığımız araştırmaya göre, 835 mühtediden 17'sinin İslâmî adı kayıtlarda yer almamıştır. 818 mühtedi ise İslâmî adları ile karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki tablo, beş ve daha fazla mühtedi tarafından kullanılan isimleri göstermektedir.

Sıra No	İSİM	Toplam	%
1	Mehmed	147	17
2	Ahmed	74	9
3	Ali	54	6
4	Mustafa	52	6
5	Fatma	44	5
6	Yusuf	31	4
7	Hüseyin	23	3
8	Hasan	19	2
9	Hamza	17	2
10	Emine	17	2
11	İbrahim	17	2
12	İlyas	15	2
13	İsmail	14	2
14	Hatice	13	2
15	Süleyman	13	2
16	Şirmerd	12	1
17	Osman	12	1
18	Ayşe	12	1

Sıra No	İSİM	Toplam	%
19	Kasım	11	1
20	İskender	11	1
21	Hızır	11	1
22	Alagöz	10	1
23	Karagöz	9	1
24	Mahmud	9	1
25	Davud	7	1
26	Abdullah	7	1
27	Hayriye	5	1
28	Yakup	5	1
29	Diğerleri	164	20
	TOPLAM	671	100

Tablo 15 : Mühtedilerin en çok kullandığı İslâmî isimler

Yukarıdaki isimlerden bazıları, Fatma Zehra, Mehmed Ali gibi çift isim olarak kullanılmıştır. Çift isimlerin daha çok Tanzimat'tan sonra ortaya çıktığı görülüyor. Ayrıca mühtediler isim seçerken bazan, Mehmed Hidayet, Ali Hidayet, Ahmed Hidayet, Emine Münevver, Fatma Nâciye, Ayşe Makbûle, Hatice Hayriye gibi hidayeti ve kurtuluşu hatırlatan isimlerin seçilmesine itina göstermişlerdir.

VIII — İHTİDA SEBEPLERİ

Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Bakanlığı'nın 1989 yılında yayınladığı bir tanıtma broşüründe, Cumhuriyetin kuruluşundan 1988 yılına kadar Türkiye'de 25 Hindû, 70 Ateist, 142 Yezîdi, 1084 Yahudi, 7485 Hıristiyan ve 599 dini bilinmeyen olmak üzere toplam 9405 kişinin müftülüklere müracaat ederek ihtida ettiklerini, bunların % 50'sinin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı, % 68'inin de kadın olduğu belirtilmektedir. Bu bilgiler, Hz. Muhammed (a.s.)'in vahye mazhar oluşundan hemen sonra muhterem eşi Hz. Hatice (r.a.)'nin, O'nun tebligatını kabul ederek müslüman olması ile başlayan islâmlaşma (ihtida etme) sürecinin hâlâ sürdüğünün en güzel delilidir. Şüphesiz gerek Anadolu'da, gerekse dünyanın diğer bölgelerinde, yoğunluğu farklı da olsa, ihtida hadiseleri şu anda da yaşanıyor.

İslâm literatüründe, bir başka dine mensup şahsın, putperest veya dinsiz bir insanın müslümanlığı seçmesine ve hayatını ona uydurmasına "ihtidâ" (conversion) denildiğini biliyoruz[164]. "Conversion", psikoloji ve sosyolojide genellikle politik, estetik veya toplumsal alanda bir "kanaat değişikliğini" belirtmek için kullanılmakta ve "tam bir değişmeyi", bir inanç sisteminden diğerine geçişi ifade etmektedir. Dinî conversion ise "farklı bir din ideali için mensubu bulunduğu dinî fikir ve bağlılıktan vazgeçme; dinî inanç ve davranışlarla ilgili 'yön değişimi'ni de içine alan manevî evrim ve gelişme" [165] olarak tarif edilmektedir[166].

Dine dönüş ve din değiştirme olayı, zihnî bir sentezin parçalanması ve yeni bir sentez ile yerine başkasının konması olarak gözükmektedir. Bu, değerlerimizin altüst olmasını, önceki kanaatlarımızın reddini ihtiva eder; bu gerçek bir benlik devrimidir. Gerçek bir dine dönüş ve din değiştirme her zaman benliğin en uç derinliğine kadar, ana kaynağa kadar, kişiliğin organize olduğu yere kadar erişir. Onun için hidayet, kişiliğinin yeniden bir kuruluşudur. Hidayet, kişinin kendinden hoşnut bulunmadığı, mutsuzluk ve yetersizlik duygularının hâkim durumda bulunduğu bir zamanda, bir iç çatışmasından sonra ruhun, dinî gerçeklerin sevgisi içinde mutluluk ve ahenk bularak, yavaş ya da hızlı bir geçiş yapmasıdır. Hidayet, imkânsız olan şeyin mümkün hâle geldiği, yeni enerjilerin, yeni faziletlerin kendilerini gösterdikleri, bir dereceye kadar kahramanca bir hayatın, bütünüyle yeni bir rûhi hayatın başlama noktasıdır. Şekil ve biçim değişikliği, mizaç ve çevrelere göre farklı bir tarzda kendisini gösterir. Kişilik değişir, insan ikinci bir defa gerçekten yeniden doğar [167].

İnsan ruhunda bu kadar köklü değişikliklere sebep olan şey nedir? İnsanın, yeni bir doğuş için benliğini yok etmeye iten sâikler nelerdir? Bazı insanlar bu büyük değişimi yaşarken diğerlerini eski inançlarını korumaya, benliklerinden vazgeçmemeye iten sebepler hangileridir?

Din psikolojisi ile uğraşanlar, bir hidayet olayının oluşumunda tek başına veya birlikte birçok faktörün etkisi olabileceğini belirterek bunları iki temel gruba ayırıyor ve günahkârlık duygusu, dramatik tecrübeler, iç çatışmaları ile manevî aydınlanmayı psikolojik faktörler, dinî telkin ve irşadlar ile başka bir dinle teması da sosyo-kültürel faktörler arasında sayıyorlar. [168]

[164] Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi Ankara, 1993, s. 290. Batı dillerinde kullanılan "conversion" (Fr. ve İng.de 'conversion', Alm.da 'bekehrung') kelimesi, gerek hidayet gerek ihtida kelimellerinin ifade ettiği manayı karşılamaktadır. Kökü itibariyle bu kelime tam ve bütün olarak "değişmeyi", bir halden bir hale "geçiş"i, bir olayın bir başka olaya "dönüşümü"nü ifade eder. Bu değişim uzun bir zaman içerisinde olabileceği gibi çok kısa sürede, bir anda ve birden bire de olabilir (Hökelekli, age, s. 290).

[165] Clark, W.H., The Psychology of Religion, New York, 1958, s.191.

[166] Hökelekli, age, s. 290.

[167] Hökelekli, age, s. 291.

[168] Hökelekli, age, s. 293 vd.

Lozand-Skonovd da ihtida motiflerini altı ana başlık altında toplamış ve bunların zihnî (intellectual), tasavvufî (mystical), tecrübî (experimental), teessürî (etkileşim) (affectinol), ihya (diriliş) (revivalist) ve mecburî (coercive) faktörler olduğunu belirtmişlerdir [169].

Günümüzde Batıda İslâm'ı seçenlerle ilgili bir makalesinde Lisber Rocher, Batı insanının İslâm'ı seçişinin sebepleri üzerinde durduktan sonra; ahlâkî, dinî, manevî, kültürel, entellektüel veya felsefî,teessürî, duygusal, estetik veya siyasî pek çok sebebin ihtida motifi olarak ortaya çıktığını ve bu faktörlerin farklılıklar göstererek kişilerin ihtidasına sebep olduğunu ifade etmektedir [170].

Hz. Peygamber devrinden başlamak üzere, İslâm tarihi boyunca görülen ihtidalar için de farklı sebepler tesbit etmek mümkündür. Hemen her mühtedinin içinde bulunduğu sosyo-kültürel şartlar, psikolojik durum, dinî-manevî hayat, ruhî hatta siyasî-maddî beklentiler başlı başına bir sebep olarak ortaya çıkabilmektedir [171].

Hemen her ihtida olayında varlığına şahit olunan bu temel sâikler Bursa'da yaşanan ihtida hadiseleri bakımından da söz konusu edilebilir.

Aslında konuya Bursa Şer'iye Sicilleri'ndeki ihtida kayıtları açısından baktığımızda bu sorunun cevaplandırılmasının çok zor olacağı anlaşılır. Çünkü hemen hiçbir ihtida kaydında, mühtedinin hangi sebeple din değiştirdiği belirtilmemiştir. Bu konuda ne mühtedilerin beyan ve itirafları, ne de ikinci şahısların tahminleri kayıtlarda yer almıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bazı genellemelere giderek ihtida sebepleri hakkında bir şeyler söylemek mümkündür.

A — Kültürel Etkileşim

Günümüzde birçok bilim adamı "yoğun etkileşim"i din değiştirmenin temel motifi olarak görmeye başlamıştır [172]. Bu sebeple iki ayrı dine mensup insan kitleleri, yani müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki kültür temasları üzerinde durmamız gerekiyor.

Henüz Osmanlı Devleti kurulmadan önce, Selçuklu şehirlerinde ortaya çıkan güçlü sosyal, dinî ve ticarî müesseselerin müslümanlarla gayrimüslimler arasında çok yoğun temaslara sebep olduğunu biliyoruz. Ayrı mahallelerde oturmaları bile onların ihtilâtını önleyemiyordu. Mevlânâ öldüğü zaman Konya'nın yalnız müslüman halkının değil, hıristiyan ve yahudilerinin de cenaze merasimine iştirak etmeleri böyle bir ihtilâtın ve yakınlaşmanın eseri idi [173].

[169] Lozand-Skonovd, agm, s.375.

[170] Rocher, Lisber, "Batıda İslâmı Seçenler", çev. H.Hökelekli, Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı (1989), s.203-209.

[171] Çetin, age, s.125-128.

[172] Lozand-Skonovd, agm., s.379.

[173] Eflâkî, Menâkıbü'l-Ârifin, çev. T.Yazıcı, İst., 1973, I, 465; II, 60.

Bu ihtilât normal olarak diğer günlük işler bakımından da söz konusudur. Gerektiğinde aynı sokakta oturuyor, aynı arastada iş tutuyor, birbirlerinden eşya ve emlâk alıp veriyor, işlerini görüyorlardı. Meselâ, Mevlânâ'nın evini tamir eden bir Rum usta, onun dindarlığını müşahade etmiş, gönül okşayıcı sözlerinin etkisi ile de müslüman olmuştu.[174]

Müslümanlarla gayrimüslimlerin böylece yakınlaşmaları ister istemez kültür iktibaslarına sebep oluyordu. Mevlânâ'nın rumca şiirler yazması, müslümanların rumca konuşabilmeleri, Rum müridlerinin Mevlânâ'ya "Mevlânâ" kelimesi karşılığı olarak rumca "efendi" demeleri bu yakınlaşmanın güzel örneklerindendir[175]. Fakat kültür temaslarından asıl etkilenenler hıristiyanlardı. Çünkü medenî ve fikrî seviyesi bir hayli yükselmiş olan Selçuklu şehir halkı, mensubu bulunduğu İslâm medeniyetine nisbetle maddeten ve mânen daha geride gördüğü bu mağlup ve bozuk hıristiyan medeniyetine karşı az çok küçümseyici bir ilgisizlik besliyor ve bu suretle Türk muhitine Rum kültürü pek nüfuz edemiyordu[176]. Lâkin her şeye rağmen, özellikle müslümanların Hıristiyan kadınlarla evlenmeleri Türk aile ve toplum hayatında yabancı kültür etkisinin az çok hissedilmesine sebep olmuştu[177].

Bursa'daki durumun Selçuklular devri Konya, Sivas veya Kayseri şehirlerinden farklı olduğunu düşünmemize bir sebep yoktur. Bursa'da da diğer Anadolu şehirlerine paralel gelişmeler görüldü. Hemen aynı şartlarda fetihler gerçekleşti. Türkleşme ve islâmlaşma aynı şartlarla vuku buldu. Bursa'nın müslüman halkı, Selçuklular dönemi anlayışına bağlı kalarak gayrimüslim hemşehrileri ile yanyana yaşamayı sürdürdü.

Sicillerde rastladığımız bir dava kaydını, Bursalı müslümanlarla hıristiyanların kültür temaslarının hangi ölçülere vardığını göstermesi açısından çok önemli buluyoruz.

22 Safer 983/2 Haziran 1575 tarihine ait olan bu kayıttan, Bursa Eşrefîler mahallesinde oturan Hümâ bt. Ali, evindeki (dokuma) tezgâhlarında çalışan işçilerden şikayetçi olmakta ve onları çalınan eşyalarından sorumlu tutmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Hüma bt. Ali, Bursa'da musevîler tarafından kutlanan ve "Gül Donanması"[178] denilen bayrama katılmak için evinden ayrılmış, o gittikten bir süre sonra -daha önce evde kalıp çalışacaklarını söyledikleri halde- işçileri de "Gül Donanması"na iştirak için işlerini bırakmışlar ve bu sırada evde hırsızlık olmuştur[179].

[174] Eflâkî, age, I, 436.

[175] Turan, Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, II, 509; Eflâkî, age, I, 342-343.

[176] Köprülü, M.Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1928, s.247-248.

[177] Çetin, age, s.149-150.

[178] "Gül donanması" (Gül bayramı) musevîlerin, Hz. Musa'nın Tur dağından dönüşü hatırasına 6-7 Mayıs günleri kutladıkları bir bayramın adıdır. Bkz. Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, M.E.B., 1971, I, 685.

[179] BŞS. A 139/166 20a.

Bu kayıt bir hırsızlık davası olması bakımından önem taşımamakla birlikte, müslümanların Yahudiler tarafından kutlanan "Gül Donanması"na, hangi sebeple olursa olsun, ilgi duymuş olmaları yönünden dikkat çekmekte ve Bursa'daki müslüman-zimmî münasebetlerin nasıl bir seyir takip ettiği hususunda ipuçları taşımaktadır. Şüphesiz bunun aksini de, yani gayrimüslimlerin müslümanlara karşı ilgisiz kalmamış olabileceklerini de düşünmek gerekir. İşte bu ihtilât, müslümanlarla gayrimüslimlerin birbirini daha yakından tanımalarını mümkün kılıyor, bu da kültür temaslarına ve kültür iktibaslarına sebep oluyordu.

Konuyu elimizdeki ihtida kayıtları bakımından ele aldığımız zaman da bazı tesbitlerde bulunmak mümkün olabilmektedir.

Nikola oğlu Dimitri, Bursa Balıklı köyünde Hikmetzâde çiftliğinde ipek böcekçiliği yapan bir hıristiyandır. 16 yaşındaki kızı Panayotça 15 C.âhir 1260/2 Temmuz 1844 tarihinde ihtida ederek Hatice ismini almıştır[180].

Bursa Orhan mahallesinde Uzun Ali Bey'in evinde oturan Haralambo oğlu Mihal, İbrahim Hakkı adını alarak 23 Zilkade 1327/9 Ocak 1909 tarihinde[181]; Bursa'da Yeniyol'da hancı Ali Ağa'nın evinde misafir olan Yorgi oğlu Yani 5 Receb 1326/4 Ağustos 1908'de Mehmed Ali adını alarak[182]; Balıkpazarı'nda fes kalıpçısı Mustafa Efendi'nin evinde oturan Akralyaz oğlu Mercan, Şükrü adını alarak 24 Zilkade 1325/29 Aralık 1907'de[183]; Bursa Küçükkumla köyünde Ali Bey ile Hacı Halil Ağa'nın hizmetinde olan Plevneli Krosko oğlu İlya da 10 Şevval 1279/31 Mart 1863 tarihinde Ahmed adını alarak[184] ihtida etmişlerdir. Müslümanların yanında çalışan, onların evlerinde oturan, kendilerine misafir olan bu insanların daha önceden kültürel etkileşim içine girmediklerini söylemek çok zordur.

Daha belirgin sosyal statülere, özellikle entellektüel gruplara mensup müslümanlarla birlikte olan gayrimüslimlerin kültürel etki altında kalmaları ise daha kolay ve önemli olsa gerek. Meselâ mühtedi Yusuf, 8 Şubat 1245/2 Şubat 1830'da "Yıldırım Bayezid Han evkâfı kâimmakamı Feyzullah Ağa yanında seyislik ederken[185]; aslen Rumeli Samko kazasından olan Ahmet, 17 Recep 1239/ 18 Mart 1824'te "...sâbıka divanî efendi Abdülmecid Efendi yanında mütemekkin iken...[186]; Filibeli Mehmet de 7 Şaban 1264/9 Temmuz 1848'de "..sâbık Mihaliç nâibi Mehmed Şakir Efendi dâiresinde 'ayvazlık' hizmetin" ederken[187]

[180] BŞS. C 10/310 1a.
[181] BŞS. C 193/768 3b.
[182] BŞS. C 188/763 30a
[183] BŞS. C 188/763 65a.
[184] BŞS. C 57/620 22a.
[185] BŞS. B 303/539 1a.
[186] BŞS. B 327/573 1a.
[187] BŞS. C 88/654 1a.

müslüman olmuşlardır. Kibar şahısların konaklarında sofra ve sâir hizmetleri gören, kâhyası olmayan konaklarda kâhyalık görevini yürüten kişilere "ayvaz" denildiği düşünülürse, Mehmed'in, ihtida etmeden önce Mehmed Şâkir Efendi'nin konağında nasıl bir kültürel baskı altında kaldığı daha iyi anlaşılır.

6 Ramazan 1282/2 Şubat 1865'te ihtida ederek Ahmet adını alan Dimitri oğlu Dülger Nikola'nın tam altı yıl Bursa arabacılar kethüdası Hacı Salih Ağa'nın yanında arabacılık yaptığını[188] 5 Rebiülâhir 897/21 Mart 1485 tarihli bir köle âzadı kaydından adını öğrendiğimiz, Hacı Yakub'un âzadlısı olan Hacı Nerkiz bt. Abdullah'ın[189] müslüman olmakla kalmayıp o devrin şartlarında hacca gidecek kadar dindar bir kadın olmasında bu kültürel etkileşimin söz konusu olamayacağını söylemek mümkün değildir. Yukarıdaki tarihten altı gün sonra, İnebolu'ya gitmek için izin isteyen Zeynep de bir mühtedidir ve kocası Habib, Mantıcı mahallesi mescidi müezzinidir[190]. Alaşehir'den firar ederek Bursa'ya gelen Dimitri de bir süre Kocazâde Hoca Efendi yanında kalmış ve 29 Rebiülâhir 1253/2 Ağustos 1837'de ihtida etmiştir[191].

Şüphesiz kültür alış verişinin en yoğun yaşandığı yerler arasında saraylar bulunuyordu. Herhalde Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Selçuk Hatun'un Zilkâde 883/Şubat 1479'da âzad ettiği kölesi Hacı İlyas'ın[192] ihtidasına da saray kültürünün tesiri olmuştu.

Verdiğimiz bu örnekler münferit olaylar olarak değerlendirebilir. Fakat, Bursa'nın uzun asırlar boyunca Osmanlı devletinin en önemli ilim, kültür, sanat ve ticaret merkezi olduğu düşünülürse, aynı kültürel temasın hemen her kesimden insan arasında yaşandığını kabul etmek zorunda kalırız. Bu bakımdan Bursa'daki ihtida olaylarında -müşahhas örneklerine çok az rastlansa da- "yoğun etkileşim" faktörünün ağırlıklı bir yere sahip olduğunu belirtmeliyiz. Üstelik bu faktörün kendi tabiî seyri içinde etkisini gösterdiği unutulmamalıdır. Buna rağmen sicillerdeki bir kayıtta:

"...Bursa kazasına tâbi' Depecik mütemekkinelerinden Erhundi nam nasrâniye takrîben sekiz yaşında TA'AKKUL-İ DİN ider makûleden mümeyyize sagîre kızını, li-ebeveyn karındaşı olup bundan akdem şeref-i İslâm ile müşerref olan Şakir nam kimesnenin manzilinde altı mahdan berû terk itmiş ve sagîre-i mezbûre dahi müddet-i mezkûrede EHL-İ İSLÂM İLE İHTİLÂT EYLEMİŞ OLDUĞUNDAN kimsenin cebr ve ilhâhı ol(ma)dığı halde dayısı merkûm Şakir ile huzûr-i şerîate bâ-vürûd kendû rızasıyla din-i İslâm'ı kabul ve kelimeteyn-i şehâdeteyni telaffuz iderek şeref-i İslâm ile müşerref olup talebiyle ismi

[188] BŞS. C 8/309 11a.
[189] BŞS. A 4/4 319b.
[190] BŞS. A 4/4 323a.
[191] BŞS. B 347/655 121b.
[192] BŞS. A 3/3 43a.

Hatice tesmiye kılınmış..." [193] denilerek müslim-gayrimüslim ihtilâtının ihtidaya etkisi açık bir şekilde gösterilmektedir.

B — İktisâdî Sebepler

Bazı sicil kayıtlarından ahilik geleneğinin XVI. yüzyıl sonlarına kadar Bursa'da devam ettiğini öğreniyoruz [194].

Ahiler, Âşıkpaşazâde'nin Anadolu'da faaliyette bulunduklarını haber verdiği ve bu ülkenin dinî-iktisâdî hayatında önemli bir yere sahip olduklarını belirttiği [195] dört zümreden biri idiler. Ahi Evren Şeyh Nasiruddin Mahmud b. Ahmed'in, fütüvvet anlayışına bağlı kalarak teşkilâtlandırdığı ve Sultan I. Alâaddin Keykubad'ın yardımları ile bütün Anadolu'ya yaymayı başardığı ahi teşkilatı, zamanla güçlü bir siyasî-iktisâdî varlık olarak kendini gösterdi. Moğol istilâsından sonra iyice bozulan siyasî ve iktisâdî hayatın yeniden düzenlenmesinde ahilerin büyük hizmetleri görüldü.

Ahilik geleneğine göre bu teşkilâta, çeşitli mesleklere mensup müslüman sanatkârlar girebilirdi. Teşkilâtın kurucusu olan Ahi Evren debbağ idi ve debbağların piri sayılıyordu. Ekmekçiler, bakkallar, okçular, dokumacılar, terziler, marangozlar, ayakkabıcılar... gibi daha pek çok meslek için pirler kabul edilmesi hem teşkilâta dinî bir muhteva kazandırmış hem de cemiyetteki bütün meslek mensuplarının böyle bir teşkilâtın çatısı altında bir araya gelmelerini sağlamıştı. Bu birlik ve tekelci zihniyet, ahi teşkilâtı dışında kalan gayrimüslim esnafın güç durumda kalmasına sebep olmuştu [196].

Acaba bu durumun yerli esnaf üzerindeki etkisi ne oldu? Gayrimüslim sanatkârlar böyle güçlü bir teşkilâtın içinde yer almayı düşündüler mi? Ahi olmak için müslüman olmak şart olduğuna göre, bunu düşünen sanatkârlar arasında ihtida hadiseleri görüldü mü?

Elimizde mevcut olan ihtida kayıtlarına dayanarak bu sorulara kesin cevap vermek mümkün olmamakla beraber mühtediler arasında otuza yakın mesleğe mensup sanatkârın bulunması, ihtidalarda bu anlamda ekonomik faktörlerin de etkili olabileceği ihtimalini ortaya çıkarıyor.

Bilindiği gibi Bursa öteden beri Türk tekstil sanayiinin önemli merkezlerinden biri olmuştur. İhtida kayıtlarında meslekleri belirtilen erkekler arasında bas-

[193] BŞS. C 22/530 23a.

[194] BŞS. A 150/180 176b, A 152/199 34a, 70b, 71a, A 153/201 5b, 123a, A 154/204 27b, 32b, 82a.

[195] Âşıkpaşazâde, s.222.

[196] Gölpınarlı, Abdülbâki, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı", İ.Ü.İ.F. Mecmuası, XI, 42-45, 82-89; Ayrıca bkz. Gölpınarlı, A., "Burgâzî ve Fütüvvetnâmesi", İ.Ü.İ.F.M., XV. İst., 1953-1954; Taeschner, Franz, "İslâm Ortaçağında Fütüvvet", çev. F. Işıltan, İ.Ü.İ.F.M., XV; Çağatay, Neşet, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ank., 1974.

macı, boyacı, dolapçı, havlucu, kadifeci, kemhacı, kılapçı, tarakçı, terzi gibi bu sanayiin yan kolları ile meşgul sanatkârların bulunması, tekstil tekelini ellerine geçiren Türk esnaf birliklerinin (ehl-i hiref) şu veya bu şekilde gayrimüslim meslektaşlarına tesir ederek müslüman olmalarına sebep oldukları ihtibarını veriyor. Halkın çoğunun müslüman olması ve müslüman sanatkârlarla iş yapmak istemeleri de Bursa'daki ekonomik faaliyetlerin içinde daha güçlü bir şekilde yer almak isteyen zimmileri ihtida konusunda düşündürmüş olabilir. Aşağıdaki tablo meslekleri belli olan mühtediler hakkında bir fikir verecektir. Tabloda meslekleri belirtilen mühtedilerin tamamının erkek olduğunu hemen ekleyelim.

MÜHTEDİNİN			
MESLEĞİ	SAYISI	MESLEĞİ	SAYISI
Arabacı	1	Kadifeci	12
Arpacı	1	Kapan âmili	3
Ases	1	Kasap	1
Avcı	1	Kayıkçı	1
Ayvaz	1	Kemhacı	2
Bakkal	1	Kılapçı	1
Basmacı	1	Kömürcü	1
Başçı	10	Kunduracı	2
Boyacı	7	Marangoz	7
Çeşmeci	1	Merras	1
Çiftçi	3	Mumcu	1
Çoban	2	Nakkaş	1
Debbağ	2	Odabaşı	1
Dellâk	1	Seyis	2
Değirmenci	4	Simitçi	2
Demirci	1	Tabip	2
Dolapçı	7	Tacir	8
Dokumacı	1	Tarakcı	1
Fırıncı	7	Terzi	4

MÜHTEDİNİN			
MESLEĞİ	SAYISI	MESLEĞİ	SAYISI
Gümrük âmili	3	Tercüman	1
Gümüşçü	2	Voyvoda	1
Havlucu	1	Yaşmakçı	1
İşçi	9	TOPLAM	124

Tablo 16: Mühtedilerin mensup olduğu meslekler ve sayıları.

İktisâdî sebeplerin, daha açık bir ifade ile maddî çıkarların çok az da olsa, ihtidalara sebep olabildiğini Hz. Peygamber (a.s.) zamanında varlığına şahit olduğumuz "müellefetü'l-kulûb" müessesesinden anlıyoruz[197].

Hz. Peygamber (a.s.), Huneyn ganimetlerini dağıtırken "müellefetü'l-kulûb"a (kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenenlere) da hisse ayrılmıştı. Bu uygulamada güdülen gaye, yeni müslüman olanların müslümanlıklarını kuvvetlendirmek, dıştan müslüman olup içten inkar ederleri münafıklıktan kurtarmak, henüz müslüman olmayanları da İslâm'a kazandırmaktı. Bu uygulama hemen semeresini vermiş ve daha önce müslüman olmak için dört ay mühlet isteyen Safvan b.Ümeyye, beğendiği yüz deveyi Hz. Peygamber kendisine verir vermez müslüman olmuştu[198].

Daha sonraları da benzer olaylar yaşandı. Müslüman olmaları halinde kendilerinden cizye alınmayacağı vaadi ile müslüman olan Semerkant ahalisinin, cizye alınmaya devam edilmesi üzerine tekrar eski dinlerine dönmeleri[199]; 128/744'te Hafs b. el-Velid'in Mısır'da vali bulunduğu bir sırada, İslâm'a girenlerin cizyeden istisna edileceğinin ilânı üzerine 24 bin kişinin müslüman olması[200] buna örnek olarak verilebilir. Melikşah devrinde Ermeni Filartos'un sultana gidip İslâmiyeti kabul ettiğini bildirmesi de tamamen dünyevî menfaatler temin etmek esasına bağlı idi ve Filartos mâlikânelerini elde tutabilmek, siyasî nüfuzunu devam ettirmek için müslüman olmuştu[201].

[197] "Sadakalar (zekâtlar), Allah tarafından bir farz olarak ancak şunlar içindir: Fakirler, miskinler, zekât toplayıcıları, kalpleri müslümanlığa ısındırılmak istenenler (müellefetü'l-kulûb), mükâteb köleler, borçlular, Allah yolundaki gaziler ve yolda kalmış olanlar. Allah Alîmdir, Hakîmdir". (Tevbe 9/60)

[198] İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, IV, 134 vd.; Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, İst., 1986, I, 521 vd.

[199] Mahmud, Ahmed, el-İslâm fî Asye'l-Vustâ, Mısır, 1972, s.154-155.

[200] Arnold, Thomas, İntişar-ı İslâm Tarihi, çev. M.H. Halid, İstanbul, 1343, s. 107.

[201] Ebu'l-Ferec, I, 333; Mateos, age, s.171; Çetin, age, s.174.

Çok kesin bilgilere sahip olmamakla birlikte, sicillerde rastladığımız, bazı görevlerin mühtedilere tevcih edilmesi keyfiyetinin de, onların ihtidasında etkili olabileceğini akla getirmektedir. Meselâ Zilhicce 1020/Şubat 1612 tarihli bir hatt-ı hümâyûn suretinde, daha önce Boğdan voyvodası olan mühtedi Mehmed, "...şeref-i İslâm ile müşerref olup yarar olmağla..." denilerek Bursa sancakbeyliğine getirilmiştir[202]. Aynı konudaki ikinci hatt-ı hümâyun suretinde geçen "..ma'lûm ola ki, sen yarar olup huzûr-i hümayûn-i saâdet makrûnumda şeref-i İslâm ile müşerref olub sancak inâyet ve atıfet olunduğun ecilden hakkında mezîd-i inâyet-i âliye-i hüsrevânem ve mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getürüp işbu sene 'işrîn ve elf Zilhiccesinin yirmi dördüncü gününden hatt-ı hümâyûn-ı saâdet makrûnumla Bursa sancağını sana inâyet idüb...[203] ifadeleri, mühtedi Mehmed'in Bursa sancakbeyliğine getirilmesinde "yarar adam" olması kadar "Şeref-i İslâm ile müşerref" olmasının da etkili olduğunu göstermektedir. Devletin bu tür tayinleri ihtidalar için teşvik unsuru olarak kullandığı da düşünülebilir. Gümrük emini mühtedi Hasan'ın[204], gümrük âmili mühtedi Ali'nin[205] kapan âmili mühtedi Hüseyin'in[206] durumları da bu açıdan ele alınabilir. Şüphesiz gümrük ve kapan hizmetlerinin temin edeceği maddî gelirler bu değerlendirmede göz önünde bulundurulmalıdır. "Yahudiden müslüman olub" ases[207] olan Mustafa'nın durumu da böyledir[208].

Aşağıda mühtedilere sağlanan maddî yardımlar konusu ayrıca ele alınacaktır.

C — Psikolojik Sebepler

Selçuklular devrinde Amasya civarında bir yerde, kürsüde vaaz veren bir papaza cemaatinden biri Türklerin cennete girip giremeyeceklerini sorar. Papaz da, "Türkler sadece kapıdan bakacaklar" der. Bu cevap üzerine bir genç, "Rumları yurtlarından kovan Türkler cennette onlara kapıdan bakmakla yetinmezler"[209] diyerek Türkler ve müslümanlar hakkındaki duygularını dile getirir.

Âşıkpaşazâde, Bursa'nın fethinden sonra, Orhan Gazi ile tekfurun yardımcısı Saroz arasında geçen konuşmayı şöyle nakleder: "Orhan Gazi bu vezire sordu ki: 'Bu hisarı verdiniz. Neden bunaldınız da verdiniz?'. Saroz dedi ki: Birkaç sebepten dolayı verdik. Biri budur ki, sizin devletiniz günden güne büyüdü. Bizim devletimiz döndü. Bunu iyice bildik..."[210].

[202] BŞS. B 28/221 125a.

[203] BŞS. B 28/221 125a.

[204] BŞS. B 130/345 14a (1066/1656).

[205] BŞS. A 5/5 404b (892/1487).

[206] BŞS. A 8/8 142b (897/1502)

[207] Yeniçeri ocağına bensup inzibat ve asayiş işlerinde görevli kişi.

[208] BŞS. A 30/34 67b (928/1522)

[209] Turan, Osman, "L'islamisation dans la Turquei du Moyen-age", Studia Islamica, X, s.145.

[210] Âşıkpaşazâde, s.34.

İşte bu ruhî çöküntünün ve aşağılık duygusunun ihtidalarda bir ölçüde etkili olduğu düşünülebilir. Aslında bu psikolojik durum Türklerin müsamahakâr tutumu ile birleşince, Rum tekfurlarının baskısından bunalmış bazı hıristiyanlar arasında ihtidalara sebep olduğunu biliyoruz. Âşıkpaşazâde İznik'in fethini anlatırken: "...memleketteki köyleri müslümanlara timar vermişlerdi. Türkler de asla bu kâfirleri incitmezlerdi. Vakit olurdu ki, müslümanlarla birlikte savaşa giderlerdi. İznik halkına da 'Gelin bîçâreler! Rahat olun ki rahat olduk' derlerdi... Orhan Gazi'ye kâfirlerin hallerini bildirdiler. O da İznik üzerine geldi. Kâfirler de bir güvendikleri kâfiri gönderdiler. 'Bizimle anlaşın ki bizi kırmayasınız. Gidenimiz gitsin, duranımız dursun, Hisarı size teslim edelim' dediler. Orhan Gazi dahi kabul etti. Onun için ki; 'yiğitlik gazalarının en iyisidir' dediler. Hem de bu yiğitliği görünce niceleri müslüman oldu"[211] demek suretiyle müsamahakâr tutumun, Rumların ihtidasına sebep olacak kadar müsbet tesirleri olduğunu ifade etmektedir.

Esirlerin, köle ve cariyelerin içinde bulundukları durum da, çoğu zaman onları ruhî bunalıma sürükler, hatta inançları hakkında şüpheye düşürür. Her türlü maddî güçleri ve hürriyetleri ellerinden alınan, gelecekleri bakımından son derece karamsar olan bu insanlar telkine oldukça müsait bir hale gelirler[212]. Belki de esir, köle ve cariyeler arasında görülen yüksek orandaki ihtidalara, onların içine düştükleri bu psikolojik durum sebep olmaktadır. Şüphesiz bu ruhî durumla birlikte düşünülmesi gereken bir husus da, bunlara sahip olan müslümanların kendilerine davranış biçimleridir. İslâmiyetin köle âzadına dair tavsiyeleri ve kendilerine iyi davranılması ile ilgili hükümleri, köle ve cariyelerin müslüman evlerinde âdetâ ev halkından sayılmasına ve evin bir ferdi gibi davranılmasına sebep olmuş, bu durum köle ve cariyelerin zamanla birlikte yaşadıkları müslümanları, onların kültürlerini ve dinlerini benimsemeleri ve ihtida etmeleri sonucunu doğurmuştu.

Öte yandan, içinde yine psikolojik bir motifin, sevgi motifinin bulunduğu evliliklerin de ihtidalara yol açtığı bilinmektedir.

11 C.evvel 1013/5 Ekim 1604 tarihli bir dava kaydında, mühtedi Mehmed b.Abdullah, mühtediye Meryem bt. Abdullah'ı dava ederek, "...bundan akdem ben ve mezkûre Meryem nasrânî iken mezbûre şeref-i İslâm ile müşerrefe ve bihidâyetillâhi teâlâ mühtediye oldukda ben dahi bâtıl dinimden rücû idüb bi-avnillâhi teâla müslüman olup mâbeynimizde cârî olan zevciyet bâkîdir" demektedir.. Mühtediye Meryem, Mehmed'in bu iddiasına karşılık, "...filvâki' hâlet-i küfrümüzde mezbûr benim zevcim idi. Lâkin, ben bi-hidâyetillâhi teâlâ mühtediye olduğumda zevcim mezbûr Mehmed'e üç kere İslâmı arz eylediklerinde mezbûr üçünde dahi ibâ idüb küfrüne musırr olduktan sonra hâkimü'ş-şer' mâbeynimizde kâim olan zevciyetin tefrikine hükm itdükden sonra on gün mürû-

[211] Âşıkpaşazâde, s.45.

[212] Arnold, a.g.e, s.176.

rundan sonra mezbûr Mehmed dahi müslüman oldu..." cevabını vermekte ve bunu şahitlerle ispat ettiği için hâkim, Mehmed ile Meryem'in evli olmadıklarına hüküm vermektedir[213].

Bu durumda Mehmed'in ihtida etmesinin sebebi nedir? İhtidasından on gün önce karısı ile evliliğinin devam edebilmesi için müslüman olması gerektiği kendisine söylendiği zaman bu teklifi reddeden Mehmed, on gün sonra kendi arzusu ile neden müslüman olmuştur? Bu on gün içinde karısından ayrı kalması onun ihtidasına etki etmiş midir? Mehmed'in ihtida eder etmez mahkemeye başvurarak, "ben de müslüman oldum, Meryem ile evliliğimizin devam etmesi gerekir" demesi bu ayrılığın onun ihtida etmesinde önemli ölçüde etkili olduğunu gösteriyor.

Buna benzer bir olayın da Şevval 1092/Kasım 1681'de yaşandığını görüyoruz. Bursa Kocanaib mahallesinde oturan Serkiz kızı Meryem, 15 Ramazan 1092/28 Eylül 1681 tarihinde müslüman olarak İhsan adını aldı. Hakim, küçük kızlarının da ihtidasına hükmederek çocuğa Ayşe adını verdi ve onu annesi İhsan'a teslim etti[214]. Ayrıca İhsan'ın, hâlâ hıristiyan olan kocası Abraham oğlu Şahin'den ayrılmasına da karar verildi. Bu olaydan tam 45 gün sonrasına ait bir ihtida i'lâmında ise şöyle denilmektedir: "Kocanaib mahallesinde sakine mezbûre İhsan'ın zevci Şahin veledi Abraham nam zimmi şeref-i İslâmla müşerref olub Mustafa tesmiye olup zevcesi mezbûre İhsan'a akd-i cedîd olundu"[215].

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Mustafa, karısı ile beraber müslüman olmadığı için hâkim önce ayrılmalarına karar vermiş, ancak 45 gün sonra onun da ihtida etmesi sebebiyle evliliklerine engel olan din farklılığı kalmadığı için yeniden nikâhlanmışlardır. Mustafa'nın ihtidasında da karısı ve kızı ile tekrar bir arada bulunmak arzusunun etkili olduğunu görmemek imkânsızdır.

Receb 1201/Nisan 1787 tarihli bir hüküm, yukarıdaki kayıtlardan daha dikkat çekici bilgiler ihtiva ediyor. Belirtilen tarihte Bursa kadısına gönderilen "hükm-i şerîf" suretinden anlaşılacağı üzere, Yalova (Yalakâbad)'ya bağlı Çınarcık köyünde oturan Dimitraki kızı Fülüksan (?), henüz evlenecek durumda olmayan kızını, kömürcü Vasil'in, kocasını tehdit ederek iki eşkıya ile kaçırdığını, bir süre aynı köyde bir evde oturduktan sonra 600 kuruş değerindeki eşyaları ile beraber kızı alarak Bursa'ya götürdüğünü iddia etmekte ve Fülüksan "kızını ve eşyasını almak dâ'iyesi ile ol mahalle (Bursa) varub ledeyi'd-da'vâ eşya ve kızı mersûmeye ba'de'l-huküm mersûm Vasil şeref-i İslâm ile müşerref" olduğu ve Bursa kadısından "kapu kethüdâsı mübâşeretiyle kızı mersûme ve zevc-i mer-

[213] BŞS. B 20/209 117b.
[214] BŞS. B 107/321 1b.
[215] BŞS. B 107/321 1b.

kum ile ma'an der-aliyyeye ihzar olunmak bâbında fermân-ı âlişân" sudûr ettiği belirtilmektedir[216].

Davanın İstanbul'da ne şekilde geliştiğini anlatan başka bir hüküm sureti ise aynen şöyle kaleme alınmıştır:

"Akdâ kudâti'l-müslimîn Mevlânâ Bursa kadısı... tevki-'i refi-'i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki, Yalakâbad kazasına tâbi' Çınarcık karye mütemekkinelerinden Fülüksan bt. Dimitraki nam nasrâniyye cuma günü huzûr-i âsâfîde ve ba'dehû Rumeli kadıaskerinde ma'kûd meclis-i şer-'i münîrde mahrûse-i Bursa'dan bâ-emr-i âlî ihzâr itdürdüğü mühtedi Hüseyin b. Abdurrahman mahzarında, mezkûr Hüseyin bundan akdem karye-i mezkûrede kızım mühtediye Fatma'yı tezvîc idüb ben âhar mahalde iken damadım mezbûr eşyây-ı memlûkümden mecmûu altıyüz kuruş kıymetli (...) ahz ve Bursa'ya nakl itmekle zikrolunan eşya mevcûd ise aynılarını, müstehlek ise ba'de's-sübût kıymetini taleb iderim ... (Evâil-i Şaban 1201)[217].

Bu davaya konu olan kömürcü Vasil ve kaçırdığı kızın evlendiklerinde hıristiyan oldukları anlaşılıyor. Fülüksan'ın, kızının evlenecek durumda bulunmadığını (maslahaten ricâle saliha olmadın) iddia etmesi bu evliliğe rızası bulunmadığını gösteriyor. Bursa mahkemesinde, damadının kaçırdığı eşyasının ve kızının kendisine "hükmedilmesi" tabiatıyla bu evliliğin sonu olacaktı. Vasil'in bu karardan hemen sonra müslüman olması, kızın da ihtida ederek Fatma adını aldığının belirtilmesi, bu genç karı-kocanın evliliklerini kurtarmak ve hıristiyan olan Fülüksan'ın artık müslüman olan kızı üzerindeki velâyet hakkına son vermek için İslâmiyeti seçtiklerini gösteriyor.

Sicillerde aile ihtidaları ile ilgili başka kayıtlar da vardır. Meselâ 15 C.âhir 1256/14 Ağustos 1840 tarihli bir kayıttan Kostantin, Panayotça ve kızları Alapençe'nin ihtida ederek Mehmed Arif, Pembe ve Fatma adını aldıklarını öğreniyoruz[218]. Acaba Kostantin'in müslüman olmasında karısının ihtidaya karar vermesinin etkisi olmuş mudur? Şüphesiz bu soruya kesin bir cevap vermek mümkün değildir. Yalnız, yukarıda verdiğimiz örnekler böyle bir ihtimalin var olabileceğini düşündürüyor.

Aslında evliliklerin her zaman ihtida sebebi olduğunu görüyoruz. Arnold, bazı gayrimüslim, hatta putperest erkeklerin sırf müslüman bir kadınla evlenebilmek için ihtida ettiklerini ve Afrika'da, Hindistan'da bunun pek çok örneğinin bulunduğunu, bu şekilde islâmlaşmalara oldukça sık rastlandığını belirtiyor[219]. Günümüzde de bunun örneklerine sık sık rastlıyoruz. Bu sebeple Bur-

[216] BŞS. B 234/462 90b.
[217] BŞS: B 234/462 90b.
[218] BŞS. C 27/540 1a.
[219] Arnold, age, s.303, 427.

sa'daki ihtida hadiselerinden bazılarında evliliğin etkili olmasını son derece tabii görmek gerekir inancındayız.

D — Diğer Sebepler

22 C.evvel 1221/7 Ağustos 1806 tarihli bir ihtida i'lâmından Todora adındaki bir Rum kadının müslüman olduğunu ve Rabia adını aldığını öğreniyoruz. Bu kaydın devamında ise şöyle yazılıdır: "Sadriye kızı üç yaşında Falûniye nam sagîre de hayru'l-ebeveyne tâbi' olmağla Cemile ismi tesmiye olunduğu bu mahalle kayd şüd"[220].

Hz. Peygamber'in, her insanın İslâm fıtratı üzerine doğduğu, sonradan anne ve babasının tesiri ile hıristiyan, musevi veya mecusi olduğunu[221] bildiren hadis-i şerifini esas alan İslâm hukukçuları, bu anlayıştan hareketle çocukların "hayru'l-ebeveyne", yani anne-babadan hangisi daha hayırlı ise (hangisi müslüman ise) ona tâbi olması, onun vesâyetinde bulunması ilkesini kabul etmişlerdir. İşte bu sebeple gayrimüslim bir ailede, anne veya babadan birisi müslüman olursa, henüz buluğ çağına gelmemiş çocuklar ebeveynden müslüman olana verilmekte ve diğerinin çocuk üzerinde velâyet hakkının bulunmadığına hükmedilmektedir. Sicillerde bununla ilgili pek çok kayıt bulunmaktadır.

Meselâ Receb 1052/Ekim 1642'de ihtida eden Mehmed'in, Mavridi adındaki küçük oğlu kendisine "tebean" müslüman sayılmış ve Mustafa adı verilmiştir[222]. 1089/1678 yılında müslüman olan Kayabaşı mahallesi sâkinlerinden Hüseyin'in oğlu da kendisine tabi olarak müslüman sayılmış ve Mehmed adını almıştır. Karısı ise kelime-i şehadet telkin olunduğu halde eski dininde ısrar etmiştir[223]. 15 Ramazan 1096/15 Ağustos 1685'de ihtida eden Mehmed'in oğlu Mustafa[224], 25 R.âhir 1218/6 Ağustos 1706'da müslüman olan Ömer'in beş yaşındaki oğlu[225], 16 Zilkade 1242/11 Haziran 1827'de müslüman olan ve Muhammed adını alan yahudi Musa'nın altı aylık oğlu[226] da babalarına tâbi olarak müslüman sayılmışlardır. Şüphesiz bunun aksi de olmaktadır. Meselâ Receb 1052/Aralık 1642 yılında "...şeref-i İslâm ile müşerrefe olan Ayşe nam hatunun sadriye sagîre kızı..." annesine tebean müslüman kabul edilmiş ve Fatma adı verilmiştir[227]. 20 Şevval 1231/13 Eylül 1816 tarihinde kırk yaşında dul bir Ermeni olan Emine ihtida ettiği zaman dokuz yaşındaki oğlu da müslüman olmuş ve Mehmed adını almıştı[228].

[220] BŞS. B 335/585 1a.
[221] Buhari, Cenâiz, 79; Kader, 3; Müslim, Kader, 22-23.
[222] BŞS. C 2/261 199b.
[223] BŞS. B 112/226 1a.
[224] BŞS. B 111/325 150a.
[225] BŞS. B 280/509 1a.
[226] BŞS. B 312/552 1a.
[227] BŞS. C 2/261 199b.
[228] BŞS. B 325/571 1a.

Daha eski tarihlerde de benzer kayıtlara rastlamak mümkündür. R.evvel 901/Kasım 1495 tarihli bir "ibrâ" kaydında, mühtediye Hundi bt. Todoros'un, vasisi bulunduğu küçük oğlu Yusuf b. Apostolos'a ait 1480 dirhem borcunu hıristiyan kocası Manol b. Kaya'dan aldığı belirtiliyor[229]. Tabiatıyla bu kaydı, mühtediye Hundi'nin önce Apostolos ile sonra Manol ile evlendiği, ilk evliliğinden olan oğlunun ihtida ettikten sonra kendisine tabi olarak müslüman sayıldığı ve Yusuf adı verildiği, müslüman olunca mecburen ikinci kocası Manol'dan da ayrıldığı şeklinde yorumlamak gerekir.

Aslında bu örnekler çoğaltılabilir, ancak bu tür kayıtların ortak özelliği, küçük çocukların ihtida eden anne veya babaya verilerek müslüman sayıldıkları hususudur. Böylece bu çocuklar İslâm'a kazandırılmış oluyor ve gayrimüslim anne veya babalarına bırakılarak hıristiyan yahut musevi olarak yetişmeleri önleniyordu.

E — Ferdî Çalışmaların İhtidalara Etkisi

Daha önceki bölümlerde Bursa'daki ihtida olayları üzerinde genel olarak durulmuştu. Bunların değişik bakımlardan nasıl bir dağılım gösterdikleri anlatıldı. Acaba, yüzlerce hatta binlerce kişinin eski dinlerini bırakarak müslüman olmalarında bazı şahıs ve kuruluşların özel olarak ilgilenmelerinin, daha açık bir ifade ile tebliğ (misyonerlik) faaliyetlerinin etkisi olmuş mudur?

İslâmiyetin, bütün dünyada olduğu gibi Bursa'da da gayrimüslimler arasında müntesipler bulmasında bazı tebliğ faaliyetlerinin etkisinin bulunduğunu kabul etmek gerekir. Söz konusu devirlerde organize tebliğ faaliyetlerinin daha çok tekke ve zaviyeler çevresinde yoğunlaştığı bilinmektedir[230]. İslâm dünyasının, özellikle Anadolu'nun her tarafından bu şehre gelmiş olan muhtelif tarikatlara mensup şeyh ve dervişler ile din âlimlerinin tebliğ faaliyetine katıldıklarını kabul etmek gerekir. Gerçekten de Bursa, XIV. yüzyıl içinde Yesevî ve Sühreverdî tarikatının değişik kolları ile Ekberî ve Ebu İshak Kâzerûnî tarikatlarının etkisi altında kalmış ve XV.-XVI. yüzyıllar içinde de bu tarikatların hemen hepsi kendi tekke ve zaviyelerini kurmuşlardır. Başta padişahlar olmak üzere ümerâ ve ulemânın çoğu tarikatlara mensup olduklarından bunun tabiî sonucu olarak halk tabakaları arasında da tarikatlar yayılmıştı. Böylece Bursa, diğer Anadolu şehirlerinden daha çok mutasavvıfların etkisi altında kaldı. Bu durum şüphesiz tekke ve zaviyeler çevresinde yoğun islamlaştırma faaliyetlerinin yaşanmasına sebep oldu[231].

[229] BŞS. A 26/11 93b.

[230] Bkz. Köprülü, M.Fuat, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 2.bs., Ank., 1969, s.251 vd.; Köprülü, M. F., "Anadolu'da İslâmiyet", D.E.F.M., II, 242-311; Köprülü, M.F., Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, 2. bs., Ank., 1972; Barkan, Ö.L., "Kolonizatör Türk Dervişleri", V. D., II, Ank., 1942; Kara, Mustafa, Tekkeler ve Zaviyeler, İst., 1990; Çetin, age, s.135 vd.

[231] Yınanç, agm, İA., II, 811-812; Ayrıca bkz. Kara, Mustafa, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler I, Bursa, 1990.

Bu organize ihtida faaliyeti hakkında mevcut kaynaklara dayanarak daha çok şey söylemek mümkündür. Ancak değerlendirmeye aldığımız sicil kayıtları arasında bu konuya açıklık getiren bilgiler bulunmamaktadır. Sadece bazı ihtida kayıtlarında rastladığımız ifadeler ferdî tebliğ çalışmalarının mevcudiyetini gösteriyor.

6 C.âhir 897/5 Nisan 1491 tarihli bir ihtida kaydında şu ifadelere yer veriliyor: "Sebeb-i tahrîr oldur ki, Hacı İvaz Paşa mühtediler için tayin ettiği akçeden, Kapluca türbedârı müslüman itdüğü şahsa bir frenk flori virildi; efendi ma'rifetiyle"[232].

Bundan üç ay sonrasına ait başka bir kayıtta da yine adı yazılmayan ama "Kızıklı" köyünden olduğu belirtilen bir mühtedi için "...Bekir Çelebi müslüman eyledi..."[233] denilmektedir.

Bu kayıtlar bize, bazı şahısların kendi gayretleri ile tebliğ çalışmalarına katıldıklarını ve bunda başarılı olduklarını gösteriyor.

982/1522 tarihli bir kayıtta ise "Selçuk bt.Yunus min mahalle-i Pınarbaşı, meclis-i şerî'atde ikrar idüb Kapluca subaşısı avreti evinde bana Süleyman nam kimesne, 'Kasım nam kâfirle bir halvet yere girin. Âni tutub müslüman idelim', deyüb ben dahi mezbûrun hanesine vardım, dedi"[234] ifadelerine rastlıyoruz.

Dikkat edilirse yukarıdaki iki kayıtta da "müslüman etmek"den bahsedilmişti. Burada "...âni tutub müslüman idelim" sözü yer almakta ve ister istemez XVI. yüzyılda kadınların da bu tür faaliyetlere katıldıklarını düşündürmektedir. Ancak ifadelerdeki kapalılık ve "bir halvet yere" girmekten söz edilmesi, bu kayıtta geçen "müslüman etme" ifadesinin XVI. yüzyıl Bursa'sında kullanılan bir deyim olma ihtimalini de ortaya çıkarıyor.

Bütün bunlara rağmen, Bursa'da görülen ihtida hadiselerinde hem müesseseler hem fertler tarafından yürütülen tebliğ çalışmalarının büyük ölçüde rolü olduğunu kabul etmemiz gerekiyor.

IX — İHTİDA SONRASINDA GÖRÜLEN PROBLEMLER

A — Mühtedi-Müslüman Münasebetleri

Mühtedilerin Bursa'daki İslâm toplumu içinde konumları ne idi? Acaba bu yeni müslümanlar, diğer dindaşları tarafından nasıl karşılandı? Aralarında bir uyumsuzluk oldu mu? Bu sorular çerçevesinde cevaplar arayarak konumuzu işlemeye çalışalım.

[232] BŞS. A 8/8 363b.
[233] BŞS. A 8/8 418b.
[234] BŞS. A 30/34 19a.

Mühtedilerle ilgili kayıtlar bir bütün olarak ele alınıp incelendiğinde şu manzara ile karşılaşıyoruz. Müslümanların günlük hayatlarında birbirleriyle olan münasebetleri, iyi veya kötü, olumlu veya olumsuz yönleri ile aynen mühtedilerle müslümanlar arasında yaşanmıştır. Üstelik bu noktada mühtedinin hür ve âzadlı olması bir önem ifade etmiyordu. Meselâ, müslümanlarla mühtediler arasında her türlü satış muamelesi, alıcı veya satıcı olarak cereyan etmiş[235], ev, değirmen, dükkân gibi gayrimenkullerin icar muameleleri yapılmış[236], mahkemelerde diğer müslümanlar gibi şahitlik yapmış[237], işçi, çırak, kalfa, usta olarak müslümanların işlerinde çalışmış[238] veya bu konumda başkalarını istihdam etmişlerdir.

Mühtedilerle müslümanlar karşılıklı olarak birbirlerine kefil olmuşlardır.[239]. Başta evlenme ve boşanma olmak üzere aralarında hemen her konuda vekâlet cereyan etmiştir. Meselâ, mühtedi Nizameddin, Şirmerd'in âzadlısı olan karısı İnci'yi boşaması için Seyyid Kutbeddin b. Seyyid Hüseyin'i kendisine vekil tayin etmişti[240]. Mühtedi Yusuf da Hamza b. Tur Hoca'ya vekâleten Hamza'nın karısı Ayşe'yi boşamıştı[241]. Bursa'da bir mahalleye adını veren Hoca Düsturhan'ın kızı Sitti Hatun'un vârisleri, âzadlısı mühtedi Kabil Ağa'yı ona vekâleten hacca göndermişlerdi[242]. Aşağıdaki sicil kaydını, müslümanlarla mühtediler arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını göstermesi bakımından aynen alıyoruz:

"Mühtedi tâifesinden Hasan b. Abdullah nam şâb meclis-i şer'de mahruse-i Bursa'da muhattem kuşak işleyen evlâd-ı Arab tâifesinden işbu bâisü'l-kitâb es-Seyyid İbrahim b. es-Seyyid Ali nam kimesne mahzarında ikrar ve itiraf idüb mezbûr es-Seyyid İbrahim, bana muhattem kuşak talim etmek üzere târih-i kitabdan üç sene tamamına değin bin akçe ücret-i muayyene ile nefsimi mezbûr es-Seyyid İbrahim'e îcar eyledim, didikde mezbûr es-Seyyid İbrahim dahi vech-i muharrer üzere kabûl ve isticâr idüb san'at-ı mezbûreyi merkûm Hasan'a ta'lim itmeye taahhüd eyledikten sonra mûcer-i merkûm mersûm es-Seyyid İbrahim'i her sene tamamında zikrolunan bin akçe ücret ile kendûye lâzım olan bazı esbâb iştirâ idivermeye tevkil idüb mezbûr dahi vekâlet-i mezbûreyi kabûl ve hizmet-i lâzimesini edâya taahhüd ve iltizâm etmeğin mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Tahrîren fî evâhiri şehr-i Şevvâli'l-mükerrem li-sene isnâ ve selâsîn ve elf"[243] (1032/1623).

[235] BŞS. A 4/4 25a, 281a, A 7/7 6b, A 19/19 65a.
[236] BŞS. A 3/3 71a.
[237] BŞS. A 4/4 131a, 261b, 281b, A 5/5 17b, 220a.
[238] BŞS. A 19/19 34b. A 72/81 68b, B 42/236 118b.
[239] BŞS. A 5/5 220a, A 11/10 61a.
[240] BŞS. A 4/4 131a.
[241] BŞS. A 3/3 129a.
[242] BŞS. A 8/8 343a.
[243] BŞS. B 42/236 118b.

Bütün bunların dışında müslümanlarla mühtediler birbirlerine vasî olmuş[244], karşılıklı borç ilişkileri kurmuşlardı. Sicillerde mühtedilerin borç ikrarı ve ibrâı ile[245] ilgili yüzlerce kayıt bulunması, karşılıklı ilişkilerdeki ekonomik boyutu en güzel şekilde ortaya koyuyor.

Kanaatimizce bütün bunlar, müslümanlarla mühtediler arasındaki ilişkileri yeterince açıklayacak şeyler değildir. Çünkü müslümanlar, mühtediler bir tarafa, gayrimüslimlerle de aynı tür ilişkiler kurmaktan hiçbir zaman çekinmemişlerdir.

Aslında iki ayrı kitlenin birbirini ne ölçüde kabul ettiklerini, nasıl bir yaklaşım içinde bulunduklarını ekonomik ilişkilerinden çok, sosyal davranışlarında aramak gerekir. Bunun en güzel ölçüsü de evliliklerdir. Günümüzde bile değişik din ve kültürlere mensup insanlar, hatta aynı ortak değerleri paylaşan kişiler, evlilik söz konusu olunca çok seçici ve titiz davranmak mecburiyetini hissediyorlar. Bu sebeple mühtediler bakımından ortaya çıkacak "evlilik tablosu" onların toplum içindeki yerini daha açık ve kesin bir biçimde tayin edecektir. Sicillerdeki nikâh ve boşanma kayıtları böyle bir tesbite imkân verecek zenginliktedir[246].

Bazı sicil kayıtlarında mühtedi köle ve cariyelerin efendileri tarafından evlendirildikleri görülüyor[247]. Meselâ Ahmed b.Ali, Kölesi Hasan'ı, cariyesi Devlet ile 1484'te, Salih b. Ahmed de Rus asıllı cariyesi Zühre'yi Mühtedi Ahmed'le 1512'de evlendirmişlerdi[248]. Biz burada, bu tür evlilikler üzerinde durmak istemiyoruz. Çünkü ne de olsa, köle ve cariye evliliklerinde hukukî ehliyetleri olmayan insanların velileri tarafından evlendirilmeleri söz konusu oluyor.

İkinci sırada yer alanlar, âzadlı (köle/cariye) mühtedilerdir. Meselâ 889/1484 tarihli iki ayrı boşanma kaydından Kasım oğlu Hacı İvaz'ın Mustafa'nın âzadlısı olan mühtediye Gülbahar'la[249], Mahmud oğlu Hüseyin'in de yine âzadlı müslüman bir kadın olan Bülbül ile[250] evli olduklarını; üç ayrı nikâh kaydından da 927/1521 yılında, Ali Ağa'nın âzadlısı Şekernaz'ın Ahmed oğlu Hamza ile, Bâlî Bey'in âzadlısı Gülşen'in Hacı Mehmed oğlu Hüseyin ile, Hayrettin'in âzadlısı Hasnâ'nın Musa oğlu Mehmed'le 1500 dirhem mihr-i müeccel karşılığı evlendiklerini öğreniyoruz[251]. Görüldüğü üzere, içlerinde biri hacı olan bu hür müslümanlar, cariye iken âzad edilen kadınlarla evlenmekte bir sakınca görmemişlerdir.

[244] BŞS. A 8/8 363b, A 40/45 60a.

[245] BŞS. A 5/5 64b. 70a, A 7/7 7b, A 8/8 153a, A 43/49 104b.

[246] BŞS. A 199/208 nolu defterin 225a-302b sayfaları incelendiğinde binden çok nikâh kaydının yer aldığı görülecektir.

[247] BŞS. A 108/127 224a.

[248] BŞS. A 4/4 93a, A 20/23 162a.

[249] BŞS. A 4/4 99b.

[250] BŞS. A 4/4 58b.

[251] BŞS. A 32/29 2b.

26 Şaban 923/13 Eylül 1517 tarihli bir vasiyet kaydından ise, hür bir kadın olan Abdullah kızı Hafsa'nın âzadlı bir mühtedi olan Hacı Karagöz[252] ile, 889/1484 yılında da Murad Subaşı'nın âzadlısı olan Ayas'ın Hacı Sinan kızı Ruveyde Hatun[253] ile evli olduklarını görüyoruz. Bu örnekler artırılabilir.

Müslüman erkek ve kadınların yeni ihtida etmiş âzadlılarla evlenmeleri Osmanlı toplumunda bir sınıf farkının bulunmadığını, dolayısıyla bu tür ilişkilerin daha rahat kurulabildiğini, cemiyetin bu insanları kesinlikle reddetmediğini gösteriyor.

Yine sicil kayıtlarından hür mühtedilerin hem kendileri gibi sonradan müslüman olan kadınlarla, hem de hür olan müslüman kadınlarla çok rahat evlendiklerini anlıyoruz[254]. Tabiatıyla bunun aksi de oluyordu ve ihtida eden zimmi kadınlar, hür müslüman erkeklerle hiç düşünmeden evlenebiliyorlardı[255]. Meselâ Zilkade 1114/Mart 1606'da Mehmed b. İbrahim'le evlenen Mollaarap mahallesi sâkinelerinden mühtediye Ümmügülsüm'ün kocasından 10.000 akçe mihir istemesi ve şahitler arasında şeyh, şeyhzâde, çelebi, hacıların bulunması bu kadının sosyal statüsünü de belirlemektedir[256]. Asıl önemlisi ise mühtedi kadınların seyyid ve şeriflerle olan evlilikleridir[257]. Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da bir "Nakîbü'l-Eşrâf"lık müessesesi vardı ve nakîbü'l-eşraflar, seyyid ve şeriflerin evliliklerine özellikle dikkat eder, Peygamber soyundan gelen kadınların dengi olmayan erkeklerle, erkeklerin de gelişigüzel kadınlarla evlenmelerine engel olurlardı[258].

Özetle ifade etmek gerekirse, evliliklerdeki bu rahatlık, mühtedilerin diğer müslümanlarla çok rahat sosyal ilişkiler kurduklarını gösteriyor. Çok değişik milletlere mensup mühtedilerin bulunması ise, bu evliliklerin çok renkli bir kültür kompozisyonunun ortaya çıkmasına sebep oldukları intibaını veriyor.

B — Mühtedi-Gayrimüslim Münasebetleri

Çalışmamızın daha önceki bölümlerinde, ihtidanın bir kişilik değişmesi olduğunu belirtmiştik. Yaşanan kültür transformasyonunun ister istemez mühtediyi eski çevresinden uzaklaştırdığını ifade etmiştik. Acaba bu değişim mühtedilerin gayrimüslimlerden tamamen uzaklaşmasına sebep oluyor muydu? Yoksa belli şartlara riayet edilerek münasebetler devam ettiriliyor muydu?

Bilindiği gibi, müslümanların gayrimüslümlerle münasebetlerini tamamen kesmeleri ile ilgili ne bir emir ne de bir gelenek vardır. Ancak bazı tercihler söz

[252] BŞS. A 25/28 217a.

[253] BŞS. A 4/4 86a.

[254] BŞS. A 7/7 101b, A 20/23 180a, 209a, 287b, A 72/81 237b, A 178/343 7b.

[255] BŞS. A 5/5 132b.

[256] BŞS. B 92/298 1a.

[257] BŞS. C 25/536 150 b, C 31/553 94b.

[258] Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, 647-648.

konusu olabilir. Bu sebeple mühtedilerin diğer müslümanlar gibi eski dindaşları ve yakınları ile temaslarını bir ölçüde sürdürmeleri çok tabiidir. Meselâ, mühtedilerle zimmiler arasında vekâlet[259], kefâlet[260], alışveriş[261], borçlanma[262] ve evlilik[263] gibi münasebetlerin devam ettiğini gösteren binlerce kayda rastlamak mümkün olmaktadır. 1520 tarihli bir kayıtta, Kasım ve Alagöz adında iki mühtedinin Şirmerd adındaki bir hıristiyanla arkadaş olup yoldan geçen cariyelere elle sarkıntılıkta bulundukları ve buna engel olmak isteyen "Orhaniye" hatibi Mevlânâ Mehmed ile Pir Mehmed'i nasıl tartakladıkları anlatılıyor[264]. Bu bize, mühtedilerin yalnız tabiî ve hukukî işlerde değil, kanunsuz davranışlarda da gayrimüslimlerle beraber olabildikleri gösteriyor. Şüphesiz bu, müslüman-mühtedi münasebetleri için de söz konusudur. Hatta yukarıda adı geçen zimmî Şirmerd'in, ihtida etmeden önce de Kasım ve Alagöz'le arkadaş oldukları ve arkadaşlıklarını sürdürdükleri düşünülebilir.

Mühtedilerin akrabaları ile de ilişkilerini bütünüyle kesmediklerini gösteren pek çok kayıt vardır. Meselâ 928/1522 tarihli iki ayrı kayda göre, mühtedi İskender, Trabzon'dan Bursa'ya gelmiş ve terzi Kasım'ın elinde köle olarak bulduğu kardeşi mühtedi Hüseyin'i alarak memleketine götürmüş[265]; Arnavutluk'taki Elbasan kazasından gelen mühtedi Hamza da akrabası olduğunu söylediği Hasnâ adındaki "Çeriyyetü'l-asıl" cariyeyi sahibinden almak istemiştir[266].

Mühtedilerle anne-baba ve diğer yakınları arasındaki miras davaları da bu tür münasebetler arasındadır[267]. Güzelce Hundi'nin âzadlısı Bülbül'ün, mühtedi Hasan'ın kendi kardeşi olduğunu ve varisi olacağını ikrarı[268], mühtedi Mahmud'un, kardeşi Bostancı Ahmed'ten intikal eden eve sahip çıkması[269], İskender b. Yorgi'nin Belgrat'ta ölen Kasım b. Yorgi'nin kardeşi olduğunu söyleyerek miras iddiasında bulunması[270], bu tür kayıtlara örnek olarak verilebilir. Yalnız yukarıdaki kayıtlarda mühtedilerin yakınlarının da ihtida ettikleri anlaşılıyor. Halbuki 26 Şevval 956/17 Kasım 1549 tarihli bir veraset davasında, mühtedi Hızır hıristiyan olarak ölen anne ve babasının muhallefâtına hıristiyan kardeşi Saadetyâr (?) b. Kirkor ile beraber sahip olmak istemiştir[271].

[259] BŞS. A 11/10 22b, A 27/31 79a, B 73/274 41b.
[260] BŞS. A 11/10 45b.
[261] BŞS. A 4/4 192a.
[262] BŞS. A 11/10 60b.
[263] BŞS. A 11/10 231a.
[264] BŞS. A 32/29 11a.
[265] BŞS. A 30/34 129a.
[266] BŞS. A 30/34 88a.
[267] BŞS. A 30/34 350b, A 152/199 65b, 76a.
[268] BŞS. A 20/23 172a.
[269] BŞS. A 25/28 238b.
[270] BŞS. A 30/34 172a.
[271] BŞS. A 62/67 95b.

Sonuç olarak, mühtedilerin ister diğer müslümanlarla olsun, ister zimmilerle olsun, hemen her türlü sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerini rahatlıkla sürdürdüklerini söylemek mümkün olmaktadır. Ne var ki, bu münasebetlere bazan kısıtlamalar da getirilmiştir. Mühtedilerin gayrimüslimlerle beraber oturmalarının yasaklanması bu kısıtlamalara örnek olarak verilebilir. Ayrıca hukukî bazı mecburiyetler de söz konusu olabilmektedir. Mühtediler zimmî yakınlarına varis olurken gayrimüslim yakınlarının mühtedilere varis olmamaları, bu tür hukukî engellemelerden gösterilebilir. Ancak her şeye rağmen mühtedi-zimmî münasebetlerinin aksamadan devam ettiğini söylemek zorundayız.

C — Cizye ve Haraç Problemleri

İslâm tarihi boyunca ihtida hadiselerine bağlı bazı şikâyetler olagelmiştir. Mühtedilerin, kendilerine hâlâ gayrimüslim gibi davranıldığı ve cizye alındığı iddiaları bunlar arasındadır. Tesbit ettiğimiz ihtida kayıtlarından ikisinde, biz de böyle bir iddia ile karşılaşıyoruz. 16 C.evvel 990/8 Haziran 1582 tarihli bir kayıt şöyle kaleme alınmıştır:

"Mahrûse-i Bursa tevâbiinden Susurluk nam karyede sâkine olan Hâni bt. Abdullah nam müslime-i cedîde meclis-i şer-'i şerîfde takrîr-i kelâm idüb hâlâ bir yıldan ziyâdedir ki ben din-i İslâm'a girüb hâlâ ben küfürden berî olmuş iken karye-i mezbûr ahâlisi kefereye müteallık bazı hususu teklif iderler. Şer' ile men ve def' olunmak içün kıbel-i şer'den temessük taleb iderim, didikde mezbûre Hânî'ye kelime-i şehâdet telkin olunup mezbûre dahi şehâdet kelimesini getürüb 'bâtıl dinden çıktım, hak dine girdim' deyû din-i İslâm'a girüp teberrî eylediği ecilden mezbûre Hânî'ye, kefereden ve ehl-i İslâm'dan bir ferd hılâf-ı şer-'i şerîf nesne teklif etmemek içün bu hurûf tesvîd olub kayd olundu"[272].

Yukarıdaki ifadeler Hânî'nin, bir yıldır müslüman olduğu halde kendisine hâlâ gayrimüslim gibi davranılmasından şikâyet etmekte olduğunu gösteriyor. Mahkemede ona kelime-i şehâdet teklif edilmesi, Hânî'nin müslümanlığı hakkında yalnız Susurluk halkının değil, mahkemenin de şüphe duyduğunu gösterir bir mahiyet taşımaktadır. Fakat hâkimin, müslim-gayrimüslim hiç kimsenin Hânî'ye "hilâf-ı şer-'i şerîf nesne teklif" etmemesini tenbih etmesi problemin halledildiğini ifade ediyor. Bu kaydın orijinal taraflarından birisi de mühtediye Hânî'den "müslime-i cedîde" diye söz edilmesidir.

Safer 1255/Mayıs 1839 tarihli bir ferman sûretinde de benzer şikâyetlere rastlıyoruz. Fermandan anlaşıldığı kadarıyla, Bursa, Kocaeli, Kütahya, Menteşe, Teke, Hamid, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Bolu sancakları ile Anadolu'nun diğer kaza, kasaba ve köylerinde yaşayan Amasya'nın Gelingiras mukataasına dahil "Konar-göçer" Boşyan tâifesinden 1244 ve 1245 yıllarında ait ödenmemiş "resm-i ispenç" ve "baş haracı" istenmiştir. Haracın istenmesi bunların zimmi

[272] BŞS. B 4/140 47a.

olduklarını gösteriyor. Ne var ki, aslen Kütahya'nın Lala Hüseyin Paşa mahallesi sakinlerinden olup Bursa'da ikâmet eden "elekçi ve kalburcu Boşyan tâifesinin nesillerinden" Ali, Mehmed, Mustafa, Ahmed ve Ermeni Karabet, kendilerinin adı geçen Gelingiras mukataasına dahil "elekçi ve kalburcu Boşyan tâifesinden" olmadıklarını, dedelerinin diyar-ı Acem'den gelerek şeref-i İslâm ile müşerref olduklarını ve yüz seneden fazla bir süre Kütahya'nın Lala Hüseyin Paşa mahallesinde oturduklarını iddia etmişler, hatta ellerinde iddialarını ispat eden emr-i âli sûreti bulunduğunu bildirmişlerdir. Defter-i hâkânî kayıtlarının incelenmesi sonucu, bunların dedelerinin gerçekten "şeref-i İslâm ile müşerref konar göçer Ermeni tâifesinden" oldukları ve Kütahya'ya yerleştikleri anlaşıldığından, bundan böyle Ermeni asıllı bu müslümandan "resm-i ispenç" ve "baş haracı" istenerek rencide edilmemeleri yukarıda adı geçen sancak kadılarına emredilmiştir[273].

Bu kayıtlar bize, zaman zaman mühtedilerin çeşitli konularda şikâyetçi olduklarını gösteriyor. Daha açık bir ifade ile, mühtedilere zimmî muamelesi yapılmasından dolayı bazı problemlerin ortaya çıktığı anlaşılıyor. Her ne kadar mahkeme yoluyla bu anlaşmazlıklar çözüme kavuşturulmuş ise de, bu durumun, ardında bir tortu, bir iz bıraktığını kabul etmek gerekir. Meselâ yukarıda adı geçen Ermeni asıllı müslümanların, aradan yüz sene geçtikten sonra bile dedelerinin müslüman olduklarını ispat mecburiyetinde kalmaları, mutlaka onları olumsuz şekilde etkilemiş olacaktır.

Bu kaydın asıl dikkate değer tarafı, göçebe bir Ermeni topluluğunun büyük bir ihtimalle bir kitle ihtidasına konu olmasıdır. Bu durumun kesin olarak tesbit edilmesi hâlinde Anadolu'da ferdî ihtidalar yanında kitlesel ihtidaların da bulunup bulunmadığı sorusu bir ölçüde açıklığa kavuşturulacaktır.

D — İhtidalarda Cebir ve Şiddet

İslâmiyetin gayrimüslim vatandaşlara sağladığı en önemli hak şüphesiz din ve vicdan hürriyetidir. Allah Teâlâ "Dinde zorlama yoktur, doğru eğriden ayrılmış ortaya çıkmıştır"[274] buyurmuştur. Hz. Muhammed (a.s.)'in Necran hıristiyanları ile yaptığı anlaşmada ise, "Necranlılar ve tâbileri için, malları, din ve cemaatleri, kiliseleri ve mâlik oldukları diğer şeyler hususunda Allah'ın himayesi ve Muhammed'in teminatı vardır"[275] denilmektedir. İşte bu temel prensipler sebebiyle, tarih boyunca İslâm devletlerinde kilise ve havralar mevcut olmuş ve devlet zimmîlerin inanç ve ibadetlerine en küçük bir müdahalede bulunmamıştır. Bir müslümanın, gayrimüslim olan eşine müslüman olmayı teklif etmesini İmam Şâfiî'nin, "bu, onlara verilen teminata aykırı bir davranıştır" diyerek câiz

[273] BŞS. C 27/540 39b-40a.

[274] Bakara 2/256.

[275] Ebu Yusuf, Kitâbü'l-Harac, çev. A. Özek, İst., 1973, s.127; Fayda, Mustafa, İslâmiyetin Güney Arabistanda Yayılışı, Ankara, 1982, s.30.

görmemesi, temel haklarda, özellikle din ve vicdan hürriyeti konusunda müslümanların ne kadar titiz davrandıklarını göstermektedir.[276]

Zimmiler hakkındaki uygulama bu olmakla birlikte zaman zaman "zorla ihtida ettirildikleri" iddiasında bulunan kimselere de rastlanmaktadır. 891/1486 tarihli iki ayrı kayıtta benzer iddialarla karşılaşıyoruz.

18 Şevval 891/23 Şubat 1486 tarihinde irtidat ettiği iddiası ile mahkemeye celbedilen Bekir hakkında şu ifadelere yer verilmiştir: "Sebeb-i tahrîr-i huccet oldur ki, Bekir nam kâfir ki Mübârizoğlu'dur, Eğridir kadısı huzurunda 'İsâ'ya sövdü' deyû tutub ikrahla müslüman eylemişler. Sonra Bursa mahkemesinde cemâat-i kesîre şehâdet idüb 'müslüman olmuş iken yine mürted oldu' didiler. Biraz müddet habs olub anda ikrahla müslüman olduğu ecilden müstahakk-ı katl olmaduğu ecilden kayd-ı sicil kılındı"[277]. 12 C.âhir 891/15 Haziran 1486 tarihli başka bir kayıtta da, "...bundan evvel Yani ve Yorgi nam zimmî iki kâfir hususunda cemâat-i kesîre şehâdet idüb müslüman olmuşlar iken girû mürted oldular demişler idi. Sonra zikr olan kâfirlerin ikrahla müslüman oldukları zâhir olub..."[278] denilmektedir. Bu iki kayıt, dinin temel prensiplerine ve yüzyıllarca sürdürülen uygulamalara ters düşse de, zaman zaman istisnâî bazı cebir ve ikrah hadiselerinin yaşandığını gösteriyor.

1259/1843 yılına ait bir fermandan, "cebir" konusunun belirtilen tarihte de gündemde olduğunu anlıyoruz. Hüdâvendigâr sancağı umûr-ı zabtiye sermemuru İsmet Paşa, Bursa ve tevâbii muhassılı Mustafa Kânî Bey ve memleket meclis-i âzasına hitâben yazılan bu fermanda şöyle denilmektedir:

"...Rum tâifesinden dâhil-i Bursa ve tevâbii metropolidi Harbeb Lotus (?) rahibin yedine i'tâ olunan berât-ı âlişânım şürûtunda bir zimmînin kendi rızası yoğiken cebren kimesne müslüman eylemeyesiz hususu musarrah iken metropolidi dâhilinde mahrûse-i Bursa'da mütemekkin bazı reâyanın rızaları yoğiken cebren müslüman da'iyesiyle bazı kesan tarafından ta'addî olunmakta olduğu beyânıyla ber-mûcib-i şurût-ı emr-i şerîfim sudûruna... İstanbul ve tevâbii Rum patriki âsitâne-i saâdetimde mukim cemâat metropolidince südde-i saâdetime bir kıt'a memhûr arz-ı hâl takdimiyle istid'â etmeleriyle kuyûda lede'l-mürâcaa şurût-i muharrere metropolid-i merkûm yedine i'tâ olunan berât-ı âlişânımda münderic ve mezkûr olmakla şurût mûcibince amel olunmak fermânım olmağın imdi siz ki, ferîk-i müşâr ve muhassıl ve sâir mûmâileyhimsiz, keyfiyet ma'lûmumuz oldukda ber-mûcib-i şurût amel ve hareket ve bu vesile ile bi'r-râzî şeref-i İslâm ile müşerref olanlar haklarında metropolid-i merkûm ve sâirleri tarafından bir gûnâ dahl ve taarruz vuku'a gelmemesi hususuna dikkat olmak bâbında fermân-ı âli-şânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki, vüsûl buldukda bu

[276] Bilmen, age, III, 422 vd.; Bozkurt, age, s.20 vd.

[277] BŞS. A 5/5 193a.

[278] BŞS. A 5/5 113b.

babda vech-i meşrûh üzere şeref-yafte-i sudûr olan fermân-ı vâcibü'l-ittibâ ve lâzimü'l-imtisâlimin mazmûnuyla âmil olasız; şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe i'timad kılasız. Tahrîren fî evâhiri şehr-i Safer sene tis'a ve hamsîn ve mieteyn ve elf. Kostantiniyye el-mahrûse"[279].

Bursa metropolidinin "cebir" konusunu devletin en yüksek makamına kadar ulaştırması bu hususta bazı şikâyetlerin varlığını gösteriyor. Fakat ferman tarihinin "Kutsal Yerler Meselesi"nin en hararetli bir şekilde tartışıldığı, düvel-i muazzamanın, devleti, zimmîler lehine yeni haklar elde etmek için sürekli sıkıştırdıkları bir döneme rastlaması, bu iddiaların devletten yeni haklar koparma plânının bir parçası olduğu ihtimalini akla getiriyor[280].

Öte yandan tablo 2'ye bakılırsa, yıllara göre ihtidaların dağılımında XIX. yüzyılın ilk yarısının % 21.07'lik bir oranla en yüksek değere sahip olduğu görülecektir. Halbûki XVIII. yüzyılın son yarısında bu oran % 3.71'dir. Bu durum elli sene öncesine göre, ihtidalarda yaklaşık altı katlık bir artışı ifade eder. Kilisenin bu artışı farketmediğini söylemeye imkân yoktur. Ayrıca ihtidalardaki bu artışın kilise cemaatinin azalması yanında gelirlerinin de düşmesine sebep olduğu unutulmamalıdır. 19 Safer 1095/6 Şubat 1684 tarihli, Kütahya, Bursa, Manisa, İzmir, Konya, İzmit, Bilecik, Niğde ve bunlara bağlı kaza kadılıklarına gönderilen bir fermanda Ermeni patriği Karabet'in bilfiil patrikliğine tâbi adı geçen kadılıklarda "...sâkin perakende ermeni keferesinin her hisseleri ve papazları ve keşişleri ve sâir perakende Ermeni tâifesinin 1095 senesine mahsûben âyinleri muktezâsınca zimmetlerine edâsı lâzım gelen senevî mîrî rüsûm ve tasadduk akçeleri ve kenîsede mürd olan keşişlerin ve katogikosların mûtad üzere patrikhâneye beşbinden ekall olan metrûkâtların ve panayırları ve nikâhları ve manastırları resminin ve defter mûcibince geçen senelerden kalan bâkîlerin ve sâir patriklik rüsûmunun müteveccih olanlardan kadîmden olageldiği üzere cem' ve tahsîli içün kendû cânibinden vekil ta'yin eylediğin bildürüb emr-i şerîfim ricâ etmeğin..."[281] sözleri ile devam eden bir fermandan kilise gelirlerinin kaynağını öğreniyoruz. Maktu kilise vergisi dışında nikâh gibi değişik vesilelerle de cemaatten para alınmasının, cemaatinin azalması halinde kiliseleri gelirleri bakımından sıkıntıya sokacağı âşikârdır. Bütün bunlar, yani siyâsî, dinî ve iktisadî sebepler kilise mensuplarının, ortamı uygun bulunca hıristiyanların, zorla ihtida ettirildiği iddiasıyla konuyu devletin en üst mercilerine arzetmeye sevkettiğini kabul etmek gerekir. Kaldı ki, yukarıda örneklerini verdiğimiz bazı ikrah ve icbar hadiseleri bu devirde de görülmüş olabilir. Ancak Osmanlı devletinin çok daha güçlü olduğu ve herhangi bir dış müdahalenin söz konusu olamayacağını bildiğimiz ilk asırlarında görülmeyen cebir olayının, dış müdahalelerin iyice art-

[279] BŞS. C 27/540 57a.
[280] Bozkurt, age, s.40 vd.
[281] BŞS. B 17/197 32a.

tığı XIX. yüzyılda artmasını düşünmek biraz zordur. Üstelik Safer 1259/Nisan 1843 tarihli fermanda, zimmîlerin zorla islâmlaştırılmaları yasağına dikkat çekilirken, kilise mensuplarının kendi rızaları ile müslüman olmak isteyenleri engellemelerine de mani olunması emredilmektedir. Böylece, kilisenin zimmîler üzerindeki ihtidaları önlemeye yönelik zorlayıcı tavrına işaret edilmiştir.

E — Mühtedilerde Dinî Hassasiyet

Bazı ihtida kayıtları bize, mühtedilerin dinî hassasiyeti, yani kabul ettikleri yeni dinlerine ne ölçüde bağlı olup olmadıkları hususunda da bilgi vermektedir. Normal olarak, mühtediler kendi arzuları ile müslümanlığı seçtiklerine göre dinlerine bağlı olmaları gerekir. Yalnız bir insanın zorla ihtida ettirilmesi veya menfaat sâikiyle din değiştirmesi halinde ondan dindarâne bir hayat beklemek biraz güç olur. İhtida kayıtlarına baktığımız zaman hem samimî ve dindar mühtedilere rastlıyor, hem de dinî emir ve yasaklara karşı fazla hassas davranmayan mühtedilere şahit oluyoruz.

1 — Mütedeyyin Olanlar

Sicill-i Osmânî'de, Hasan Bey adındaki bir mühtedi hakkında şu bilgilerin verildiğini görüyoruz: "Almanyalıdır. Esir olmağla ihtida etmiş ve Ankara'da bir kadıya ihsan olunmağla tahsil-i ilm ve fazl eylemiştir. Müderris olub ba'dehû iki kerre Şam ve Bağdad ve Mısır kadısı olub 981 Zilkâdesinde İstanbul kadısı olarak 983 Zilkâdesinde mütekâid oldu. 984 Muharreminin ondokuzunda fevt olmuştur. Âlim, hüsn-i hulk sâhibi olub ... hatta İbn Kemâl'in hatt-ı destiyle olan kitablarını toplamıştır. Mahdûmu Ahmed Efendi'dir"[282].

Hasan Bey'in mühtediler arasında ilim ve kemâliyle temâyüz etmiş tek insan olmasına imkân yoktur. Bu yeni müslümanlar arasında İslâmiyeti öğrenmek hususunda, içinde bulundukları ortamın, sahip bulundukları imkânların elverdiği ölçüde cehd ve gayret gösterdiklerini düşünmemiz gerekir. Sicillerde rastladığımız bazı mühtedilerden Hoca Ali[283], Hoca Yunus[284], Hoca Hüseyin[285] diye söz edilmesi, Bursa'daki mühtediler arasında da ilim tahsil edenlerin bulunduğunu gösteriyor. Ancak bu şahıslar hakkında ilâve bir şey söyleme imkânına sahip değiliz.

Hac, motorlu taşıt araçlarının icadından önce pek çok güçlüklerle yerine getirilen bir ibadet idi. İhtida kayıtları arasında çeşitli vesilelerle hacca gittiklerini gördüğümüz mühtediler de bulunuyor. Bu durum, yeni müslüman olan bu

[282] Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî, İstanbul, 1311, II, 122.

[283] BŞS. A 3/3 367a.

[284] BŞS. A 4/4 158b.

[285] BŞS. A 5/5 73a. Hoca kelimesinin, efendi, ağa, seyyid, sahib, muallim, müderris ve zengin tacir anlamlarına geldiğini, bu üç belgede muhtemelen son anlamda kullanılmış olabileceğini ayrıca belirtmek gerekir.

kişilerin hem mâli kudretlerini, hem de dinî hassasiyetlerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu kayıtlarda dikkatimizi çeken bir husus da, hacca gitmeye niyet eden mühtedilerin mahkemeye müracaat ederek bir izin belgesi almış olmalarıdır. Haremeyn'e gayrimüslimlerin girişinin yasaklanması ve mühtedilerin de çoğunlukla sarışın insanlar olmaları,bunların yol boyunca müslüman olup olmadıkları şüphesiyle karşı karşıya getireceğinden böyle bir izin belgesi alma ihtiyacı duydukları anlaşılıyor. Bu belgelerde mühtedinin fizikî özelliklerinin belirtilmesinin sebebi de bu olsa gerek. Meselâ, 13 Receb 898/30 Nisan 1493 tarihli bir izin kaydında şu ifadelerle karşılaşıyoruz:

"Rumeli'nde, Esrib'den (?) işbu hâmilü'l-kitâb sarışın, gök gözlü, uzun boylu Hamza nam yiğit ki debbağdır, mühtedidir, Hicaz seferine müteveccih oldu. İyabda ve zihabda men olunmaya"[286]. Aynı şekilde 22 C.evvel 898/11 Mart 1493'te mühtedi Yusuf[287], Şevval 910/Nisan 1505'de Almanya'dan gelen Musa ve Muhammed adındaki iki kardeş[288], 26 R.âhir 899/3 Şubat 1494'te mühtedi Ali[289] için izin vesikaları düzenlemiştir. Vakıf, verâset, vekâlet, satış gibi çok değişik konularda tutulan kayıtlarda da hacı olduklarını öğrendiğimiz mühtedilerin adına rastlıyoruz[290].

Kadınlar arasında hacca gidenlere rastlanmaması onların, devrin imkânları ile hacca gitmelerinin çok güç olmasına bağlı olmalıdır. Halbuki erkekler kadar kadın mühtediler arasında da vakıf kurucularının bulunduğunu görüyoruz. Kur'ân okutmak ve mescit aydınlatılması için kurulan vakıfların sahipleri arasında, Gülbahar bt. Abdullah, Pirûze bt. Abdullah[291], Nergis bt. Abdullah[292], Fatma bt. Abdullah[293] sadece dördüdür. Tabiatıyla mühtedi erkekler arasında da pek çok vâkıfın adına rastlamak mümkün oluyor[294].

Sicillerde üç mühtedinin sünnet olduğuna dair kayıtlara tesadüf edilmiştir. Her üç kayıt da XIX. yüzyıl ikinci yarısına aittir. Bu kayıtlarda mühtediler, kimsenin cebr, iğfal ve tergîbi bulunmaksızın kendi arzuları ile müslüman olduklarını belirtmekte ve sünnet-i nebevîye uymak için "hıtan murad" ettiklerini bildirmektedirler. Bu üç mühtediden Şevval 1264/Eylül 1849'da müslüman olan Mehmed 10[295], R.âhir 1285/Ağustos 1868'de ihtida eden Mehmed 20[296], R.evvel

[286] BŞS. A 8/8, 387b.
[287] BŞS. A 11/10 75a.
[288] BŞS. A 19/19 366a.
[289] BŞS. A 11/10 237b.
[290] BŞS. A 34/20 89a, A 45/51 94b, B 133/348 25a.
[291] BŞS. A 20/23 84b, 116b.
[292] BŞS. A 17/16 65b.
[293] BŞS. A 30/34 455a.
[294] BŞS. A 45/51 94b, B 133/348 125a.
[295] BŞS. C 75/638 101a.
[296] BŞS. C 117/689 16a.

1307/Ekim 1889'da müslüman olan Nurettin de 45[297] yaşında bulunuyorlardı. Diğer kayıtlarda sünnetten bahsedilmemesinin sebebi, herhalde mühtediler sünnet edilmedikleri için olmasa gerek. Zira sünnet bütün müslüman toplumlarda icrâ edilen son derece tabiî bir ameliye idi.

2 — Mütedeyyin Görünmeyenler

Yine nadir olmakla birlikte, dinî hayatları düzenli olmayan, bazı yasakları rahatlıkla işleyen ve müeyyide tanımayan mühtedilerden söz eden kayıtlara da rastlıyoruz. Yukarıda adı geçen mühtedi Kasım ve Alagöz, bu dava kaydına göre, hem yolda cariyelere sataşmışlar, hem de onlara engel olmak isteyen, biri hatip iki vatandaşı hırpalamışlardı. Üstelik bu kanunsuzlukları yaparken sarhoş oldukları görülmüştü[298]. Bir öldürme davası kaydında, Bursa yakınlarında Bâlî Çelebi bahçesinde çalışan Kasım adındaki zimmînin, "oynaşımıza hakaret itdin" iddiasında bulunan Hoca İlyas oğlu İlyas Çelebi'nin kölesi Abdullah ile mekârisi mühtedi Yusuf'un hücumuna uğradığına, Kasım'ın, kendisine bıçakla saldıran Yusuf'u, başına nacakla vurarak öldürdüğüne şahit oluyoruz[299]. C.evvel 892/ Mayıs 1487 tarihli bir dava kaydında ise mühtedi İlyas, kendisine saldıran iki sarhoşu Eflâk bıçağı ile nasıl yaraladığını itiraf ediyor[300].

Sonuç olarak bu kayıtlar bize, mühtedilerin de diğer müslümanlar gibi bir hayat sürdüklerini, içlerinde son derece dindar ve hayırsever insanlar bulunduğu gibi dine karşı umursamaz tutum içine giren, dinin yasaklarına aldırmayan insanların da olduğunu göstermektedir.

3 — İrtidat Edenler

Sicillerde, müslüman olduktan sonra ikrarlarından vazgeçip eski dinlerine dönmek isteyenlere de rastlıyoruz. Elimizde, bazı müslümanların, "irtidad" ettiklerine dair iddiaları üzerine mahkemeye celbedilerek sorgulamaları yapılan altı kişiye ait kayıt bulunmaktadır. Sayıları çok az olmakla birlikte bu altı kişiyi üç gruba ayırmak mümkündür.

Birinci grupta zorla ihtida ettirilen zimmîler bulunmaktadır. Yukarıda temas ettiğimiz bu şahıslar, aslında iman etmedikleri için irtidatlarından da söz etmek çok zordur. Zaten mahkeme de bu durumu tesbit etmiş ve kendilerine "mürted"e verilen ceza verilmemiştir. Mamafih bu durumda olan zimmilerin yine de hapis cezasına çarptırılmaları dikkat çekiyor. Meselâ, 12 C.âhir 891/15 Haziran 1486 tarihli bir kayıtta, "Sebeb-i tahrîr oldur ki, bundan evvel Yani ve Yorgi nam zimmî iki kâfirler hususunda cemâat-i kesîre şehâdet idüb müslüman olmuşlar iken girû mürted oldular dimişler idi. Sonra zikr olan

[297] BŞS. C 140/713 28a.
[298] BŞS. A 32/29 11a.
[299] BŞS. A 30/34 19a.
[300] BŞS. A 5/5 350a.

kâfirlerin ikrahla müslüman oldukları zâhir olup habs olunmuşlar idi. Mezkûrân hapiste yaturken beytü'l-mâl yazıcısı Yusuf b. Tokur birinden bi-tarîki'r-rikâk 1200 ve birinden 1300 akçelerin alub sizi ben halas ideyin, kadının kethüdâsın kadı elimdedir, dimiş, öyle olsa subaşıya izin virildi ki, mezbûr Yusuf'u işhâd ideler, tâ ki gayri kimesne dahi bunun gibi itmeye"[301] denilmekte ve Yorgi ve Yani'nin hapsedildikleri açıkça belirtilmektedir. Diğer kayıt için de aynı durum söz konusudur ve Bekir'in hapiste iken zorla ihtida ettiğinin anlaşıldığı ifade edildiği halde sadece "mustahakk-ı katil" olmadığı belirtilerek tahliyesinden söz edilmemektedir[302]. İslâm hukukunda, mürtedle ilgili hükmün "ölüm" olması, bu tür kayıtları fevkalâde önemli kılmaktadır[303].

İkinci gruba giren irtidat kayıtlarında da önce müslüman olan mühtedilerin sonradan dinden çıktıkları iddiası mevcuttur.

17 Muharrem 925/19 Ocak 1519 tarihli bir kayıtta, zimmî Kasım'ın müslüman olduğu şahitlerce ifade edildiği halde Kasım bu iddiayı inkâr etmiş, ancak şahitler, "Kasım babasına incinüb bizim yanımıza gelüb didi ki: Eşhedü en lâilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve rasûlühû, bâtıl dinden döndüm İslâm dinine girdim, didi"[304] diye şahitlik ettikleri belirtilmektedir.

"Vech-i tahrîr-i sicil oldur ki, zimmî Kasım b. Nikola müslüman oldu, deyû meclis-i şer'a getürdüklerinde 'olmadım' didi. Ba'de'l-inkâr ve udûl-i müslimînden Bâlî b.Hasan kethüdâ-i kassâban, Ahmed b.Ali edây-ı şehâdet idüb didiler ki, 'mezkûr Kasım bizim huzurumuzda müslüman olub didi kim: Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve rasûlühû, bâtıl dinden döndüm, İslam dinine girdim' didikde mezkûr şâhidlerin şehâdetleri ba'de't tezkiye ve't-ta'dil hayyiz-i kabûlde vâki' olub sebt-i sicil olundu"[305].

16 Zilkâde 953/8 Ocak 1547 tarihli bir kayıtta da aynı mahiyette bilgilere rastlıyoruz. Bu kayda göre Cafer ve Mustafa adındaki müslümanlar, Yusuf b. Abdullah'ın "Lâ ilâhe illallah Muhammedün Rasûlullah, bâtıl dinden çıktım, hak dine girdim" dediğini ve kendisine "sen müslüman oldun" denildiğinde, "Ben ol sözü söylediğimde mestâne idim" diyerek müslüman olduğunu reddettiğini beyan etmektedirler. Ancak hâkimin, müslümanların şahitliklerine itibar ederek Yusuf'un "İslâmına" hükmettiği anlaşılıyor[306].

Görüldüğü gibi, bu iki kayıtta adı geçen Kasım ve Yusuf ciddî bir şekilde müslüman olmayı düşünmeden, biri babasına kızdığı, diğeri sarhoş olduğu ve

[301] BŞS. A 5/5 113b.
[302] BŞS. A 5/5 193a.
[303] Ebu Yusuf, age, s.277 vd.
[304] BŞS. A 25/28 2a.
[305] BŞS. A 25/28 3a.
[306] BŞS. A 53/58 236a.

ne söylediğini bilmediği için, önce müslüman olduklarına delâlet edecek şekilde kelime-i şehâdet getirmiş, arkasından da ikrarlarından vazgeçmişlerdir. Yalnız burada dikkati çeken husus, bu ikrara rağmen hâkimin Yusuf'un "İslâmına" hükmetmesi ve irtidadına ait bir karar vermemesidir. İrtidadına hükmedilmesi halinde "katil" cezasını gerekmesi, hâkimin kararında etkili olabileceği izlenimini uyandırıyor.

Şevval 962/Ağustos 1555 tarihli bir "irtidat" vakası ise üçüncü gruba girebilecek bir hadise olarak görülüyor. Bu sicil kaydında şöyle denilmektedir:

"...udûl-i ahrâr-ı müslimînden mahrûse-i Bursa'da Yenibezzaz mahallesinden İbrahim b. Ömer nam kimesne mahalle-i mezbûreden Ali b.İbrahim nam kimesne ile meclis-i şer-'i hatîr-i lâzimü't-tevkîrde ber-vech-i âtî İslâmını münkir olan Avram Hayim nam yahudi müvâcehesinde merkûm Avram târih-i kitabdan üç sene mukaddem bizim huzurumuzda âkil ve bâliğ olduğu halde tâyi'an şeref-i İslâm ile müşerref olub kelimeteyn-i şahâdeteyni tekellüm ve dîn-i Yehûd'dan teberrî ve İslâm'ı kabûl idüp Mehmed ismi tesmiye olunmuştur. Bizler bu hususa bu vecih üzere şâhidlerüz, şahâdet dahi iderüz. Her biri edây-ı şehâdet-i şer'iyye itdiklerinden ba'de't-ta'dil ve't-tezkiye şehâdetleri makbûl olmağın mûcibince merkûm Avram kimesnenin hükm olunub mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Tahrîren fî evâsıti Şevvali'l-mükerrem fî şuhûri sene isnâ sittîn ve tis'amie"[307].

Bu ifadeler yahudi Avram'ın irtidâdına hükmedildiğini gösteriyor. Böyle bir hükmün tabiî sonucu ise şüphesiz "mürtedin katledilmesi"dir. Bu konuda kayıtta herhangi bir açıklama yer almamakla beraber hükmün uygulandığını düşünmek daha isabetli olur kanaatindeyiz.

İrtidada konu olan bu altı kişi, tesbit ettiğimiz 835 mühtedi ile birlikte düşünülürse ihtidalara karşılık irtidat olaylarının % 0.77'lik bir oran gösterdiği ortaya çıkar. İrtidat hadiselerinin bu kadar küçük oranda kalması, gerçekten bu tür olumsuz gelişmelerin mevcut olmamasından kaynaklandığı gibi mürtedlere verilen cezanın caydırıcılığından da olabilir[308].

[307] BŞS. C 1/53 14b.

[308] İrtidat konusunda geniş bilgi için bkz. Bilmen, age, IV, 5-30.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜHTEDİLERLE İLGİLİ SOSYO-KÜLTÜREL POLİTİKALAR

I — DEVLETİN MÜHTEDİLERE YÖNELİK SOSYAL GÜVENLİK POLİTİKASI

Daha önceki bölümlerde, ihtidanın, insan kişiliğinin tamamen değişmesi ve yeni bir rûhî hayata geçiş manasına geldiğini belirtmiştik. Bu süreci yaşayan her mühtedi bir ölçüde eski kültür mirasını reddetmek durumundadır. O yalnız inançları bakımından geçmişle ilgisini kesmez, aynı zamanda inancına bağlı olarak geliştirdiği kültürünü ve kültür çevresini de değiştirir. Böylece yıllardır içinde yaşayıp durduğu topluma yabancılaşır, hatta bu red olayı karşılıklı yaşanır. Hemen her mühtediye anne, baba ve çocukları, yakın akrabaları yüz çevirirler.

Böyle bir durumda ferdin, yani ihtida eden ve yakın çevresinden ayrılan şahsın maddî-manevî pek çok sıkıntıya düşeceği açıktır. Müslümanların ihtida olaylarını İslâm adına mühim bir mesele olarak telakki etmeleri ve mühtedileri bağırlarına basmaları, gerekiyorsa maddî ve manevî destek sağlamaları ve onları her türlü olumsuzluğa karşı korumları bu bakımdan büyük bir önem taşımaktadır[309]. Elimizde bulunan bazı belgeler hem fertlerin hem devletin bu desteği mühtedilere sağladıklarını gösteriyor.

"Kültürel Etkileşim" bahsinin sonunda bir kısmını verdiğimiz, sekiz yaşındaki mühtediye Hatice ile ilgili kaydın devamında:

"...merkûme (Hatice) her ne kadar merkûm Şakir'e verilmiş ise de merkûm mağdûru'l-hal olub da kendû idâresinde âciz makûlesinden olduğu halde merkûme dahi muztarrunbih olacağı derkâr ve makûle-i dâhil-i dâire-i İslâm olanların refah ve rahatları esbâbının istihsâli lâzım geleceği âşikâr olduğuna mebnî merkûmeye BURSA MAL SANDUĞUNDAN[310] elbise baha olmak üzere yüz elli kuruş atıyye i'tâsıyle merkûm Şakir ber-minvâl-i muharrer fakîru'l-hal olduğu sûretde merkûmenin zahmet çekmeyeceği vecihle meclisce DİĞER EHL-İ

[309] Çetin, age, s.153.

[310] "Devlete ait gelirlerle pul ve kıymetli evrâkın ve emânet mahiyetinde tevdi edilen para ve ayniyatın saklandığı ve hesaplarının tutulduğu mal daireleri hakkında kullanılır bir tabirdir. Eskiden devlete ait paralar, şahıslarınkiler gibi sandık içinde muhafaza edildikleri için Mal Sandığı şimdiki devlet kasası demekti. Bu sebeple Mal Sandığı denilince kasa, vezne anlaşılırdı". (Pakalın, age, II, 402).

İSLÂMDAN BİR MÜNÂSİB MAHALLE virilmesi hususu meclis-i vâlây-ı mezkûrda müzâkere tensîb kılınmış olmağla ol vecihle merkûmeye meblâğ-ı merkûm 150 kuruş sandûk-ı mezkûrdan i'tâsıyle meclisce bir münâsib mahalle virilerek ZAHMET ÇEKDİRİLMEMESİ hususuna himmet buyurmaları siyâkında kâime-i ... tahrîr ve irsal kılındı. (21 Şubat 1258)"[311] denilmek suretiyle devletin mühtedilere nasıl baktığı, hangi konularda kendisini görevli saydığı gayet iyi bir biçimde ortaya konulmaktadır.

Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmış olmakla birlikte, bu mürâsele sûretinden anladığımız kadarıyla, bütün müslümanlar gibi mühtedilerin de refah ve rahat içinde olmalarını sağlamayı, bunun için gerekli maddî ve manevî şartları hazırlamayı devlet, görev telakki etmiş ve bu düşünce istikametinde uygulama yapmaktan çekinmemiştir. Mühtediye Hatice'ye o günün şartlarında oldukça yüksek bir rakam olan 150 kuruşluk yardımda bulunulması ve kendisinin fakir olan dayısından alınarak rahat edebileceği bir yere yerleştirilmek istenmesi bu uygulamaların ve sosyal güvenlik politikasının güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Aşağıda, elimizde mevcut ihtida kayıtları esas alınarak bu politikaları incelemeye çalışacağız.

A — Sosyal Yardımlar

Yakınları ve eski çevreleri ile münasebetlerini asgari seviyeye indiren mühtedilere yapılabilecek en büyük yardımın, onlara yeni bir sosyal çevre kazandırmak olduğu söylenebilir. Kanaatimizce bunun en kestirme yolu, müslümanların mühtedilere kucak açmaları, kendilerini her bakımdan İslâm toplumunun bir ferdi olarak görmeleri, müslümanlıktaki kıdemlerini mühtedilere karşı bir üstünlük sebebi olarak görmemeleri, kısaca onları içlerine "kabûl" etmeleridir.

Ne var ki, bazı mühtediler bakımından bu tavır da yeterli olmayabilir. Özellikle küçük yaştaki mühtediler için özel koruyucu tedbirlerin alınması gerekir.

1 — Evlât (ahiret oğlu) Edinme, Terbiyeye Verme

20 Ramazan 993/15 Eylül 1585 tarihli bir kayıtta aşağıdaki cümlelere tesadüf ediyoruz:

"Bundan akdem zimmî olub hâlâ İslâm arz olundukda İslâm'a gelüb müslim olub Abdullah nam sagîr oğlanı kıbel-i şer-'i şerîfden vasîsi olan hâmilü'l-kitâb ve râfi'u'l-hitâb Ramazan b. Veli nam hayyat tebennî içün taleb itdikde sagîr-i merkûm mezbûr Ramazan'a tebennî içün virilüb mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fî 20 Ramazan sene 993"[312].

311 BŞS. C 22/530 23a.

312 BŞS. A 141/168 110a.

Cahiliye devrinde Araplar arasında yaygın bulunan ve hâlâ birçok memleket hukukunda tanzim edilmiş olan evlât edinme (tebennî)yi Kur'ân-ı Kerim'in yasakladığını biliyoruz. Yüce Allah şöyle buyuruyor: "..Allah, oğulluk edindiğiniz kimseleri size öz oğul kılmadı. Bunlar sizin ağızlarınızdan söylediğiniz sözlerdir. Allah ise sözün doğrusunu söyler ve doğru yolu gösterir. O oğulları kendi babalarına nisbet edin. Bu, Allah nezdinde daha uygundur. Şayet babalarını bilmiyorsanız onlar sizin din kardeşleriniz ve dostlarınızdır...[313]. Bu ayetler ve Hz. Peygamber'in tatbikatı gereğince bütün İslâm müctehitleri, tebennînin hukukî bir münasebet ifade etmeyeceği hususunda ittifak halindedirler[314]. Buna rağmen sicillerde tebennîye dair kayıtların bulunması, mühtedi çocuklara karşı takınılan tavır ve onlara sosyal yardım imkânı verilmesi bakımından olduğu kadar hukuk uygulamaları açısından da dikkate değer bir mahiyet arzetmektedir.

Şurası unutulmamalıdır ki, Osmanlılardaki evlat edinme (tebenni, ahiret oğlu) uygulaması hukuki sonuçlardan mahrum bir uygulamadır. Dolayısı ile, tebenniden söz edilse de, bu, Kur'an'da yasaklanan tebennî uygulaması değildir. Yani ister mühtedi çocuklar, ister kimsesiz ve fakir müslüman çocukları evlat edinilsin, bu durum, evlatlıklarla evlât edinenler arasında ne mahremiyet oluşturarak evlenme yasağı meydana getirmekte, ne de miras intikaline sebep olmaktadır. Ayrıca evlâtlıklar öz babalarının isimlerini de bırakmamaktadır. Bu uygulamada evlât edinenler, âdeta belli bir yaşa kadar kimsesiz ve fakir çocuklar için bir "Koruyucu aile" konumuna gelmektedirler.

Şüphesiz böyle bir uygulamaya imkân verilmesinden asıl amaç, küçük mühtedilerin yalnız maddî bakımdan geçimlerini temin etmek değildir. Bu tür yardımların başka kaynaklardan da sağlanması her zaman mümkündür. Burada hedeflenen şey, çocukların bir çatı altında, aile hayatı içinde İslâm terbiyesi alarak yetiştirilmeleri olsa gerek. Böylece, her türlü telkine açık bir çağda bulunan çocuk menfi tesirlerden korunarak yetiştirilmiş, iyi bir müslüman olarak cemiyete kazandırılmış olacaktır[315]. Acemi yeniçerilerin kısa bir süre müslüman ailelerin hizmetine verilerek kendilerine İslâm terbiyesi kazandırılması uygulamasında elde edilen başarı düşünülürse mühtedilerin evlâtlık olarak alınmalarının önemi daha iyi anlaşılır.

Küçük mühtediler ile ilgili uygulamalar tebennîden de ibaret değildir. 1052/1642 tarihli bir ihtida kaydından küçük Hasan'ın müslüman olduğunu ve bu çocuğun Bursa Ahmetpaşa mahallesi sakinlerinden Âlime Hatun'un terbiyesi altında bulunduğunu öğreniyoruz[316]. 12 R.evvel 1161/12 Mart 1748 tarihli

[313] Ahzâb 33/4-5.

[314] Karaman, Hayreddin, Mukayeseli İslâm Hukuku, İstanbul, 1978, I, 339.

[315] Arnold, İslâmiyetin Çin'de yayılmasının mühim sebeplerinden biri olarak Çinli müslümanların, harpler ve çeşitli âfetler yüzünden yetim kalan çocukların evlât edinilerek İslâm terbiyesi ile yetiştirilmelerini göstermektedir. (Arnold, age, s. 320-321).

[316] BŞS. C 2/261 199b.

başka bir ihtida i'lâmında ise şöyle denilmektedir: "...Ali nam sagîrin Bursa'da Hz. Emir saatçisi Mehmed Ağa'ya terbiye etmek üzere teslim olunduğu..."[317].

Bu kayıtlarda mühtedilerin tebennî edildiklerine dair bir ifade olmamakla birlikte, onların, müslümanların terbiyesine verilmiş olmaları hemen hemen tebennî ile aynı sonuçları verecek mahiyettedir.

6 R.evvel 979/29 Temmuz 1571 tarihli bir kayıtta, "Manol veledi Dimitri nam oğlan meclis-i şer'de kelime-i şehâdet getürüb İslâm'a gelmeğin ismi Mehmed konulub Hacı Cafer b. Yakub nam kimesne ÂHİRET OĞLU idinüb, cemi' ma'âşın ben göreyim deyû kabûl eylediğinden mezbûr Hacı Cafer'e virilüb kayd olundu"[318] denilmektedir. Bu kayıttaki "âhiret oğlu edinmek" tabiri dikkat çekmektedir. Bu ifadede de tebennî sözü yer almamakla birlikte, Hacı Cafer'in mühtedi Mehmed'i *"âhiret oğlu"* konumunda evine aldığı görülmektedir. Aslında 8 Muharrem 1257/2 Mart 1841 tarihinde müslüman olarak Ahmed adını alan Dimitri oğlu İsber'in "...Şahin Lâlâ medresesinde mukayyid Hasan Efendi yanına kayd.."[319] olunmasını da benzer bir gelişme olarak değerlendirmek gerekir.

Yukarıda adı geçen mühtedi çocukların yakınlarından veya birlikte oldukları diğer şahıslardan söz edilmiyor. Aşağıda ayrıca üzerinde durulacağı gibi, zimmî anne-babaları, sahipleri veya işverenleri yanında iken müslüman olan çocukların ve cariyelerin müslümanlara emâneten verildiklerine dair de kayıtlar vardır[320]. Bütün bu uygulamalardan çıkan ortak sonuç ise şudur: İhtida eden çocuklar başıboş bırakılmamış, bütünüyle İslâm'a kazandırılmaları için onların sosyal güvenliklerini de sağlayıcı tedbirler alınmış ve uygulanmıştır.

2 — Mahkemenin Müdahalesi

İslâm hukukçuları, hukukî tasarruflara ehil olmayan yetim ve kimsesizler, deli ve küçük çocukların işlerine bakmak, kendilerine vasî tayin etmek gibi hususlarda hâkimin *"velâyet-i âmme"* hakkına sahip olduğunu kabul ederler[321]. Şer'iye sicilleri, Osmanlı kadılarının bu haklarını mühtedi çocuklar için de çok titizlikle kullandıklarını göstermektedir. Aslında yukarıda sözünü ettiğimiz, çocukların "evlât edinilmeleri", "iyâlete verilmeleri", "terbiye edilmeleri" gibi konularda da hâkimin kararı şarttır. Mesele mahkemeye intikal ettirilmeden ve hâkimin olumlu kararı alınmadan, bir şahsın mühtedi bir çocuğu hangi şekilde olursa olsun evine alması düşünülemez. İşte bu uygulamaların dışında, hâkimlerin, henüz tasarruf ehliyetini tam olarak kazanamamış küçük mühtedileri kol-

[317] BŞS. B 125/339 100b.
[318] BŞS. A 113/132 88a.
[319] BŞS. C 27/540 1a.
[320] BŞS. A 27/81 68b, A 178/343 104a, B 48/242 1a.
[321] Bkz. Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, çev. A. Şafak, İstanbul, 1976, s.74 vd.

layarak onlara iş temin ettikleri ve işverenlerle "velâyet-i âmme"leri sebebiyle çocuklar adına iş akdi yaptıklarını görüyoruz. Örnek olarak aldığımız üç iş akdi kaydına göre; 15 R.ahir 898/3 Şubat 1493'te mühtedi Yusuf, Mustafa b. Mehmed'e işçi olarak[322], 5 Ramazan 986/5 Kasım 1578'de mühtedi Mehmed, üç yıllığına 3000 dirhem karşılığında terzi Abdi'ye çırak olarak[323], 15 C.âhir 944/19 Kasım 1537'de "hür, sabî, mühtedi Nasuh" beş yıllığına 800 dirheme Seyyid Hasan'a işçi olarak[324] verilmiş ve hâkim "velâyet-i âmme"si sebebiyle çocuklar adına işverenlerle "iş sözleşmesi" yapmıştır.

7 Şevval 967/1 Temmuz 1560 tarihli bir kayıtta ise, "...Rumeli vilâyetinde livây-ı Tırhala'da, Alasonya kazasından Aleksi veledi Kosta nam zimmînin yanında şakird olan kazây-ı mezbûrda Derbend köyünden Todor veledi Yani nam zimmî nâ-bâliğ oğlancık bunda, mahrûse-i Bursa'da küfr ve delâletten hurûc idüb dîn-i İslâm'a girüb müslüman oldukda mezbûr Aleksi'nin yanından mezbûr Todor alınub ismi Hüseyin ta'yin olunub mahrûse-i mezbûrede hâlâ yasakçıbaşı olan Bâlî subaşının hizmetine virilüb..."[325] denilmektedir. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi, hâkimin yine velâyet-i âmme hakkına dayanarak gayrimüslimlerin yanında çalışan küçük mühtedileri onlardan alıp başka işlere yerleştirmeleri de söz konusu olabiliyordu.

Bütün bunların henüz çocukluk çağında olan mühtedileri korumaya yönelik tedbirler olduğu açıktır. Bu çocuklara sağlanan aile yahut iş muhiti, şüphesiz onlar için en etkili "sosyal güvence" mahiyetini taşıyordu. Yalnız, devletin mühtedilere yönelik başka koruyucu ve kollayıcı tedbirleri olduğunu da unutmamak gerekir.

B — Mühtedileri Korumak İçin Alınan Hukukî-İdârî Tedbirler

Yeryüzünde kendisine yeni müntesipler kazanmak istemeyen bir din yoktur. Müslümanlık bakımından da bu böyledir. Kendi şartları içinde İslâm dinini yaymak müslümanlar tarafından bir görev telakki edilmiştir. Değişik grup ve mesleğe mensup insanların tarih boyunca bu görevi yerine getirmeye çalıştıkları ve bu gayretler sonucu İslâm dininin Batı Afrika sahillerinden Filipinler'e, Çin'den Amerika veya Kanada'ya kadar uzanan çok geniş topraklarda yayıldığını veya müntesip kazandığını biliyoruz.

Yukarıda, Bursa'daki mühtedilerin bilhassa maddî bakımdan nasıl korunup desteklendiklerini sicil kayıtlarına bağlı kalarak anlatmaya çalıştık. Acaba mühtedilerin korunması için devlet tarafından alınan hukukî ve idârî tedbirler ve uygulamalar var mıdır? İhtida kayıtlarında bu soruya cevap bulduğumuz belgelere de rastlıyoruz.

[322] BŞS. A 11/10 57a.
[323] BŞS. A 178/343 34b.
[324] BŞS. A 40/45 8a.
[325] BŞS. A 72/81 68b.

1 — Mühtedi Çocukların Zimmî Anne ve Babalarından Ayrılmaları

İslâm dininin müslüman bir kadının gayrimüslim erkekle evlenmesini yasaklaması, evli kadınların ihtida etmeleri halinde hem kendileri hem de çocukları açısından bazı problemler çıkarmaktadır. Evli çiftlerden erkeğin müslüman olması durumunda, karısı hıristiyanlık veya musevilikte ısrar etse bile bu durum, evliliklerine engel olmamakla birlikte böyle bir çiftin ayrılmaya karar vermesi, yine küçük çocukların müslüman babaya mı yoksa gayrimüslim anneye mi bırakılacağı hususunu gündeme getirmektedir.

3 C.âhir 1032/4 Nisan 1623 tarihli bir ihtida kaydından anladığımız kadarıyla, Kayabaşı mahallesinde oturan Rum İstrati'nin karısı Hatun müslüman olarak Ayşe adını almış, bunun üzerine kocası İstrati mahkemeye celbedilerek evliliklerinin devam edebilmesi için müslüman olması gerektiği hatırlatılarak İslâm teklif olunmuş, İstrati'nin hıristiyan kalacağını bildirmesi üzerine mahkeme boşanma kararı almıştır. Bu boşanma kararı, "...zimmîy-i mezbûrdan hâsıl olub mezbûreden tevellüd idüb mukaddemâ Dimitri ve Lankarni namiyle müsemmâ olub biri 5 yaşında ve biri 7 yaşında hâlâ Mustafa ve Mehmed tesmiye olunan iki nefer sagîrlerin 'zimmiyyü'l-veled tebe'an hayru'l-ebeveyne dînen'[326] hadîs-i şerîfi muktezâsınca anların dahi İslâmlarına hukm-i sahîh-i şer'î ve kazây-ı sarîh-i mer'î kılındıkdan sonra tefrîk-i mezbûr ile A'zâm-ı Hümâm-ı Efhâm ve İmam Muhammed hazretleri kavl-i şerîfleri üzere talak-ı bâin olmağın..."[327] sözleri ile devam etmekte ve sonunda Ayşe'nin bundan sonra dilediği kişiyle evlenebileceği hükme bağlanmaktadır.

Küçük çocukların ihtida eden anne veya babalarına verilmelerindeki tek amacın, onların müslüman olarak yetişmelerini sağlamak olduğu açıktır. Fakat küçük çocukların bakımının her zaman babaları tarafından yapılamaması, belli bir yaşa kadar onların gayrimüslim annelerinin yanında bırakılması mecburiyetini getirmiştir. Meselâ R.evvel 1026/Mart 1617'de ihtida eden Ermeni asıllı Mehmed, hıristiyan karısı Gülgûn'den ayrılmış, ancak küçük kızları Meryem'in "küfre me'nûs" olacak yaşa gelinceye kadar annesinin yanında kalmasına, daha sonra babasına verilmesine karar verilmiştir[328].

Aynı durum 18 Zilkâde 1242/13 Haziran 1827'de ihtida eden Muhammed için de söz konusudur. Mühtedi Muhammed'in çocukları ile ilgili kayıt şu ifadeleri içermektedir:

"Mühtedi-i mezkûrun zevcesi Sabatola (?) nasrâniye, İslâm'ı adem-i kabûlüne binâen hayru'l-ebeveyne tâbi' sagîr tahmînen 6 yaşında oğlu ile tahmînen 6 aylık sagîr oğlunu şimdilik kendûye bir mahal tedârik idinceye değin

[326] Buharî, Cenâiz, 79, Kader, 3; Müslim, Kader, 22-23.

[327] BŞS. B 42/236 74a.

[328] BŞS. B 36/230 121b.

mesfûrenin yedinde terk itmekle sagîrân-ı mezbûrânı mühtedi-i mezbûr taleb itdiği anda getürüb teslim itmek üzere Yahudi milleti kâhyası Yasef yahudi kefil olduğu işbu mahalle şerh virildi"[329].

Bundan yaklaşık kırk yıl sonrasına ait bir kayıtta da benzer bir olaya şahit oluyoruz. Yahudi Baruh kızı Mazaltu (?) mahkemeye müracaat ederek kocasının müslüman olduğunu ve aralarındaki din farkı yüzünden anlaşmazlığa düştüklerini, kocasına karşı itaatsizlik göstermemekle birlikte sırf bu din ayrılığı yüzünden babasının evinde yaşadığını, henüz boşanmadıkları için de nafaka talebinde bulunamadığını, ayrıca 5 yaşında Kadin, 1,5 yaşında Raşe adlı çocuklarına kendisinin baktığını ve çocukları için kocası İbrahim'den nafaka istediğini beyan etmiştir. Mazaltu'nun bu isteği üzerine hâkim, "...sagîrân-ı mezbûrân taakkul-i dîn edinceye değin nafaka ve kisve baha ve sâir levâzım-ı zarûriyeleri içün babaları mezkûr İbrahim üzerine işbu tarih-i vesikadan şehriye 20'şer kuruştan şehriye 40 kuruş farz ve takdir.."[330] etmiş ve "vakt-i zaferde" çocukların annelerinden alınarak babaları İbrahim'e teslim edilmesini şart kılmıştır.

Acaba küçük yaşta ihtida eden veya "İslâmlarına hükmedilen" çocuklar anne ve babaları dışında başkalarına da veriliyor muydu?

12 Receb 1258/19 Ağustos 1842 tarihinde, Balıkpazarı mahallesinde oturan 7 yaşındaki Hüdâverdi kızı Todoriçe'nin İslâmına hükmedilerek Hatice ismi verilmiş ve "...mukaddemâ mühtedi dayısı Şakir nam kimesnenin Hısn dâhilinde İsabey Fenârî mahallesinde vâki' menzilde iskân..."[331] edilmiştir.

Zilhicce 976/Mayıs 1569'da, "Bıyıklıoğlu dimekle ma'rûf Derviş nam zimmînin hâlâ İslâm'a gelen Mustafa nam sagîr oğlancığı Ali Bey nam yeniçeriye teslim..."[332] edilmiştir.

Görüldüğü gibi, hangi şartlarda olursa olsun mühtedi çocuklar, gayrimüslim yakınlarından alınarak ya müslüman olan anne, baba ve diğer yakınlarına veya bir başkasına verilmek suretiyle onların telkine açık oldukları bir çağda gayrimüslimlerin telkin ve terbiyesine maruz kalmaları önlenmeye çalışılmıştır. Zaruret halinde ise çocukların "küfre me'nûs" veya "taakkul-i dîn" edinceye kadar müslüman olmayan anneleri veya diğer yakınlarıyla birlikte oturmalarına izin verilmiştir.

2 — Mühtedi Kadınların Gayrimüslim Kocalarından Ayrılmaları

Mühtedi çocukların gayrimüslim yakınlarından ayrılmaları bir kültür olayı ve devletin koruyucu politikasının sonucu olarak ortaya çıkarken, ihtida eden kadınların eski dinlerini terke yanaşmayan kocalarından ayrılmaları dinî bir

[329] BŞS. B 312/552 1a.
[330] BŞS. C 8/309 104b.
[331] BŞS. B 291/519 1a.
[332] BŞS. A 178/343 104a.

mecburiyet olarak karşımıza çıkıyor. Aslında dinin bu emrinde de böyle bir hedef söz konusudur.

Böyle bir ihtida olayı gerçekleşirse, yani evli gayrimüslim çiftlerden kadın müslüman olursa ne yapılacaktır? Siciller bu konuda herhangi bir tereddüde yer bırakmayacak kadar net açıklamalar getirmektedir.

"Mahrûse-i Bursa tevâbiinden Timurtaş köyünden Kosta b. Todora nam zimmînin zevcesi olan Fatma imana gelüb vahdâniyet-i Hakk'a i'tirâf ve risâlet-i Muhammed Mustafa aleyhissalâtü ve's-selâma ikrar idüb hâliyâ ber-mûcib-i şer-'i şerîf mezbûr Kosta meclis-i şer'a ihzar olunub iman teklif olunub, 'mezbûr hatundan ben ferâgat eyledim' (deyüb) imandan i'raz eyledüği kayd-ı sicil olundu" (29 Şevval 959/18 Ekim 1551)[333].

"Mahrûse-i Bursa'ya tâbi karye-i Filâdar sakinlerinden Todori veledi Yorgi nam zimmînin zevcesi iken şeref-i İslâm ile müşerrefe olub zevc-i mezbûr zimmîye İslâm arz olundukda ibâ itmekle zevc-i mezbûrdan tefrîk olunan Rahime nam mühtediye..." (18 Receb 1026/22 Temmuz 1617)[334].

R.evvel 884/Haziran 1479'da mühtediye Fatma[335], Muharrem 1059/Ocak 1649'da mühtediye Ayşe de[336], hıristiyan kocalarından aynı şekilde ayrılmışlardır.

Aslında bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Görülen odur ki, devlet hem İslâmın bir hükmünü yerine getirmek, hem mühtedi kadınların din ve iffetlerini korumak, hem de kültür baskısı altında kalmalarını önlemek için, onların gayrimüslim kocalarını hâkim marifetiyle mahkemeye celbetmektedir. Hâkimler bunlara, ihtida eden eşleriyle evliliklerinin sürebilmesi için müslüman olmaları, aksi takdirde ayrılmaları gerektiğini hatırlatmakta,kendilerine üç kez "İslâm arz olunduktan" sonra eski dinlerinde ısrar edenlerin evliliklerine son vermektedirler. Tespitlerimiz bu konuda devletin çok titiz davrandığını gösteriyor.

3 — Mühtedilerin Gayrimüslimlerle Birlikte Oturmalarının Yasaklanması

Elimizde bulunan 15 Şaban 980/21 Aralık 1572 tarihli bir ihtida i'lâmı tasarruf ehliyetine sahip mühtedilerin dahi müslüman olduktan sonra yakınlarından ayrılmaya, müslüman mahallesinde oturmaya zorlandığını gösteriyor. Birbirini tamamlayan üç ayrı paragraf halinde devam eden kayıtlar şöyle sıralanmıştır:

"Oldur ki, İsmayil b.Yasef nam yahudi, 'Mehmed b.Abdullah nam kimesne yahûdîden müslüman oldu, girû yahûdîler içinde oturur' diyicek mezbûr Mehmed'e yahudiler içinden çıkmağa emr olunub kayd olundu".

[333] BŞS. A 45/51 301a.
[334] BŞS. B 36/230 149a.
[335] BŞS. A 3/3 7a.
[336] BŞS. B 73/274 47b. Ayrıca bkz. B 20/209 117b, B 107/321 1b.

"Mezbûr Mehmed, Kamer bt. Abdullah nam Rûsiyye cariyem müdebber-i mutlakam olsun, diyu ikrar itdikde mezbûr Mehmed'in ikrarı bi't-taleb kayd-ı sicil olundu".

"Mezbûr Mehmed, yahudiler içinden çıkmağa emr olundukda, 'bir câriyem var, marizadır. Yahudiye anam Palmiye bt. Abraham ilâc ider. İzn-i şer'î ile cariyem anam yanında dursun, marazına ilâc eylesün' didikde mezbûr cariye anası Palmiye yanında durmağa izin virilüb mâ vaka'a bi't-taleb ketb olunub yedine def' olundu ki lede'l-hâce müzekkir ola"[337].

Aslında siciller, gayrimüslimlerin özel mekânlarda oturmaya zorlanmadıklarını, yoğunlukları değişik olmakla birlikte müslümanlarla aynı mahallede, aynı sokakta oturan zimmîlerin de bulunduğunu gösteriyor. Ne var ki yukarıdaki kayıttan mühtedi Mehmed'ten Yahudi mahallesinden ayrılmasının istendiği anlaşılıyor. Asıl önemli husus da Mehmed'i bir yahudinin şikâyet etmesidir. Belki de onun müslüman olmasına kızan yahudi İsmayil b. Yasef, kendi açısından bir "mürted" olarak gördüğü Mehmed'in, mahallesinde oturmasına rıza göstermemişti.

4 — Müslüman Cariyelerin Gayrimüslimlere Satılmasının Yasaklanması

Köle pazarlarının kurulduğu bir devirde müslümanlar gibi zimmîlerin de köle ve cariye satın almaları son derece tabiî idi. Ancak bir İslâm devletinde müslüman bir cariyenin zimmîler tarafından satın alınmasına göz yumulacak mıdır? Cariyelerin içinde bulundukları konum dikkate alındığında, efendileriyle olan ilişkileri bakımından bu doğru kabul edilebilir mi? Cariyelerin istifraş edildikleri düşünülürse bu, İslâmın izzetine yakışır mı? İşte bu düşüncelerle olsa gerek, devlet, müslüman cariyenin zimmîlere satılmasını yasaklamış ve onları kölelik statüleri devam ederken de koruma altına almaya çalışmıştır. Aşağıdaki kayıt, devletin bu konuda oldukça titiz davrandığını gösteriyor:

"Musa b. Abdullah nam mühtedi, Yahudi tâifesine müslüman cariye sattuğu, Haydar b. Abdullah ve Halil b. Hızır ve Musa b. Mehmed şehâdetleriyle sâbit olub tazir olunub subaşı cânibinden taleb ile sicile kayd olundu" (17 Zilhicce 953/8 Şubat 1547)[338].

5 — Zimmîlerin Elinde İhtida Eden Cariye ve Esirlerin Sattırılması

Gayrimüslimlerin elinde iken ihtida eden cariyeler bakımından da yukarıda sıraladığımız problemler söz konusudur. Yalnız, bir önceki durumda sadece satışlarının yasaklanması, problemin daha kolay halledilmesine imkân vermektedir. Halbuki zimmîlerin elinde bulunan mühtedi cariyeler, aynı zamanda mülkiyete konu olan kimselerdir. Mülkiyet hakkı kutsaldır ve zimmîlerin bu

[337] BŞS. A 98/115 65b.
[338] BŞS. A 43/49 71b.

hakkı da devlet tarafından koruma altına alınmıştır. Bu sebeple devletin, mühtedi cariyeyi sahibinden çekip alması onun mülkiyet hakkına tecavüz olacaktır.

Bu konuda yönetimin tavrı şuydu. Öncelikle zimmîlerin elinde iken ihtida eden cariyeleri tespit ve mahkeme kayıtlarına göre durumları tescil ediliyordu. "Yahudi sarraf Musa'nın istihdam eyledüği Rûsiyyu'l-asıl, sarışun cariye, meclis-i şer'de müslüman olub kelime-i şehâdet getürmeğin kayd olundu" (3 Şaban 986/5 Ekim 1572)[339] gibi.

Daha sonra bu cariyelerin sahiplerinden, onları müslümanlara satmaları isteniyordu. Böylece zimmîlerin mülkiyet haklarına dokunulmamış, cariyeler de korunmuş oluyordu. Elimizde herhangi bir kayıt olmamakla birlikte, bu kadınların devlet veya zengin müslümanlar tarafından satın alınıp âzad edilmeleri de muhtemeldir. Ancak bu gerçekleşmezse, "Rum tâifesinden Musa veledi Yagob'un..Rûsiyyu'l-asl Mariye nam câriye...bi-inâyetillâhi teâlâ mühtediye olmağın el-Hac Ali b. Abdi'ye emânet vaz' olundu. Evâhir-i Zilhicce 1039"[340] kaydında görüldüğü gibi, sahibinden alınarak bir müslümana emânet olarak veriliyordu.

Devletin bu konuya çok önem verdiğini, zaman zaman sadır olan hükm-i şerîf sûretlerinden anlamak mümkün oluyor. Meselâ 10 C.âhir 968/26 Şubat 1561 tarihinde, Bursa kadısına gönderilen böyle bir hüküm ile Yahudilerin elinde bulunan müslüman esirlerin alınarak müslümanlara satılması emredilmişti[341]. Aynı kayıttan, dört Yahudinin elinde bulunan dört hıristiyan esirin sahiplerinin elinde bırakıldığı da anlaşılmaktadır.

1022/1613 yılında bu konuda gönderilen diğer bir emir sûretinde şöyle denilmektedir:

"Sipâh-ı zafer-penâh zümresinden Hüseyin b. Abdullah yediyle emr-i şerif-i lâzimü'l-imtisâl vârid olub mazmûn-i hümâyûnunda, memâlik-i mahrûsemde yahudi ve kefere tâifesi müslüman olmuş esir istihdam ederler imiş. Ol makûlelerin görülüb ahz olunub sûk-i sultânîde furuht ittirülüb akçeleri yine sahiblerine virile, deyû ferman olunmağın imtisâlen li-emri'l-âlî mübâşir-i mezbûr Hüseyin, yahudi tâifesini kemâl-i dikkat ve ihtimam ile teftiş ve tafahhus idüb içlerinde müslüman olmuş esir bulunmayub der-i devlete teveccüh itdikden sonra yahudi tâifesi dahi gelüb, 'vâki'-i hal ketb ve tahrîr olunub sûreti yedimize virilmek taleb ideriz' didiklerinde bu hurûf ketb ve tahrîr olundu"[342].

Yukarıdaki ifadeler hem devletin bu konuda gösterdiği hassasiyeti, hem de konuya müdahale şeklini bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.

[339] BŞS. A 178/343 9b.
[340] BŞS. B 48/242 1a.
[341] BŞS. A 72/81 189b.
[342] BŞS. B 30/223 108a.

Bazı kayıtlar, müslüman cariyelerin gayrimüslimlerin elinde bulunması konusunda müslüman ahalinin de en az devlet kadar hassas davrandığını göstermektedir. Muharrem 993 tarihli bir kayda göre, Kuruçeşme Mahallesi'nde oturan yahudi Yasef veledi Sebhay mahkemeye müracaat ederek "Mustafa nâm müslüman karındaşımın bir müslüman cariyesi olup müslüman avratı dahi benim civarımda olmağla, 'mezbûr cariye senindir' deyû beni rencide iderler. Mehmed b. Abdullah nâm emîne emânet virdim. Karındaşım gelince dursun"[343] demiş ve mahkemedeki bu ifadesi ile kamuoyunun baskısını dile getirmiştir.

Bütün bunlara esirlerin ülkelerine iâde edilmedikleri de eklenirse devletin, mühtedilere karşı nasıl bir koruyucu tavır sergilediği daha iyi anlaşılır[344].

II — GÖNÜLLÜ TEŞEBBÜS VE KURULUŞLARIN KATKILARI

A — Yardım Kampanyaları

Osmanlılar döneminde iktisâdî (maddî) yardımların genellikle "vakıf hizmetleri" çerçevesinde ele alınarak değerlendirildiğini biliyoruz. Aşağıda bu konuya ayrıca temas edilecektir, ancak kısaca ifade edelim ki, müslüman halk vakıf hizmetlerinin dışında da mühtedilere kucak açmış ve fakr u zarûret içinde bulunanlara aynî veya nakdî yardımlarını esirgememiştir. 1259/1843'te "Fakir mühtediyeye i'âne" kaydı ile sicile geçirilen bir yardım kampanyası, Bursa'daki yüksek dereceli devlet ricâli ve eşrâfın bu konularda halka örnek olduklarını göstermektedir. Bu kayıtta,

"Mahrûse-i Bursa'da Kiremitçi mahallesinde müsteciren sâkine olub bundan akdem şeref-i İslâm ile müşerrefe olan Fatma Hatun'un bîkes ve biçâre ve kût-ı yevmiyeye muhtâce olduğunu ifade ve tazallum-i hal itmekle ol vecihle mezbûre Fatma Hatun'dan kût-ı yevmiyeye muhtâc olduğunu ihbâr-ı erbâb-ı vukûf ile mütehakkık olmakla mezbûre Fatma Hatun'a ihsan olunduğu sûretle nâil-i ecr-i cezîl buyrulacağı vâzıh ve âşikârdır"[345] denildikten sonra bir liste halinde kimin ne kadar para verdiği yazılmıştır. Muhassıl Mustafa Kânî Efendi ile zabtiye memuru Mustafa Mazhar Paşa'nın 100'er kuruş ile katıldıkları bu yardım kampanyası sırasında on sekiz kişinin toplam 420,5 kuruş verdikleri anlaşılıyor.

B — Vakıflar ve Mühtediler

Vakıflar, tarihimizin en dikkate değer müesseseleri arasında yer alır. Kurumlaşmış bir yardım anlayışını ifade etmeleri ve hizmetlerini herhangi bir ayı-

[343] BŞS. A 139/166 17b.

[344] BŞS. B 84/286 100b, 101a, 102b, 103b, 104a.

[345] BŞS. C 27/540 64a.

rım yapmaksızın bütün insanlara açık tutmaları, vakıfları, mühtediler bakımından da değerlendirmemizi zorunlu kılmaktadır.

Selçuklular ve Osmanlılar devrinde artan refaha ve halkın zenginleşmesine paralel olarak çok zengin vakıflar kurulduğunu biliyoruz. Bunların vakfiyeleri ile günümüze kadar gelebilen binaları, vakıfların toplumumuzda ne büyük hizmetler ifa ettiklerini göstermeleri açısından çok önemlidir. XVIII. yüzyıl ikinci yarısında İstanbul'da, imaretlerden günde iki öğün yemek yiyenlerin sayısının 30 bin dolayında oluşu, vakfın Türk cemiyetindeki yerini ifade eder[346]. Bugün ülkemizde devlet tarafından yerine getirilen her türlü kamu hizmetinin, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde vakıf hizmetleri olarak değerlendirildiği ve yerine getirildiği unutulmamalıdır. Böylece vakıflar, bir taraftan sosyal yardım müesseseleri olarak çalışmış, diğer taraftan ilmî, dinî ve medenî hayatın bütün tezahürleri hep vakıf tesisler yoluyla tanzim ve idare edilmiştir[347].

Biz burada geniş bir bahis teşkil edecek olan, vakıfların hukukî durumu ve temin ettiği faydalar üzerinde durmayacak, sadece ister hür ister köle olsun, Bursa'da ihtida eden şahısların vakıflarla olan ilgisini ortaya koymaya çalışacağız.

Nerede ve ne zaman kurulmuş olursa olsun, kuruluşundan hemen sonra her vakfın, etrafında geniş bir "mürtezika" zümresi topladığını biliyoruz. Özellikle vakıf külliyeler bu bakımdan son derece önemli bir yere sahip olmuş ve bu müesseselerde ya çeşitli görevler ifa ederek veya hiçbir karşılık beklenmeden binlerce kişi vakfın gelirlerinden yararlanma imkânı bulmuştur.

Vakıfların ortaya koydukları bu tür imkânların gayrimüslimlerin ihtidasına etkisi olmuş mudur? Şüphesiz bu, üzerinde durulması ve tartışılması gereken bir konudur. Aslında çok değişik fonksiyonları olan Selçuklu ve Osmanlı devri müesseselerinin bir ölçüde islâmlaşmaya tesir ettiğini kabul etmek gerekir. Bu müesseselerin (cami, medrese, tekke, kervansaray vs.) tamamının vakıflara sahip olduğu düşünülürse, ister doğrudan ister dolaylı olsun, vakıfların islâmlaşma olayında bir hissesi bulunduğu sonucu ortaya çıkar[348]. Fakat biz burada bu konu üzerinde durmayacak, yalnız çeşitli şekillerde vakıflarla ilişkilerini tesbit ettiğimiz mühtedilere temas edeceğiz.

Her vakfın, vâkıfın vakfiyede belirttiği şartlara göre idare edildiğini biliyoruz. Ayrıca vakıflar çok değişik hizmet alanları hedef alınarak kurulabiliyordu. Tabiatıyla bu hizmetlerden bazıları (cami hizmetleri gibi) sadece müslümanlarla ilgili olduğu halde, bir kısım hizmetler din farkı gözetilmeden bütün insanlara

[346] Kuban, Doğan, Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul, 1982, s.162-164.

[347] Barkan, Ömer L., "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar", V. D., Ankara, 1942, II, 354.

[348] Bkz. Çetin, age, s.151 vd.

hitab edebiliyor. Bazı sicil kayıtları ise mühtedilerin özel olarak vakıf hizmetlerinden yararlandırıldığını gösteriyor. Meselâ 22 Şaban 896/30 Haziran 1491 tarihli bir ihtida kaydından, mühtedi Ahmed'in "Yeşil İmareti"ne yerleştirildiğini[349] öğreniyoruz. Aynı kişiye, sırf ihtidası sebebiyle Hacı İvaz Paşa Vakfı'ndan para verildiğini de ilâve edelim. Muharrem 1034/Ekim 1624 tarihini taşıyan bir kayıtta ise şöyle deniliyor:

"Mahrûse-i Bursa'da sâkin olub şeref-i İslâm ile müşerref olan işbu bâisü'l-kitâb Mehmed b. Abdullah nam mühtedi fakîru'l-hal ve kalîlü'n-nevâl olub her vecihle merhamet ve müstehakk-ı âtıfet olmağın mahrûse-i merkûmede âsûde olan merhum ve mağfûrunleh Sultan Murad-ı Sânî (...) hazretlerinin imâret-i âmiresinde fukarây-ı müslimîn içün tabh olunan taamdan yevmî sekiz aded fodla ve dört kepçe aş tayin olunub bu huruf liecli't-temessük ketb ve yedine def' olundu"[350].

Bu iki kayıt bize, maddî imkânları yetersiz fakir mühtedilerin vakıf hizmetlerinden nasıl yararlandırıldıklarını gösteriyor.

Mühtediler vakıf hizmetlerinden böyle karşılıksız yararlandıkları gibi, özellikle avarız vakıflarından borç para almak suretiyle de kredi ihtiyaçlarını giderme imkânına sahip olabiliyorlardı. Kocanaib mahallesinden Mehmed'in, Filboz mahallesinden Bâlî'nin, Bahadırağa mahallesinden Hasan'ın[351], Yıldırım mahallesinden İlyas'ın[352] mühtedi olduklarını, çeşitli vakıflara olan borçları ile ilgili sicil kayıtlarından öğreniyoruz. Mehmed Ağa Vakfı'na "44 Efrencî dinar" borcu olan Bursa Yeniceköylü Şirmerd[353] de yine böyle bir kayıtta mühtedi olarak karşımıza çıkıyor. Zaten, gayrimüslimleri dahi hizmetlerinden yararlandıran bir sistemin, mühtedileri mahrum etmesi düşünelemez.

1 — Müslüman Köle ve Cariyelerin Vakıflarla İlgisi

Şüphesiz vakıf-mühtedi ilişkisinde asıl üzerinde durulacak husus, bunların özel bir statü içinde vakfa muhatab olmaları konusudur[354].

Sicil kayıtları ve vakıf muhasebe defterleri incelendiğinde Bursa'da yüzlerce vakfın kurulmuş olduğu görülür. Bunlardan bazıları "Selâtîn Vakıfları" gibi büyük vakıflardır. Pek çoğu ise "ev vakfı" şeklinde karşımıza çıkar. İşte böyle bir vakfın kurucusu olan atîka Gülşah bt. Abdullah, Karaşeyh mahallesindeki evini

[349] BŞS. A 8/8 189b.

[350] BŞS. B 44/238 6b.

[351] BŞS. A 25/25 234a, 256a, 259a.

[352] BŞS. A 27/31 143a.

[353] BŞS. A 34/20 220b.

[354] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yediyıldız, Bahaeddin, *Institution du Vaqf au XVIIIe Siécle en Turquie-Etude Socio-historique*, Ankara, 1985, s.178-182.

önce kendi nefsine, ölümünde de kocası Hacı Sinan'ın âzadlısı olan Süleyman'a, daha sonra da Süleyman'ın nesline vakfetmiştir[355].

21 Şevval 892/10 Ekim 1487 tarihli bir kayda şunlar yazılmıştır: "Râbia Hatun bt. (...) Orhanbey mahallesinde, muhavvatası içinde bir evini Yusuf nam kuluna vakf idüb bundan sonra evlâdına vakf ola, evlâdı inkırâzından sonra Mudanya mesâkinine vakf ola deyu şart itmiş. Bunun üzerine cemâat-i müslimînden şuhûd-i udûl şehâdet itdiler; arz yazıla, Mevlânâ Ahmed b. Ahmed'e"[356].

Yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı gibi, özellikle köle ve cariye olup ihtida edenler için özel olarak evler vakfedilmiş hatta bu vakıfların kurucuları, vakfiyelerine, çoğu âzadlı olan bu insanların çocukları ve torunlarının da bu vakıflardan yararlanmalarını sağlayıcı hükümler koymuşlardır. Bu uygulama bize, müslümanların köle ve cariyelerini âdeta hane halkından sayarak onlar adına ehlî (zürrî) vakıflar tesis ettiğini gösteriyor. Bu tür yakın ilişkilerin ve geleceğe matuf koruyucu tedbirlerin -ki bunların vakıflar yolu ile sağlandığını anlıyoruz- köle ve cariyeler üzerinde, onların ihtidasına etki edecek kadar şiddetli ve müsbet tesir bıraktığını söylemek her halde zor olmasa gerek.

Bazı vakıf kurucuları vakfiyelerine, yine âzadlılarına yönelik olmak üzere, bir ölçüde onların sosyal statülerini de yükseltici mahiyette hükümler koymuşlardır. Başta "tevliyet" olmak üzere "nezâret", "kitâbet" ve "cibâyet" gibi bazı vakıf görevleri bulunduğunu biliyoruz.Bu görevler "hasbî" olarak yapılabildiği gibi vâkıfın şartı gereğince belli bir ücret karşılığında da yapılabilmektedir. Vakfiyelerden, hayır sahiplerinin kurdukları vakıflardaki bu tür görevleri âzadlılarına ve bunların neslinden gelecek çocuk ve torunlarına şart kılarak onların belli bir hizmet karşılığı vakfın gelirlerinden istifade etmelerini sağlamaya çalıştıkları anlaşılıyor. Meselâ bir âzadlı olan Hemdem b. Abdullah yevmî 7 akçe maaşla "Perîpeyker Vakfı"na vâkıfın şartı uyarınca mütevelli olmuştu[357]. Kendisi de bir mühtedi olan Sinan b. Abdullah, 3 C.âhir 897/13 Nisan 1491'de Hayrettinpaşa mahallesindeki evini nakit 3 bin dirhemle birlikte mahalle mescidine vakfetmiş ve vakfiyesinde "tevliyet"in hayatta iken kendisine, ölümünden sonra da âzadlı Hacı Şirmerd b.Abdullah'a ait olduğunu belirtmiştir[358].

Mükrime Hatun vakfiyesinde de benzer şartlara rastlıyoruz. Mükrime Hatun bt. Abdülhâlik, Şehzâde Şehinşah'ın karısı ve Şehzade Mehmed'in annesidir[359]. Kendisinin de mühtedi olduğu bildirilen Mükrime Hatun[360], ruhuna

[355] BŞS. A 19/19 38a.
[356] BŞS. A 5/5 474a.
[357] BŞS. A 122/144 196a.
[358] BŞS. A 8/8 361a.
[359] Mehmed b. Şehinşah b. Bayezid b. Mehmed-i Sânî (Fatih).
[360] Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, III, 363.

Kur'ân-ı Kerim okunması için 91 bin dirhemlik bir vakıf kurmuş ve vakfiyesinde Kur'ân okuyacak olanlar arasına "utekâsı" ve "evlâd-ı utekâsı"nı da ilâve ederek bunlara her gün 1,5 dirhem verilmesini şart kılmıştır. 1,5 dirhemlik cibayet cihetini de âzadlılarından Haydar b. Abdullah'a tevcih etmiş, ayrıca Haydar'ın erkek evlâdından "eslah" olanının "neslen ba'de neslin" bu görevi sürdürmesini hükme bağlamıştır[361].

3 C.evvel 923/24 Mayıs 1517 tarihli olan bu vakfiyede câbi olarak adı geçen Haydar, daha önce Mükrime Hatun tarafından âzad edilmiş Rus asıllı bir köledir. Aynı kadın, Haydar'ın dışında tamamı müslüman olan değişik milletlere mensup sekiz köle ve cariyesini de azad etmiş ve bu 15 köle ve cariyenin âzadına dair kararı, vakfının ilk mütevellisi olan tavaşî Hızır Ağa b. Yusuf'un vekâletiyle sicillere geçirilmiştir[362]. Bu tarihten otuz sene sonrasına ait bir kayıttan, Mükrime Hatun Vakfı'nın yevmî 3 akçe ile kâtibi olan Nimetullah'ın[363] görevinden fergat ettiği ve kitabet cihetinin şart-ı vâkıfe gereği evlâd-ı utekâdan Mehmed'e tevcih edildiği anlaşılıyor[364].

Benzerleri arasından birkaçını seçerek verdiğimiz bu kayıtlardan da anlaşılacağı gibi, mühtedi âzadlılara sahipleri tarafından kurulan vakıflarda görev verilmek veya doğrudan onlara ev vakfedilmek suretiyle kendileri iktisâdî yönden korunmaya çalışılmıştır. Bu noktada akla gelen bir soru da, vakıf kurucularının vakıf gelirlerinden belli bir fon ayırıp ayırmadıkları ve mühtedilere bu fondan ne kadar yardımda bulundukları konusudur.

2 — Hacı İvaz Paşa Vakfı

Osman Turan tarafından neşrolunan, Selçuklu emiri Şemseddin Altunaba'ya ait vakfiyeden anlaşıldığına göre; Altun-aba, vakfiyesine koyduğu bir hükümle hıristiyan, yahudi ve mecusi (putperest)lerden, yerli veya yabancı her kim bâtıl olan dinini bırakır ve müslüman olursa, Konya'nın dışında, Meydânî mahallesinde Yeni Bağçe (Debbağlar Yeri)'de bulunan ve 18 odası olan hanın gelirinden beşte birini bu mühtedilerin yemek, elbise ve ayakkabı ihtiyacını görmek, sünnet edilmelerini ve namaz kılacak kadar Kur'ân okumalarını sağlamak için sarfolunmasını şart kılmıştır[365].

Altun-aba vakfiyesindeki islâmlaşmayı hedef alan bu hükmün gayrimüslimlerin ihtidasına sebep olmuş olabileceğinde şüphe yoktur. Vakıflar yoluyla mühtediler için sağlanacak maddî-manevî yardımların, müslüman olmak isteyenler için iyi bir teşvik unsuru olacağı ve böyle bir desteğin ortaya çıkaracağı

[361] BŞS. A 21/27 33a.

[362] BŞS. A 21/27 33b.

[363] Nimetullah b. Abdülkerim, ilk kâtip olup vakfın kuruluşu sırasında Nakkaş Ali mescidi imamı bulunuyordu. (BŞS. A 21/27 33a).

[364] BŞS. A 43/49 26a.

[365] Turan, Osman, "Şemseddin Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı", Belleten, XI, 211-212.

psikolokij ortamda daha çok kimsenin ihtida edebileceği rahatlıkla tahmin olunabilir. Muhtemelen vâkıf Altun-aba, bu hususu bizzat müşahede etmiş ve vakfiyesine böyle bir hükmü koyma ihtiyacını hissetmiştir. Ayrıca Şemseddin Altun-aba'nın bir mühtedi olduğu da dikkate alınmalıdır[366].

İhtida hadiseleri bakımından Altun-aba'nın yaşadığı XIII. yüzyılla benzer özellikle taşıyan ilk Osmanlı asırlarında kurulan vakıflarda, acaba bu tarz uygulamalar olmuş ve mühtediler için fonlar ayrılmış mıdır? İşte bu sorunun cevabını en geniş biçimiyle Hacı İvaz Paşa'ya ait vakfiyede ve bu vakfın gelir ve giderlerinin değerlendirildiği vakıf muhasebe defterlerinde buluyoruz.

Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murad devri vezirlerinden olan Hacı İvaz Paşa, Tokatlı Ahi Bayezid'in oğludur. İlk zamanlarda 3000 akçelik bir dirliğe sahip timarlı sipahi idi. Çelebi Mehmed Edirne'de kardeşi Musa Çelebi ile uğraşırken Bursa subaşısı olan Hacı İvaz Paşa, bu sırada Bursa'yı ele geçirmek isteyen Karamanoğlu Mehmed Bey'e karşı şehri başarıyla savunmuş ve bu başarısı üzerine rütbesi vezirliğe yükseltilmişti[367].

İvaz Paşa, Yeşil Camii ve türbenin yapımına Çelebi Mehmed adına nezaret etmiş, ayrıca Karamanoğlu tarafından tahrip edilen Orhan Camii ile diğer eserlerin tamir edilmesini sağlamıştı[368]. II. Murad devrinde de uzun süre "Nâzım-ı Umûr-i Devlet" olarak rol oynamıştı. 830/1427 yılında vezirlikten azledildi. 832/1429'da vefat ederek Pınarbaşı'nda Kuzguncuk tarafındaki mezarlığa defnedildi[369].

Hacı İvaz Paşa, iyi bir devlet adamı olduğu kadar büyük bir hayırsever idi. Eserlerinden bir kısmını memleketi olan Tokat'ta, bir kısmını da Bursa'da yaptırdı ve Tokat'taki vakıflarıyla ilgili üç ayrı vakfiye tanzim ettirdi[370]. Dördüncü vakfiyesi ise Bursa'daki eserleriyle alâkalıdır ki, bunun bir sûreti Bursa Şer'iye Sicilleri'nde bulunmaktadır[371]. İşte bu vakfiye sûretinde Hacı İvaz Paşa, "...hidâyeti, isyan ve dalâlete tercih eden, tuğyân ve küfür vadisinden ayrılarak iman kulpuna sarılanların ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla her gün iki dirhem biriktirilir..."[372] demek sûretiyle vakfın gelirlerinden her gün ayrılacak iki dirhemlik bir meblağın "Mühtedi Fonu"na aktarılmasını şart kılmıştır. Bu sûretin

[366] Çetin, age, s.153.

[367] Aşıkpaşazâde, s.91 vd.; Oruç Beğ Tarihi, s. 72, 77; İsmail Beliğ, Güldeste, s.64.

[368] Danişmend, İ.Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, 179; Ayverdi, E. Hakkı, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, İst., 1966, I, 61 vd.

[369] Bkz. Gökbilgin, Tayyib, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s.265; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Hacı İvaz Paşa'ya Dair", İst.Ün.Edebiyat Fak. Tarih Dergisi, XIV, 25-58; Hızlı, Mefail, XVI. Asır Bursa Medreseleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1986, s.55-56.

[370] Uzunçarşılı, agm, s.42 vd.

[371] BŞS. C 1/53 15a-18a.

[372] BŞS. C 1/53 17b.

son cümlesinden, vakfiyenin 1 C.evvel 830/28 Şubat 1427'de tanzim edildiğini öğreniyoruz. Sûretin sicile yazılış tarihi ise Şevval 962/Ağustos 1554'tür.

Bu noktada şöyle bir soru gündeme gelecektir. Acaba Hacı İvaz Paşa'nın mühtediler için kurduğu fon fonksiyonel olmuş ve kuruluş amacına uygun olarak işlevini sürdürmüş müdür?

2 R.evvel 1211/5 Eylül 1796 tarihli bir sicil kaydında şu ifadelere yer verildiğini görüyoruz:

"İvaz Paşa evkâfı mütevelli kâimmakâmı Efendiye ba'de't-tahiyyetü'l-vâfiye inhâ olunur ki,

Rum tâifesinden tahminen on beş-on altı yaşında bikr-i bâliga bi-hidâyetillâhi teâlâ târih-i mürâsele günü şeref-i İslâm ile müşerrefe olduğunu meclis-i şer'-i şerîf-i Ahmedî ve mahfel-i dîn-i münîf-i Muhammedî'de bi-tav'iha ikrar ve i'tiraf itdikden sonra talebiyle Âişe ismi tesmiye olunmağla cânib-i şer'den işbu mürâsele tahrir ve irsâl olundu. Gerekdir ki, vâkf-ı mûmâileyhin galle-i vakf-ı mezbûrdan mühtediyâna şart ve ta'yin üzere mühtediye-i mezkûrenin sene-i hidâyet nişânına bir örtü ve yaşmak i'tâsıyla rûh-i vâkıf-ı mûmâileyhi şâd... vakf-ı mezbûrdan istirdad eyleyesiz" [373].

Bu kayıt bize, kuruluşundan 381 yıl geçtikten sonra dahi İvaz Paşa Vakfı gelirlerinden mühtedilere "şart-ı vâkıf" gereği ödeme yapıldığını gösteriyor. Bu tür ödemelerle ilgili elimizdeki en eski kayıt ise 18 R.evvel 896/29 Ocak 1491 tarihini taşıyor. Bu sicil kaydının ifadeleri de şöyle:

"Sebeb-i tahrîr oldur ki, merhum Şeyh Hacı Halife mahallesinden İsmail nam kâfir İslâm'a gelüb merhum Hacı İvaz Paşa evkâfından mühtediler için ta'yin olunan akçeden efendi ma'rifetiyle yüz akçe virildi. Mütevelli Mehmed b. Eflâtun elinden" [374].

Bu kaydın kaleme alındığı tarihten iki yıl sonrasına ait bir kayıtta ise şu ifadelere rastlıyoruz:

".....Şehîd Ağa[375] mütevelli olub gelelüden beru büyük efendiden varan muhzırı ile irsâl olunan mühtediye virildi. Elli akçe ve yine efendi tarafından Muhzır Bâlî ile varan mühtediye virildi altmış akçe" [376].

Bu kayıtlar, mühtediler için ayrılan fonun hiç aksamadan hak sahipleri için kullanıldığını herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koyuyor. Hatta ödemenin nasıl yapıldığını da gösteriyor. Aslında dördü yukarıda belirti-

[373] BŞS. B 265/494 60b.

[374] BŞS. A 8/8 29a.

[375] Şehîd b. Abdullah'ın Hacı İvaz Paşa Vakfı mütevellisi olduğunu aynı defterdeki başka kayıtlardan öğreniyoruz. Meselâ bkz. A 11/10 35a.

[376] BŞS. A 11/10 33a.

lenler olmak üzere 896/1491, 897/1492, 898/1492 ve 1211/1796 yıllarında bu fondan para alan 18 mühtediyi tesbit etmiş bulunuyoruz. (Bkz. Tablo 17) İşte bu kayıtlarla Tablo 18'i oluşturan İvaz Paşa Vakfı muhasebe kayıtlarından anladığımıza göre, fondaki paranın kullanılması "büyük efendi"[377], yani Bursa Bab Mahkemesi kadısından[378] gelen yazılı istekle (mürâsele veya tezkire) yapılıyordu. Mühtedi ya bizzat veya kendisini tanıyan[379], hatta ihtidasına sebep olan[380] kişi ile mahkemeye başvuruyor, kadı da mühtediyi muhzırla vakıf mütevellisine göndererek paranın verilmesini sağlıyordu. Tesbit ettiğimiz kayıtlarda 30, 40, 50, 60 ve 100 akçe gibi değişik miktarlarda ödeme yapıldığının belirtilmesi ise kadının, mühtedinin maddî durumuna bakarak ödenecek miktarı belirlediğini göstermektedir.

Bursa Şer'iye Sicilleri arasında bulunan bazı vakıf muhasebe defterlerindeki kayıtlardan da, İvaz Paşa vakfında mühtediler için ayrılan fondan ne kadar harcama yapıldığını çıkarmış bulunuyoruz. (Bkz. Tablo 18). Bu kayıtlarda vakfın bütün gelir ve gider kalemleri tek tek belirtilmiş ve gider hanesinde mühtediler için yapılan harcamalar, "bahây-ı destâr"[381], "bahây-ı destâr-ı mühtediyân"[382], "bahây-ı destâr-ı mühtediyân ber-mûcib-i tezkire-i hâkimü'ş-şer'"[383] ve "edây-ı destâr-ı mühtediyân bâ-mürâsele-i şer'iyye"[384] başlığı altında kaydedilmiştir.

Bilindiği gibi "bahây-ı destâr-ı mühtediyân", "mühtedilerin sarık bahası" demektir. Gerek vâkıfın şartı, gerek Tablo 17'deki kayıtlar, mühtedilere para verildiğini gösterdiğine göre, acaba onlara ayrıca sarık da alınıyor muydu? Yoksa bu bir deyim midir? Biz, mühtedilere para ile birlikte sarık da verildiğini düşünüyoruz. 1211/1796 yılında ihtida eden Ayşe'yi mütevelliye gönderen hâkimin tezkiresinde, "...sene-i hidâyet-nişânına bir örtü ve yaşmak i'tâsı"ndan söz edilmesi, para ile birlikte erkek mühtedilere sarık kadınlara da başörtüsü verildiğini ifade ediyor. Osmanlı toplumunda İslâm hukukuna uygun olarak zimmilerin kıyafetleri için çeşitli yasaklamalar getirilmiş ve sarık sarmaları değişik zamanlarda gönderilen fermanlarla özellikle yasaklanmıştı[385] Sarık, müslüman erkekler için bir sembol haline gelmişti. Başörtüsü de müslüman kadınlar için aynı anlamı taşıyordu. İşte bu sebeple mühtedilere sarık ve yaşmak verilmek suretiyle kıyafet yönüyle de onların ihtida ettikleri ve artık müslüman toplumun bir üyesi

[377] BŞS. A 11/10 33a.

[378] "Efendi" veya "büyük efendi"den kasdın bab mahkemesi kadısı olduğunu, "...büyük efendiden varan muhzırı..." ifadesinden anlıyoruz. Zira muhzırlar, kadının emrinde çalışan mahkeme görevlileri idi. Ayrıca bkz. B 265/494 60b, A 82/96 66b.

[379] BŞS. A 8/8 81a, 113b, 215b.

[380] BŞS. A 8/8 99b, 363b, 418a.

[381] BŞS. A 163/263 45b.

[382] BŞS. A 82/96 67a, 136a, B 351/663 17a.

[383] BŞS. A 82/96 66b.

[384] BŞS. B 311/551 8a, B 328/575 66a.

[385] Bozkurt, age, s.19-20.

	MÜHTEDİNİN				
	ADI	İKÂMETGAHI		TARİHİ	AÇIKLAMALAR*
1	İsmail	Ş.Hacıhalife mah.	100 akçe	R.evvel 896/Ocak 1491	–
2	Mahmut	–	60 "	C.evvel 896/Mart 1491	Kaplıca mütevellisi Ahmed Çelebi huzurunda müslüman oldu.
3	Hüseyin	–	50 "	C.evvel 896/Mart 1491	Mahkemede İslama girdi
4	–	–	50 "	C.âhir 896/Nisan 1491	Muhzır Hacı Ali "bize hizmet itmiştir" dediği
5	Yunus	Namazgâh mahallesi	50 "	Receb 896/Mayıs 1491	"Ali Çelebi evinde müslüman oldu."
6	Mehmed	Dayehatun mahallesi	50 "	Şaban 896/Haziran 1491	–
7	Hamza	–	50 "	Şevval 1896/Ağustos 1491	Mahkemede müslüman oldu.
8	Ahmed	Soğanlı köyü	50 "	Zilkade 896/EYlül 1491	–
9	Hızır	–	30 "	Zilkade 896/Ekim 1491	Kaplıca cabisinin yeğeni
10	Davud	Emirsultan mah.	50 "	Safer 897/Aralık 1491	–
11	İlyas	Yıldırım İmareti mh.	50 "	R.evvel 897/Ocak 1492	Aynı mahallede Hergeleci evinde müslüman oldu.
12	–	–	1 flori altın	C.âhir 897/Nisan 1492	"Kaplıca türbedârının müslüman itdiği."
13	Yusuf	Seferihisar	50 akçe	Ramazan 897/Temmuz 1492	–
14	–	Kızık köyü	40 "	" "	"Bekir Çelebi müslüman eylediği.."
15	–	" "	40 "	" "	(Kardeşi) " "
16	–	–	60 "	Safer 898/Aralık 1492	–
17	–	–	50 "	" "	–
18	Ayşe	–	–	R.evvel 1211/Eylül 1796	Bir örtü ve yaşmak alındı.

Toplam 830 akçe ve 1 flori altın

Tablo 17 : Değişik tarihlerde Hacı İvaz Paşa Vakfı'ndan para alan mühtediler

• 1-15: BŞS. A 8/8 29a, 57a, 99b, 81a, 113b, 145a, 182b, 270a, 215b, 274a, 292a, 363a, 411a, 418a; 16-17: A 10/11 33a, 18: B 265/494 60b.

YILLAR	HACI İVAZ PAŞA VAKFININ					AÇIKLAMA*
	Toplam Gelir	Toplam Gider	Mühtedi Fonu	Yıllık Fazlalık	Yıllık Açık	
966-967/1558-1559	okunamadı	okunamadı	1.161	–	–	1 yıllık[1]
967-968/1559-1560	"	"	1.019	–	–	1 yıllık[2]
968/1561	"	"	905	–	–	4 aylık [3]
968-969/1561-1562	64.995	64.242	875	753	–	8 aylık [4]
976/1568-1569	95.454	94.595	972	859	–	1 yıllık[5]
1231-1234/1816-1819	461.528	1.261.288	9.600	–	799.760	4 yıllık[6]
1235-1238/1820-1823	1.088.880	1.889.520	9.600	–	800-740	4 yıllık[7]
1254/1839	1.216.320	839.640	5.100	376.680	–	1 yıllık[8]
1256/1840-1841	519.120	427.620	2.700	68.640	–	1 yıllık[9]
TOPLAM			31.932			

Tablo 18 : Hacı İvaz Paşa Vakfı muhasebe kayıtlarına göre muhtelif yıllarda (13 yıllık) mühtedi fonundan yapılan ödemeler.

* 1235-1238, 1254 ve 1256 yıllarına ait rakamlar kayıtlarda kuruş olarak verilmiş, B 328/575 66a'da bir kuruşun 120 akçeye muadil olduğu belirtildiğinden tabloya bu rakamlar akçeye çevrilerek yazılmıştır.

[1] BŞS. A 82/96 65b-66a.
[2] BŞS. A 82/96 67ab.
[3] BŞS. A 82/96 65b-66b.
[4] BŞS. A 82/96 135b-136a.
[5] BŞS. A 163/263 45ab.
[6] BŞS. B 328/575 66a.
[7] BŞS. B 311/551 7b-8a.
[8] BŞS. B 351/663 17a.
[9] BŞS. C 92/664 66a.

oldukları vurgulanmış ve dinî bir sembole sahip kılınmış oluyorlardı. Bunun ahlâkî ve hissî tarafı ise, yapılan yardımın sarık veya yaşmak bedeli denilerek bir ölçüde saklanması ve mühtedilerin manevî şahsiyetlerinin korunmak istenmesidir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, fetihten XX. yüzyıl başlarına kadar Bursa'da cereyan eden ihtida hadiseleri hem devlet hem de gönüllü kuruluş ve şahıslar tarafından yakından takip edilmiş ve uygulanan sosyo-kültürel politikalar, alınan hukukî-idârî tedbirler, yapılan yardımlarla mühtediler korunmaya çalışılmıştır. Özellikle Hacı İvaz Paşa Vakfı'ndaki fon uygulaması, gönüllü kuruluşların meseleye yaklaşımlarını ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Henüz başka örneklerini bilmemekle beraber, bunun Osmanlı tarihindeki tek "mühtedi fonu" uygulaması olduğunu söylemek ise çok zordur[386].

[386] Emekli müftülerimizden Halil Aydoğan, kendisi, Bulgaristan'da bulunduğu sırada, bir vakfiyede aynı mahiyette, yani mühtedilere vakıf gelirlerinden yardım edilmesi şeklinde bir kayıt gördüğünü bize söylemiş, ancak vakfiye hakkında ayrıntılı bilgi verememiştir.

SONUÇ

XI. yüzyılın en önemli olaylarından biri, Selçukluların Türkistan'dan ayrılarak Batı'ya, Ortadoğu'ya göç etmeleri ve burada asırlarca devam edecek olan Türk hâkimiyetini kurmalarıdır. Anadolu'nun bir Türk yurdu ve İslâm diyarı haline gelmesinin, İslam'ın Orta Avrupa'ya kadar taşınabilmesinin ana sâiklerinden biri, işte bu Oğuz göçü ve Türk hâkimiyetidir.

Türklerin büyük kitleler halinde Anadolu'ya gelerek yerleşmeleri, Anadolu'nun etnik yapısında ister istemez köklü değişikliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve daha XII. yüzyıl başlarında Selçukluların elinde bulunan şehirler, Türklerin çoğunlukta oldukları yerleşim birimleri haline gelmişti. Etnik yapıdaki değişiklik, tabiî olarak dinî yapıya da yansımıştı. Bu göç hareketleri, aynı boyutta olmasa bile Osmanlılar devrinde de yaşandı. Batı Anadolu, daha sonra Rumeli toprakları sürekli olarak doğudan batıya doğru akan müslüman kitlelerle doldu. Türklerin etnik yapıda hâkim unsur haline gelmeleri ile Anadolu türkleşiyor, türkleşmeyi sağlayan gruplar aynı zamanda müslüman olduklarından islâmlaşmaya da zemin hazırlıyorlardı.

Anadolu'nun islâmlaşmasından söz ederken, üzerinde durulması gereken bir başka konu da, yerli ve yabancı gayrimüslimlerin ihtidası ve buna bağlı olarak yaşanan kültür transformasyonu ile bu unsurların Türk kitleleri içinde eriyerek türkleşmeleri ve islâmlaşmaları meselesidir. Araştırmamızda, meselenin bu ikinci boyutu, yani ihtida konusu Bursa bazında ele alınmış, sebep ve sonuçları ile bu oluşumda fertlerle devletin ne ölçüde hisse sahibi oldukları, bu maksatla hangi politikaların uygulandığı, Bursa Şer'iye Sicilleri'nden elde edilen bilgilerle tesbit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma, türkleşme-islâmlaşma konusu araştırılırken sicillerin ne denli önemli kaynak olduğunu, böylece konunun bütünüyle aydınlatılabilmesi için mevcut Osmanlı şer'iye sicillerine başvurmanın gerekliliğini de göstermiştir. Kanaatimizce bu tür bir çalışma, diğer Osmanlı arşiv belgeleriyle de desteklendiğinde Anadolu'nun türkleşmesi ve islâmlaşması konusunda karanlık ve müphem noktalar kalmayacaktır.

KAYNAKLAR

I — BURSA ŞER'İYE SİCİLLERİ

A 2/2
A 3/3
A 4/4
A 5/5
A 6/6
A 7/7
A 8/8
A 10/9
A 11/10
A 12/12
A 14/12
A 15/15
A 17/16
A 18/17
A 9/19
A 20/23
A 21/27
A 23/25
A 25/28
A 26/28
A 27/31
A 30/34
A 32/29
A 34/20
A 35/35
A 36/39
A 40/45
A 42/48
A 43/49
A 44/50
A 45/51
A 53/58
A 60/64
A 62/67
A 72/81
A 76/86
A 82/96
A 98/115
A 100/117
A 108/127
A 113/132
A 122/144
A 139/166
A 141/168
A 145/173
A 150/181
A 152/199
A 153/201
A 154/204
A 163/263
A 166/402
A 178/343
A 199/208
B 4/140
B 13/191
B 17/197
B 19/206
B 20/209
B 21/210
B 22/211
B 25/214
B 28/221
B 29/222
B 30/223
B 36/230
B 38/232
B 40/234
B 42/236
B 44/238
B 48/242
B 59/253
B 73/274
B 75/276
B 84/286
B 85/287
B 92/298
B 96/301
B 101/314
B 103/316
B 107/321
B 111/325
B 112/326
B 121/335
B 125/339
B 130/345
B 133/348
B 161/378
B 164/380
B 168/384
B 171/387
B 180/396
B 182/398
B 189/412
B 193/417
B 195/419
B 197/421
B 199/423
B 201/425
B 202/426
B 234/462
B 260/488
B 265/494

B 267/496
B 280/509
B 291/519
B 303/539
B 306/546
B 311/551
B 312/552
B 316/557
B 317/558
B 324/570
B 325/571
B 327/573
B 328/579
B 334/581
B 335/585
B 345/639
B 347/655
B 351/663
B 354/803
B 358/583
C 1/53
C 2/261
C 3/265
C 4/291
C 5/292
C 7/305
C 8/309
C 10/310
C 12/312
C 21/523
C 22/530
C 25/536
C 26/538
C 27/540
C 29/542
C 31/553
C 32/559
C 34/562
C 38/598
C 52/582
C 53/615
C 57/620
C 75/638
C 88/654
C 92/664
C 94/666
C 101/673
C 106/678
C 114/686
C 116/688
C 117/689
C 140/713
C 143/716
C 144/717
C 145/718
C 147/720
C 151/724
C 154/727
C 155/728
C 157/730
C 163/737
C 178/752
C 108/754
C 183/757
C 187/762
C 188/763
C 189/764
C 193/768
C 224/537
D 1

II — ESERLER

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiyenin İktisadî ve İctimâî Tarihi,* I-II, İstanbul, 1974-1977.
AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Şer'iye Sicilleri* I, İstanbul, 1988.
AKIN, Himmet, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma,* Ankara, 1968.
ALGÜL, Hüseyin, *İslâm Tarihi,* c.I, İstanbul, 1986.
ARNOLD, Thomas W., *İntişâr-ı İslâm Tarihi,* çev. M.Halil Halid, İstanbul, 1343.
ÂŞIKPAŞAZÂDE, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi,* nşr. N.Atsız, İstanbul, 1970.
AYVERDİ, E.Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* I-III, İstanbul, 1966-1973.
BARKAN, Ömer Lütfi-MERİÇLİ, Enver, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri* I, Ankara, 1988.
BAYKAL, Kazım, *Bursa ve Anıtları,* İstanbul, 1982.
BİLMEN, Ö. Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhıyye Kamusu,* c.IV, İstanbul, 1969.

BOZKURT, Gülnihal, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında *Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukı Durumu* (1839-1914), Ankara, 1989.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* çev. Yıldız Moran, İstanbul, 1979.

CLARK, W.H., *The Psychology of Religion,* New York, 1958.

ÇAĞATAY, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik,* Ankara, 1974.

ÇETİN, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadoluda İslâmiyetin Yayılışı,* İstanbul, 1981.

ÇETİNTAŞ, Sedat, *Türk Mimarî Anıtları,* I-II, İstanbul, 1946-1952.

DANİŞMEND, İ. Hâmî, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* c.I, İstanbul, 1971.

EBU'L-FEREC, Bar Hebraus, *Ebu'l-Ferec Tarihi,* I-II, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1950.

EBU YUSUF, *Kitâbü'l-Harac,* çev. A. Özek, İstanbul, 1973.

EFLÂKÎ, Ahmed, *Ârifler in Menkıbeleri,* I-II, çev. T. Yazıcı, İstanbul, 1973.

EVLİYA Çelebi, Mehmed Zıllî b. Derviş, *Seyahatnâme,* c.II, İstanbul, 1314.

FAYDA, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistanda Yayılışı,* Ankara, 1982.

GABRİEL, Albert, *Une Capitale Turque Brousse,* I-II, Paris, 1958.

GÜNGÖR, Erol, *Kültür Değişmeleri ve Milliyetçilik,* Ankara, 1980.

HASAN Tâib Efendi, *Hâtıra Yâhud Mir'ât-ı Bursa,* Bursa, 1323.

HIZLI, Mefail, XVI. Asır Bursa Medreseleri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1986.

HÖKELEKLİ, Hayati, *Din Psikolojisi* Ankara, 1993.

HÜSEYİN Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi,* I, sad. A. Yılmaz- M. Akkuş, Ankara, 1986.

İBN BATUTA, *İbn Battuta Seyahatnâmesinden Seçmeler,* haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul, 1971.

İBN BİBİ, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye,* (tıpkıbasım), nşr. A. S. Erzi, Ankara, 1956.

İBN HİŞAM, *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* c.IV, Mısır, 1355.

İBN KEMAL, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman, *Tevârih-i Âl-i Osman,* I. Defter, haz. Ş. Turan, Ankara, 1970.

İSMAİL Beliğ, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân,* Bursa, 1287.

KARA, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler,* I, Bursa, 1990. *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler,* İstanbul, 1977.

KARAMAN, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* I, İstanbul, 1978.

KEPECİOĞLU, Kâmil, *Bursa Kütüğü,* I-IV, Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi, Genel, no: 4519-20-21-22.

KOYUNLUOĞLU, A. M. Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi,* Bursa, 1935.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu,* 2. bs., Ankara, 1972.

Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar, 3. bs., Ankara, 1976.

Türk Edebiyatı Tarihi, 2. bs., İstanbul, 1980.

KÖSEOĞLU, Neşet, *Tarihte Bursa Mahalleleri,* Bursa, 1946.

KUBAN, Doğan, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler,* (Makaleler), İstanbul, 1982.

LUTFÎ Paşa, *Tevârih-i Al-i Osman* (Lutfî Tarihi), İstanbul, 1341.

MAVERDÎ, İmam Ebu'l-Hasan, *el-Ahkâmü's-Sultâniye,* çev. A. Şafak, İstanbul, 1976.

MEHMED Süreyya, *Sicill-i Osmânî,* c. II, İstanbul, 1311.

NEŞRÎ, Mehmed, *Neşrî Tarihi,* I-II, haz. M. A. Köymen-F. R. Unat, Ankara, 1957.

PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* I-III, İstanbul, 1971.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları,* 3. bs., Ankara, ts.

TANYELİ, Uğur, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy),* İstanbul, 1987.

THOULESS, H. Robert, *An İntroduction to the Psychology of Religion,* 3 edt., Camridge University Press, 1971.

TURAN, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet,* İstanbul, 1971.

Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.

Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, I-II, 2. bs., İstanbul, 1978.

Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara, 1958.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri,* Ankara, 1984.

Osmanlı Tarihi, I-IV, Ankara, 1975-1982.

VARLIK, M. Çetin, *Germiyanoğulları Tarihi,* Ankara, 1974.

WATT, Montgomery, *Hz. Muhammed Mekke'de,* çev. M. R. Ayas-A. Yüksel, Ankara, 1980.

WILDE, H. *Brussa,* Berlin, 1909.

WITTEK, Paul, *Menteşe Beyliği,* çev. O.Ş.Gökyay, 2.bs., Ankara, 1986.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *Institution du Vaqf au XVIIIe Siécle en Turquie-Etude Socio-historique,* Ankara, 1985.

YEDİYILDIZ, M. Asım, *Şer'iye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1655-1658),* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1988.

YÜKSEL, İ. Aydın, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri* V, İstanbul, 1983.

III — MAKALELER/MADDELER

BARKAN, Ö. Lütfi, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar", *Vakıflar Dergisi,* II, Ankara, 1942.

"Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi,* II, Ankara, 1942.

ER, İzzet, "Kültür ve Din Münasebetleri", *Millî Kültür,* sy.52, Ankara, 1986.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlk İlim Müesseseleri İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", *Necati Lugal Armağanı,* Ankara, 1968.

GÖLPINARLI, Abdülbâki, "Burgâzî ve Fütüvvetnâmesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* XV, İstanbul, 1953-1954.

"İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı", *İstanbul Ün. İktisat Fak. Mecmuası,* XV, İstanbul, 1953-1954.

İLYAS, "Türk Hâkimiyetinde Mûsevîler" *Dergâh Mecmuası,* c.II, sy.21, İstanbul, 1338.

İNALCIK, Halil, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten,* XXIV, sy.93.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat, "Anadolu'da İslâmiyet", *Edebiyat Fakültesi Mecmuası,* c.II, sy.4, İstanbul, 1922.

"Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten,* c.XXVII, Ankara, 1943.

LOZAND, J. - Sokonovd, N., "Conversions Motifs", *Journal for the Scientific Study of Religion,*20(4), 1981.

ROCHER, Lisber, "Batıda İslâmı Seçenler", çev. H. Hökelekli, *Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı (1989),* Ankara.

SÜMER, Faruk, "Karamanoğulları", *İslâm Ansiklopedisi,* c.IX.

"Yabanlu Pazarı", Türk Dünyası Araştırmaları, sy. 37, s. 21-24.

TAESCHNER, Franz, "İslâm Ortaçağında Fütüvvet", çev. F. Işıltan, *İstanbul Ün. İktisat Fak. Mecmuası,* c. XV, İstanbul, 1953-1954.

TURAN, Osman, "Şemseddin Altun-aba Vafiyesi", *Belleten,* c.XI, sy.42, Ankara, 1947.

"Keykâvûs", *İslâm Ansiklopedisi,* c.VI.

"L'islamisation dans la Turquie du Moyen-age", *Studia Islamica,* X.

"Selçuklular Devri Vakfiyeleri", *Belleten,* c.XII.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, "Hacı Ivaz Paşa'ya Dair", *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi,* c.X, sy.14, İstanbul, 1959.

"Murad I", *İslâm Ansiklopedisi,* c.VIII.

YINANÇ, M. Halil, "Bursa", *İslâm Ansiklopedisi,* c.II.

GENEL İNDEKS

— A —

Abaza 52
Abbasiler 29
Abdi Ağa (Sadrazam çuhadarı) 50
Abdülaziz Efendi (Şeyhulislâm) 18
Abdülmecid Efendi 62
Acem/ler 23
Acemler semti 23
Acem Reis 23
Acemreis Camii 23
Acemreis mahallesi 23
Afrika 70
Ahmed Çelebi (Kaplıca mütevellisi) 105
Ahmed Dâî 18
Ahmed Efendi (Müderris Hasan Bey oğlu) 82
Ahmed Paşa 18
Ahmetpaşa mahallesi 89
Ahi/ler 16, 18, 64
Ahi Bayezid (Tokatlı) 102
Ahi Evren (Şeyh Nasiruddin Mahmud b. Ahmed) 64
Ahi Hasan 12, 13
Ahi Şemseddin 13
Ahi zaviyeleri 18
Ahiret oğlu 88, 90
Akhisar 11
Akşehir 18
Aktimur (Osman Gazi'nin yeğeni) 12
Alaaddin Bey 16
Alaaddin Keykubad I 18, 64
Alacamescit mahallesi 30
Alasonya 91
Alaşehir 10, 63
Alayunt bk, (Alayurt köyü)
Alayurt köyü 23
Ali (gümrük âmili) 67
Ali Paşa 18
Alman 28
Almanya/lı 82, 83
Alpagut köyü 23
Altıparmak mahallesi 25, 28, 30
Amasya 23, 67, 78
Amerika 91
Ankara 27, 78, 82
Anadolu 10, 14, 15, 18, 22, 23, 26, 38, 49, 55, 58, 61, 64, 72, 109
Anibal (Kartacalı komutan) 14
Antalya 18
Apolyont köyü 4, 6, 26
Arabistan 18
Arap Mehmet mahallesi 23
Arap Muhyittin mahallesi 23
Araplar mahallesi 23
Arnavut 24, 52, 53
Arnavutluk 77
Arnold, T. 70
Aşağı Kale 17
Aşıkpaşazâde 23, 64, 67, 68
Ateist 58
Atik/Atîka 24, 47, 48, 49
Atranos (Orhaneli) 11, 12
Avrupa 18
Avrupalı tacirler 28
Avusturya/lı (Nemçe/li) 27, 50, 51
Aydınoğulları 9
Azabbey mahallesi 30
A'zâm-ı İmâm-ı Efham bk. (Ebu Hanife)

— B —

Baba İshak ayaklanması 9
Baba Sultan köyü 22
Baber cemaati (Yahudi) 29
Bab-ı Zemin bk. (Yerkapı)
Bağdat 82
Bahadırağa mahallesi 99
Bahây-ı destâr/-ı mühtediyân 104
Balabancık 12
Balıkesir 29
Balıklı köyü 62
Balıklıpazarı mahallesi 25, 30, 62, 93
Bâli b. Hasan (kasaplar kethüdası) 85
Başçı İbrahim 18
Batı Afrika sahilleri 91
Batı Anadolu 10, 14, 18
Batık Hamam 14
Bayezid I (Sultan) 17, 18
Bayezid II (Sultan) 11, 29
Bayezid Paşa 18
Bayındır köyü 23
Baykal, Kazım 28
Bedesten 17, 20
Bedrettin mahallesi 30
Belgrad 50, 77
Beştaş tekkesi 22

Bey Sarayı 14, 16
Bilecik 11, 15, 81
Bitinya/lılar 13, 14, 16
Bizans/lılar 10, 13, 14, 16, 28, 29
Boğdan/lı 52, 67
Bolu 27, 28, 78
Bosnalı 24, 36, 37, 52, 53
Boşyan taifesi (Ermeni) 26, 78, 79
Bulgar/lar 27, 45, 46
Bulgarlar mahallesi 30
Bursa pek çok yerde
Bursa Bab Mahkemesi 104
Bursa Hisarı 12, 13, 14, 16, 17, 25
Bursa Mahkemesi 70
Bursa Mal Sandığı 87
Bursa Müzesi 1
Bursa Sarayı bk. (Bey Sarayı)
Bursa Şer'iye Sicilleri 1, 5, 7, 25, 29, 51, 60, 102, 104, 109

— C —

Candaroğulları 9
Cedid köyü 27
Celâlî isyanları 20
Cerrah köyü 27

— Ç —

Çakır Ağa 18
Çakırhamam 25
Çankırı 27, 78
Çekirge semti 17
Çelebi Sultan mahallesi bk. (Yeşil mahallesi)
Çelebi Sultan Mehmed bk. (Mehmed I)
Çerkez 24, 52, 53
Çınarcık köyü 69, 70
Çin 91
Çobanbey mahallesi 26, 30
Çobanoğulları 9

— D —

Danişmend-ili 23
Danişmend köyü 23
Darüşşifa 17
Dâyehatun mahallesi 105
Dedeler köyü 22
Deliler köyü 22
Demirkapı 17
Demirkapı mahallesi 25, 30
Depecik köyü bk. (Tepecik köyü)
Derbent köyü 91
Devlet Hastahanesi 14
Diyanet İşleri Başkanlığı 58
Domaniç 10
Dulkadiroğulları 9
Dutluca köyü 27

— E —

Ebu Hanife 92
Ebu İshak Kâzerûnî 72
Edirne 13, 23, 102
Eflâk seferi 50
Eflâklı 52
Ege adaları 10
Ege bölgesi 10
Eğridir kadısı 80
Ehl-i hiref 65
Ekberî tarikatı 72
Elbasan (Arnavutluk) 77
Emeviler 29
Emirsultan mahallesi 30, 105
Engürüs bk. (Macar)
Erenler köyü 22
Ermeni/ler 2, 20, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 45, 46, 49, 71, 79
Ertuğrul Bey 10
Esir Pazarı 27, 95
Esrib 83
Eşrefiler mahallesi 30, 61
Eşrefoğulları 9
Evlâd-ı Arab taifesi 74
Evlat edinme bk. (Tebenni)
Evliya Çelebi 14, 20, 25, 26, 28
Ez-ha Haim havrası 28

— F —

Feyzullah Ağa (Yıldırım Bayezid Han evkafı kaimmakamı) 62
Filâdar köyü 94
Filartos (Ermeni) 66
Filboz mahallesi 99
Filipinler 91
Frenk 24, 36, 52

— G —

Gelingiras mukataası (Amasya) 78, 79
Gemlik 13, 26
Germiyanoğulları 9
Germiyan Türkmenleri 9
Giruz cemaati (Yahudi) 29
Göynük 11
Gregoras, N. (Bizans tarihçisi) 10
Gül Donanması 61, 62
Gümüşlü Kümbet 14, 15
Gürcü 49
Gürle köyü 27

— H —

Habeşli 24, 52
Habipoğlu mahallesi 30
Hacı Ahmed (İl-eri oğlu) 16
Hacı İskender mahallesi 30
Hacı İvaz Paşa 18, 73, 102, 103, 104
Hacı İvaz Paşa Vakfı 7, 33, 99, 101, 103, 104, 105, 106
Hacı Salih Ağa (arabacılar kethüdası) 63
Hacıali mahallesi 31
Hacıbaba mahallesi 30
Hacılar mahallesi 30

Hacıyakup mahallesi 30
Hafs b. el-Velid (Mısır valisi) 66
Hamid Sancağı 27, 78
Hamidler köyü 26
Hamidoğulları 9
Hamza Bey 18
Harbeb Lotus (Rum metropolidi) 80
Harameyn 83
Hasan (gümrük emini) 67
Hasan Bey (kadı-müderris) 82
Hasan Efendi (Lala Şahin Medresesi mukayyidi) 90
Hatice (Hz.) 58
Hayrettinpaşa mahallesi 100
Hayru'l-ebeveyn 71
Hıristiyanlık (Nasrânilik) pek çok yerde
Hıristiyan vakıfları 26
Hırvat 24, 36, 52
Hicaz 83
Hindistan 18, 70
Hindu 58
Hisar semti 16, 25, 26, 93
Hisar kapı 14
Hoban Danişmend köyü 23
Hoca Düsturhan 74
Hoca Mescidi 16
Horasan Erenleri 22
Hotanlı köyü 23
Huneyn ganimetleri 66
Hüdavendigâr külliyesi 17
Hüdavendigâr Sancağı 4, 80
Hür/Hürre 25, 47
Hüseyin (kapan âmili) 67

— I —

Iğdır köyü 23
Işıklar köyü 22
Itk 38, 51, 54, 55

— İ —

İbn Batuta 18
İbn Bibi 9, 49
İbn Kemal 13, 16, 82
İbrahimpaşa mahallesi 31
İhtida/ilâmı pek çok yerde
İl-Eri 16
İl-Erioğlu mescidi bk. (Hoca Mescidi)
İlhanlı 15
İlya Mikel (Lâtin vekili) 6
İlyas Bey 29
İmam Muhammed 92
İmam Şafii 79
İnebolu 63
İnegöl 11, 27
İnegöl tekfuru 10
İran 23
İrtidat bk. (Mürted)
İsabey Fenâri mahallesi 31, 93
İsmet Paşa (Hüdavendigâr Sancağı umûr-i zaptiye sermemuru) 80
İspanya 29
İstanbul 6, 13, 23, 28, 29, 70, 80, 81, 82, 98
İstanbul Şer'iye Sicilleri 1
İstanbul Yahudileri 29
İstilâd 54
İzmir 10, 81
İzmit 14, 81
İznik 10, 11, 13, 14, 68
İzzettin Keykâvüs I 15

— K —

Kabul Baba köyü 22
Kanada 91
Kanuni Sultan Süleyman bk. (Süleyman I)
Kapan âmili 65
Kaplıca kapı 14
Kapluca subaşısı 73
Kapluca türbedarı 73
Karaağaç mahallesi 31
Karabet (Ermeni patriği) 81
Karacahisar 10
Karahisar 11
Karaman 23
Karaman köyü 23, 26
Karamanoğulları 9, 17
Karasıoğulları 9
Karaşeyh mahallesi 31, 99
Karsak köyü 27
Kartaca 14
Kastamonu 27, 78
Katolik 46
Kayabaşı mahallesi 25, 31, 71, 92
Kayhan mahallesi 25, 31
Kayılar 10
Kayseri 15, 61
Kazzazoğlu mahallesi 31
Keles 23
Kenditutan mahallesi 31
Kestel 11
Kethüda 85
Kıbtî 20
Kıpçak 49
Kırkmerdiven mahallesi 6, 25, 31
Kırşehir 15
Kıtfî 52
Kızık köyü 23, 73, 105
Kilise vakfı 26, 27
Kiremitçi mahallesi 97
Kite 4, 11
Kocaeli 27, 78
Kocanaip mahallesi 25, 31, 69, 99
Kocazade Hoca Efendi 63
Konya 15, 23, 60, 61, 81, 101
Koruyucu aile 89
Kostantiniye bk. (İstanbul)
Koyunhisar 11

Koza Hanı 17
Köle pazarı bk. (Esir pazarı)
Köse Mihal 11, 12
Köseoğlu, Neşet 20
Kurşunlu köyü 26
Kurtbey köyü 27
Kuruçeşme mahalllesi 2, 28, 29, 31, 97
Kuşbazlar mahallesi 31
Kutsal Yerler Meselesi 81
Kuzguncuk mahallesi 102
Küçükkumla köyü 62
Kütahya 9, 27, 78, 79, 81

— L —

Lala Hüseyin Paşa mahallesi (Kütahya) 79
Lala Şahin Paşa Medresesi 90
Lâtin 6
Laz 52
Leblebici 11
Lefke 11
Leh 24, 27, 52
Lozand, J. 60

— M —

Macar 24, 27, 52
Magribî 52
Mahmud (Mehmed oğlu, Tebrizli tüccar) bk. (Acem Reis)
Malatya 9
Manisa 81
Mantıcı mahallesi 63
Marmara bölgesi 10
Marmaracık köyü 27
Meclis-i İdâre-i Vilâyet 2, 5
Mecnun Dede 18
Mecusi 101
Medine 44
Mehmed (Boğdan voyvodası ve Bursa sancakbeyi) 67
Mehmed I (Çelebi Sultan) 17, 63, 102
Mehmed (b. Şehinşah b. Bayezid II) 100
Mehmed Ağa (Hz. Emir saatçisi) 90
Mehmed Ağa Vakfı 99
Mehmed Bey (Karamanoğlu) 102
Mehmed b. Eflatun (Hacı İvaz Paşa vakfı mütevellisi) 103
Mehmed Şakir Efendi (Mihaliç naibi) 62, 63
Mekece 11
Mekke 44
Melikşah 66
Menteşe Beyliği 10
Menteşe Sancağı 27, 78
Menteşeoğulları 9
Mesud Makramavî mahallesi 31
Mevlânâ 60, 61
Mevlânâ Mehmed (Orhaniye hatibi) 77
Meydânî mahallesi (Konya) 101
Mısır 66, 82
Mihalaki veledi Vasil (Despot vekili) 6
Miskinler mahallesi 20
Moğol istilâsı/işgali 15, 18, 64
Moğol/lar 9, 10
Mollaarap mahallesi 2, 23, 26, 76
Mudanya 26, 100
Muhammed (Hz.) 44, 58, 60, 66, 71, 79, 89, 94
Murad I 17, 18
Murad II 11, 17, 18, 99, 102
Murad II İmareti 99
Murad Subaşı 76
Muradiye mahallesi 18
Musa Çelebi 102
Musevilik (Yahudilik) pek çok yerde
Mustafa Kâni Bey (Bursa ve tevabii muhassılı) 80
Mustafa Mazhar Paşa (zaptiye memuru) 97
Mustafa Nuri Paşa (Hüdavendigâr müşiri) 4
Müellefetü'l-kulûb 66
Mühtedi pek çok yerde
Mühtedi Fonu 102, 103, 106, 107
Mükâtebe 54, 55
Mükrime Hatun/Vakfı 100, 101
Mürted 84, 85, 86
Mürtezika 98
Müslümanlık/İslâm pek çok yerde
Müslimü'l-mille 7, 52

— N —

Nakibü'l-Eşraflık 76
Nalbantoğlu mahallesi 17
Namazgâh mahallesi 26, 31, 105
Napoli 28
Nasuh Paşa 18
Nasuhpaşa mahallesi 31
Necran Hıristiyanları 79
Nemçe/li bk. (Avusturya/lı)
Neşrî 13, 16, 17, 20
Niğde 81

— O —

Odabaşı 65
Oğuz boyu 9, 23
Oğuz göçü 109
Ohankilos (Despot vekili) 4
Orhan Bey/Gazi 12, 13, 15, 16, 17, 20, 25, 29, 67, 68
Orhan Camii 102
Orhan Gazi Türbesi 14
Orhan külliyesi 17
Orhanbey mahallesi 62, 100
Orhaneli bk. (Atranos)
Orhangazi 27
Orta Asya 18
Orta Avrupa 109
Orta Doğu 109
Ortodoks 4, 22, 46
Osman Bey/Gazi 10, 11, 12, 15, 22
Osman b. Ece (mütevelli) 33

Osman Gazi Türbesi 14
Osmaneli bk. (Lefke)
Osmanlı devleti 1, 5, 13, 51, 60, 63, 81
Osmanlı/lar pek çok yerde
Osmanlı bürokrasisi/idaresi/yönetimi 13, 16, 26
Osmanlı kronikleri 13, 20, 22
Osmanlı padişahları 25
Osmanoğulları 10, 15

— P —

Paşa kapusu (Bursa) 4
Peripeyker Vakfı 100
Pınarbaşı mahallesi 11, 12, 13, 73, 102
Pirî Beyler köyü 22
Protestan 46
Prusias (Bitinya kralı) 14

— R —

Reyhan Paşa 18
Rocher, L. 60
Roma/lılar 13, 14, 16, 28
Rum/lar pek çok yerde
Rum Abdalları 22
Rumeli 15, 23, 83, 91
Rumen 24, 27
Rum Patriği 80
Rum taifesi 103
Rum tekfuru 10
Rus 24, 27, 28, 36, 37, 45, 46, 52, 53, 75, 95, 96, 101
Rusçuk 51
Rusya 4

— S —

Saat Kulesi 16
Safvan b. Ümeyye 66
Saint Elie manastırı 14
Sakarya/suyu/boyları 11, 14, 22
Samsa Çavuş 10
Samsun 15
Sarık bahası 104
Saroz (tekfur yardımcısı) 67
Saruhanoğulları 9
Seferihisar 105
Selanik 2
Selatin vakıfları 99
Selçuklu/lar 9, 10, 14, 15, 31, 37, 38, 49, 61, 67, 98, 109
Selçuklu devleti 9
Selçuk Hatun (Çelebi Mehmed'in kızı) 18, 63
Selçukhatun mahallesi 31
Selim III 51
Semerkant 66
Setbaşı mahallesi 17, 20, 26
Seyyid İbrahim b. Seyyid Ali 74
Seyyid Kutbeddin b. Seyyid Hüseyin 74
Seyyidler 76
Sırp 27
Sicill-i Osmânî 82
Sincan Sarnık köyü 23
Sinop 15, 18
Sitti Hatun (Hoca Düsturhan kızı) 74
Sivas 15, 23, 61
Sivasiler mahallesi 23, 31
Skonovd, N. 60
Soğanlı köyü 105
Söğüt 1, 10, 15
Sôlôz-i gayrimüslim/kâfir köyü 26, 27
Sôlôz-i müslim köyü 26
Sorkun 11
Subaşı 85
Sudanlı 52
Suhreverdî tarikatı 72
Sukapısı 14
Susurluk (Susığırlığı) köyü 78
Sülemiş 11
Süleyman I (Sultan) 29

— Ş —

Şahin Lala Medresesi bk. (Lala Şahin Paşa Medresesi)
Şam 82
Şehabettinpaşa mahallesi 31
Şehid Ağa (Hacı İvaz Paşa Vakfı mütevellisi) 103
Şehinşah (b. Bayezid II) 100
Şehrekûstû mahallesi 20
Şemseddin Altun-aba/Vakfı 101, 102
Şerifler 76
Şeyh Hacı Halife mahallesi 103, 105
Şeyh Mahmud 12
Şeyhpaşa mahallesi 26

— T —

Tabakhane mahallesi 14
Tahtakale mahallesi 17, 31
Tanzimat/Fermanı 4, 5, 39, 58
Taraklı 11
Taşkapı 17
Tatar 9, 52
Tatarlar köprüsü 20
Tebenni (Evlât edinme) 88, 89, 90
Tebriz 23
Tedbir 54, 55
Tefsirhan mahallesi 31
Teke Sancağı 27, 78
Tekke köyü 22
Tepecik köyü 6, 63
Tırhala 91
Timurtaş köyü 94
Timurtaş Paşa 18
Tokat 15, 23, 102
Tophane mahallesi 14, 16, 31
Trabzon 77
Turan, Osman 101
Turgut Alp 12

Türk/ler 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 29, 49, 67, 68, 109
Türk beylikleri 10
Türk boyları 22
Türkistan 23, 109
Türkiye 58
Türkmen/ler 9, 10, 23

— U — Ü —

Ulucami 17
Umur Bey 18
Umurbey mahallesi 25, 31
Üçkoyunlar mahallesi 31
Üftade Camii 14
Ümm-i veled 54
Üregil köyü 23
Ürünlü köyü bk. (Kite)

— V —

Velâyet-i âmme 90, 91
Venedik 28
Vezirî mahallesi 31

— W —

Watt, Montgomery 44
Wittek, Paul 10

— Y —

Yabanlu (Pazarı) 49
Yahudi/ler 2, 20, 22, 28, 29, 30, 31, 32, 38, 45, 46, 95, 96
Yahudi mahallesi 6, 29, 31
Yahudilik bk. (Musevilik)
Yalakabad bk. (Yalova)
Yalova 69
Yarhisar 11
Yasef (Yahudi milleti kahyası) 93
Yasef veledi Filip (Venedikli tabip) 28
Yaşmak i'tâsı 104
Yemenli 53
Yeni Bağçe (Debbağlar yeri) 101
Yenibezzaz mahallesi 86
Yenice köyü 99
Yenice-i kâfir köyü 26
Yenice-i müslim köyü 26, 27
Yeni Danişmend köyü 23
Yenişehir 15, 27
Yergöğü (muharebesi) 51
Yerkapı 14
Yesevî tarikatı 72
Yeşil Camii 102
Yeşil İmareti 99
Yeşil mahallesi 2, 20, 32
Yeşil Türbe 102
Yezidî 58
Yıldırım Bayezid bk. (Bayezid I)
Yıldırım Bayezid Vakfı 62
Yıldırım İmareti mahallesi 105
Yıldırım mahallesi/semti 17, 99
Yiğitcedid mahallesi 31
Yunan 5, 28
Yusuf b. Tokur (Beytülmal yazıcısı) 81

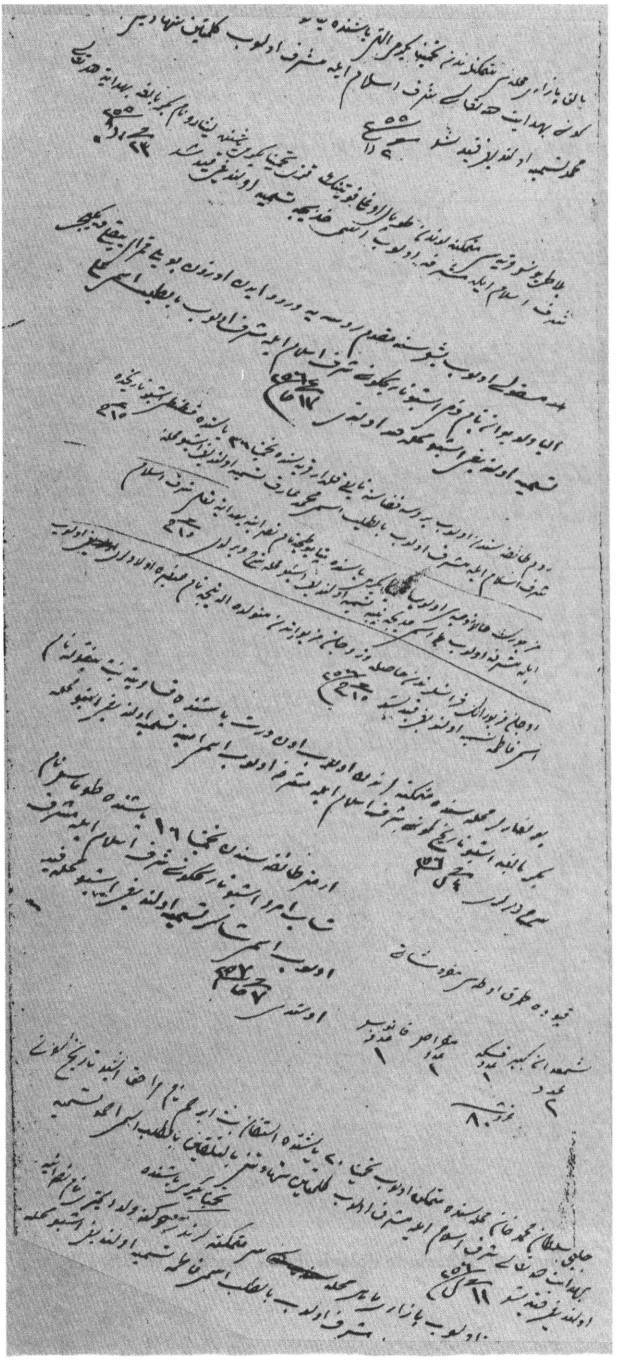
— Z —

Zengibarlı 53
Zeytinbağı köyü 26
Zindankapı 14
Ziştovi antlaşması 51

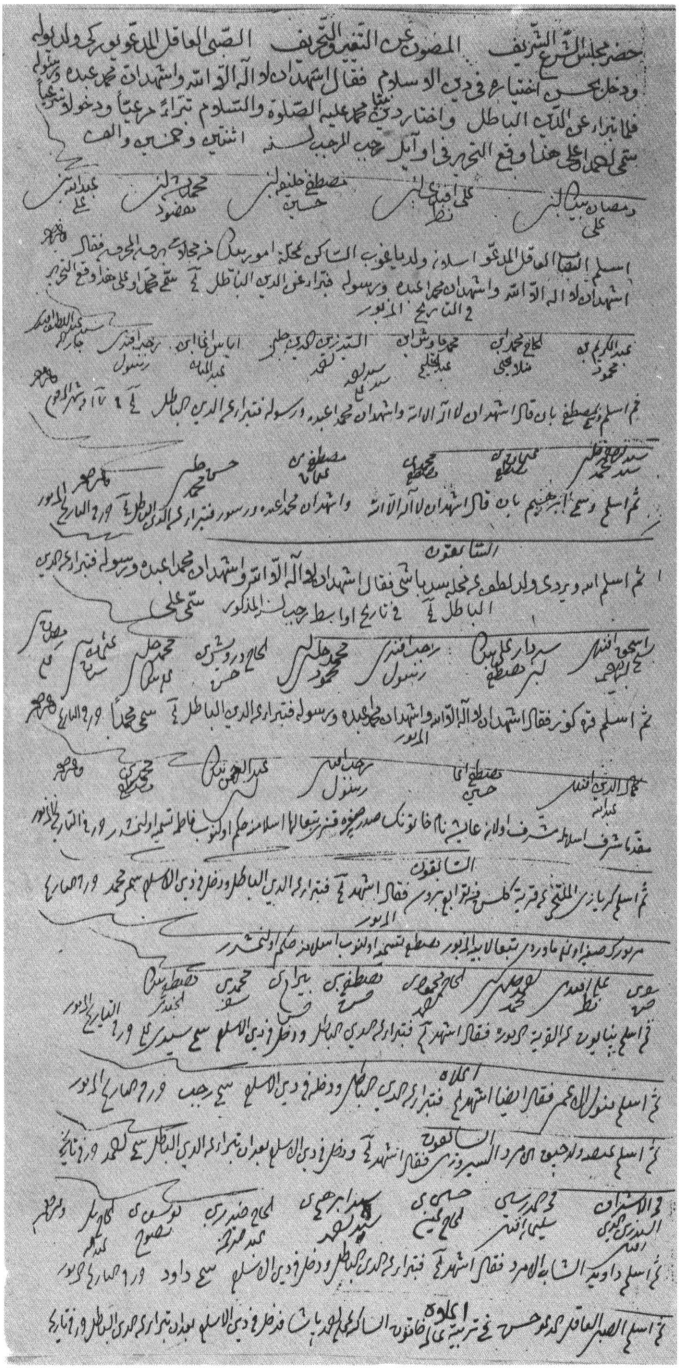
BELGELER

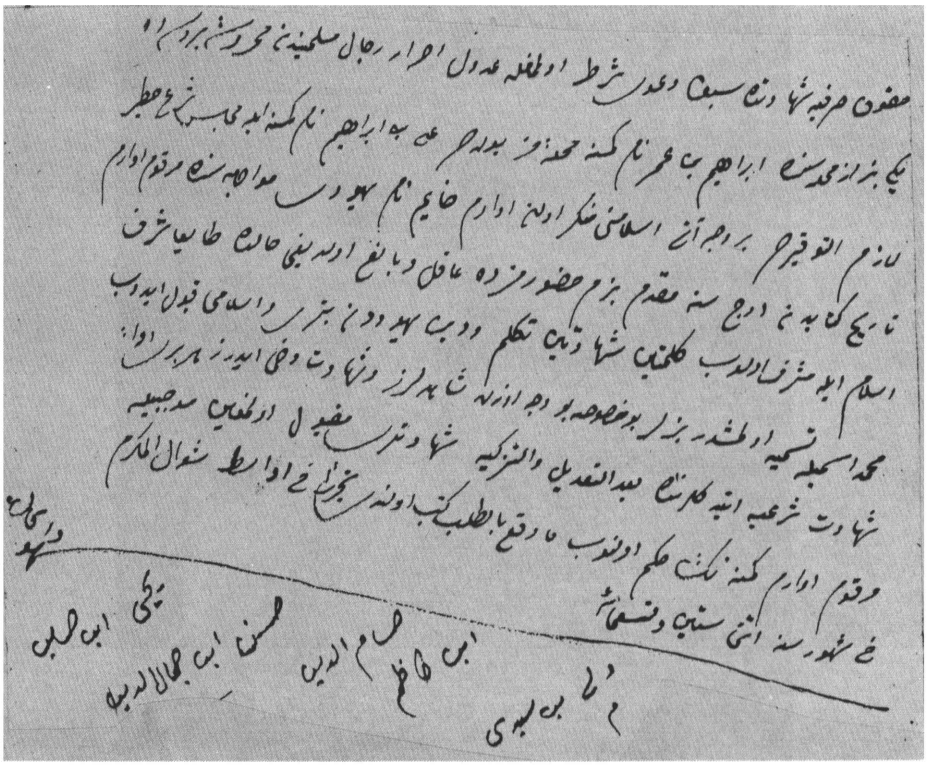
Bir sicil defterinde dolaylı ihtida kayıtları (A 5/5 17b)

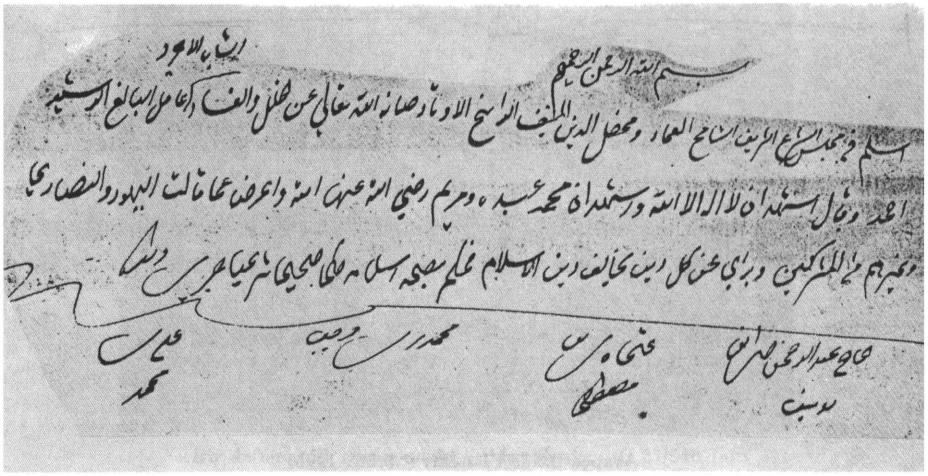
Bir defterin ilk sayfasındaki ihtida i'lâmları (C 27/540 1a)

Arapça ihtida i'lâmları (C2/261 199b)

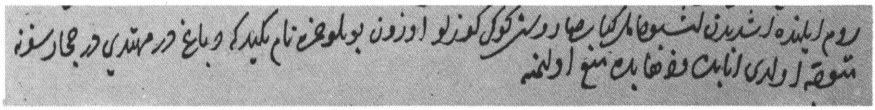
İrtidat konusunda verilen hüküm (C 1/53 14b)

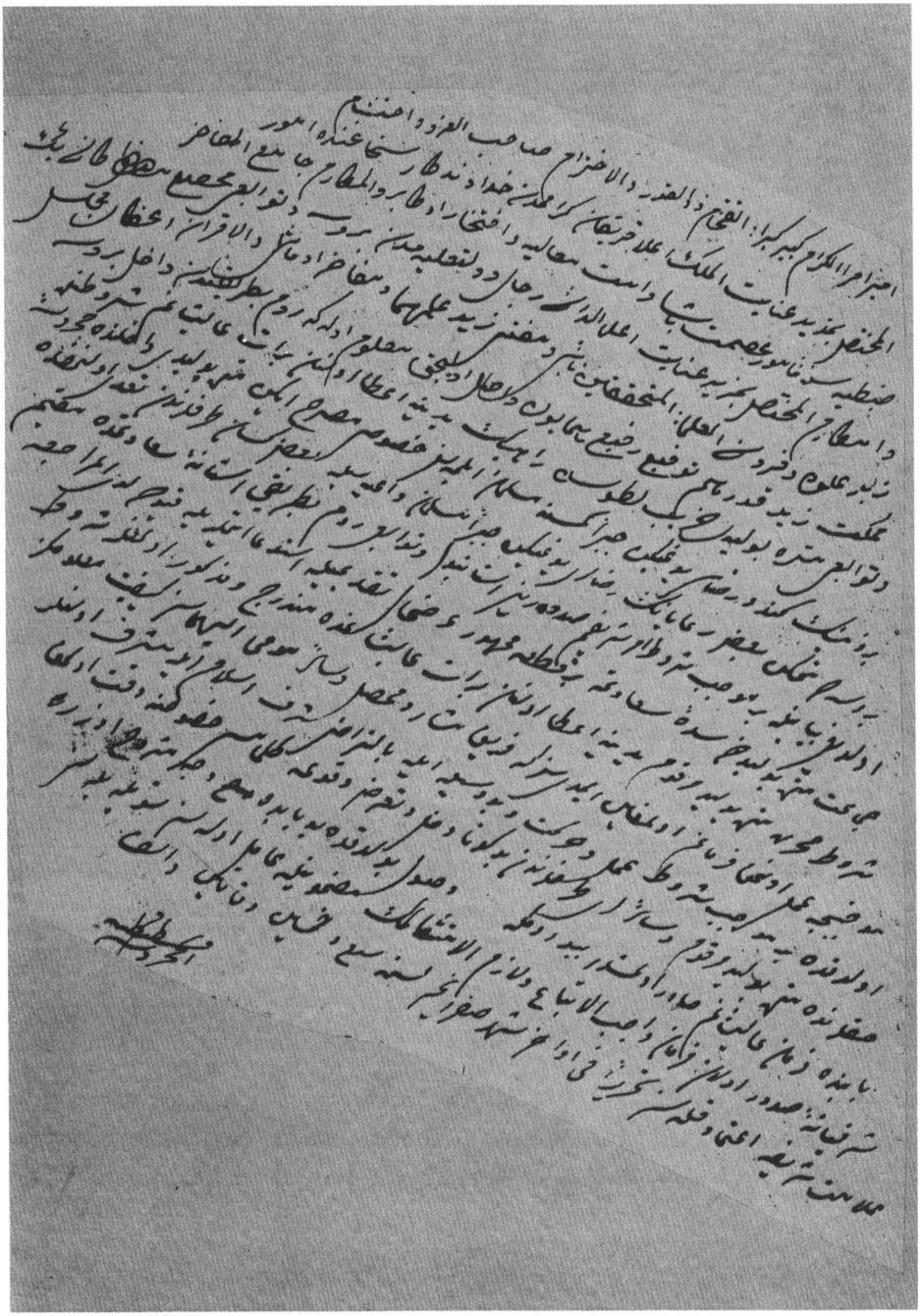
Besmele ile başlayan ihtida i'lâmı (C 3/265 148b)

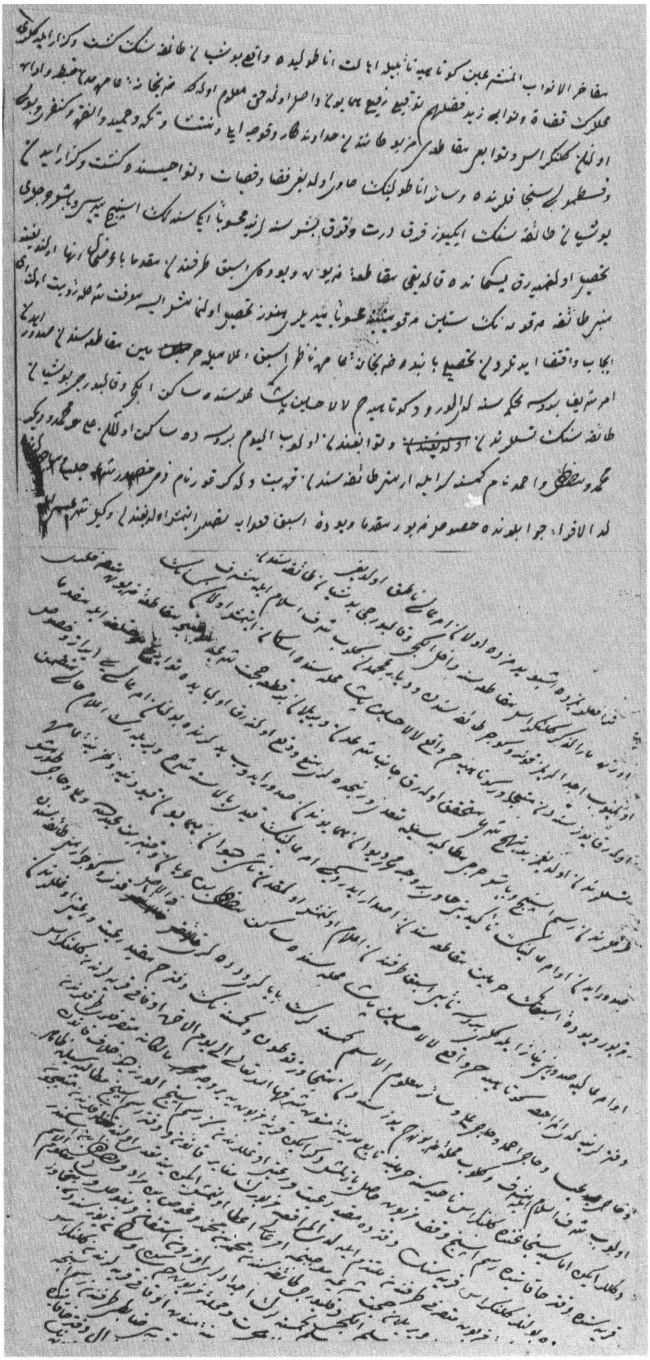
Mükrime Hatun'un âzad ettiği müslüman köle ve cariyeler (A21/21 33b)

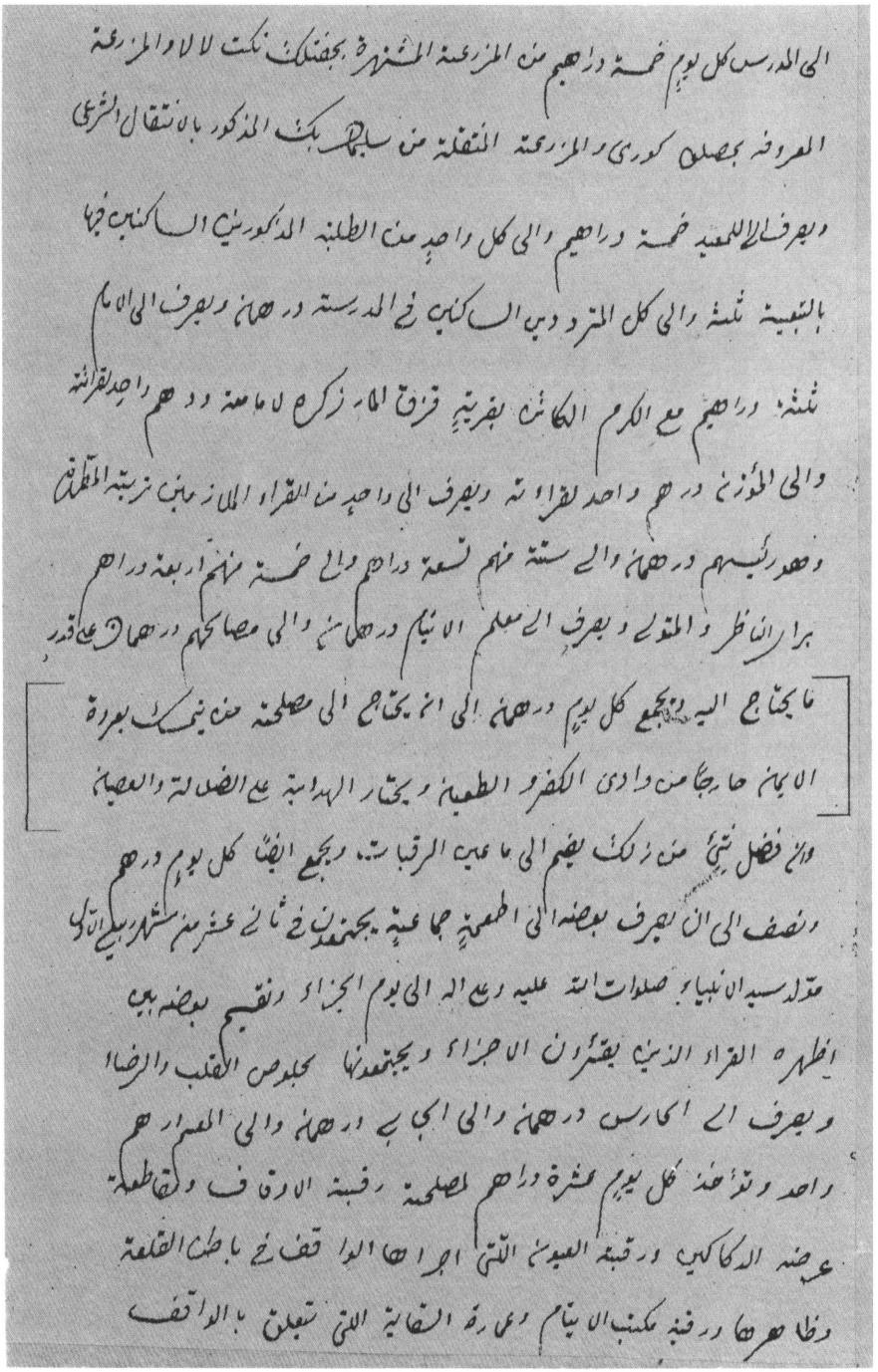
Hicaz'a gitmek isteyen mühtedi ile ilgili kayıt (A8/8 387b)

Hıristiyanların, zorla ihtida ettirildikleri iddiasıyla ilgili ferman sureti (C 27/540 57a)

Ermeni Boşyan tâifesiyle ilgili ferman sureti (C 27/540 39a-40b)

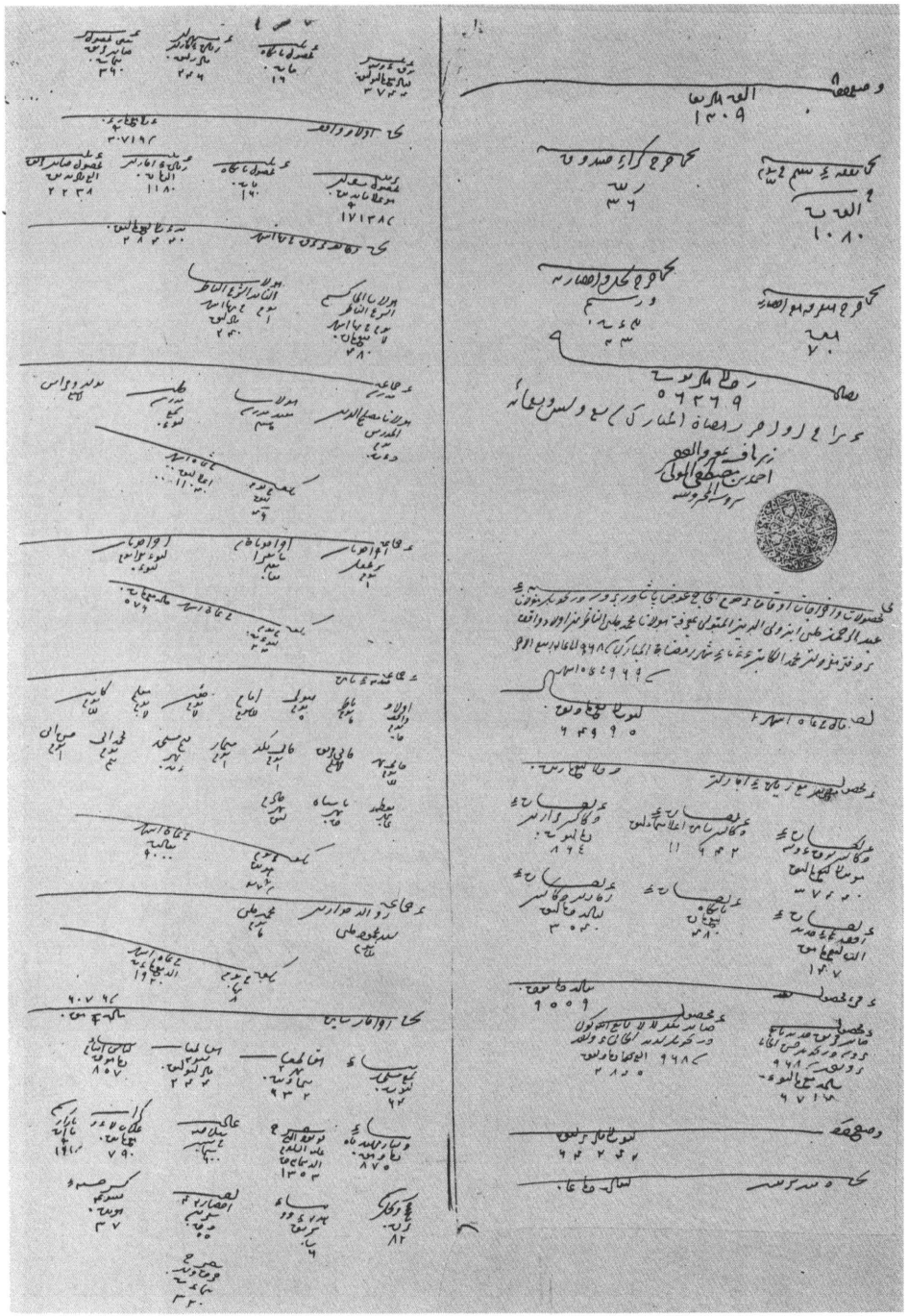
Hacı İvaz Paşa Vakfiyesi'nde mühtedi fonu (C 1/53 17b)

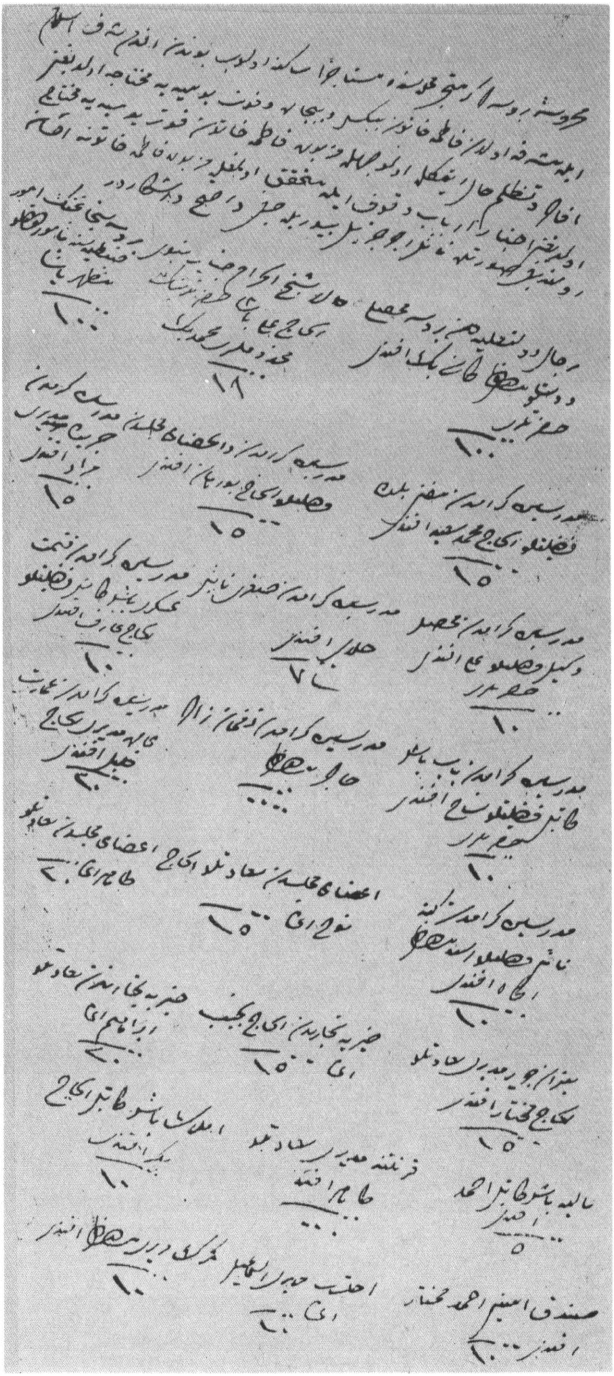
Hacı İvaz Paşa Vakfı'ndan mühtediye yardım (A 11/10 33a)

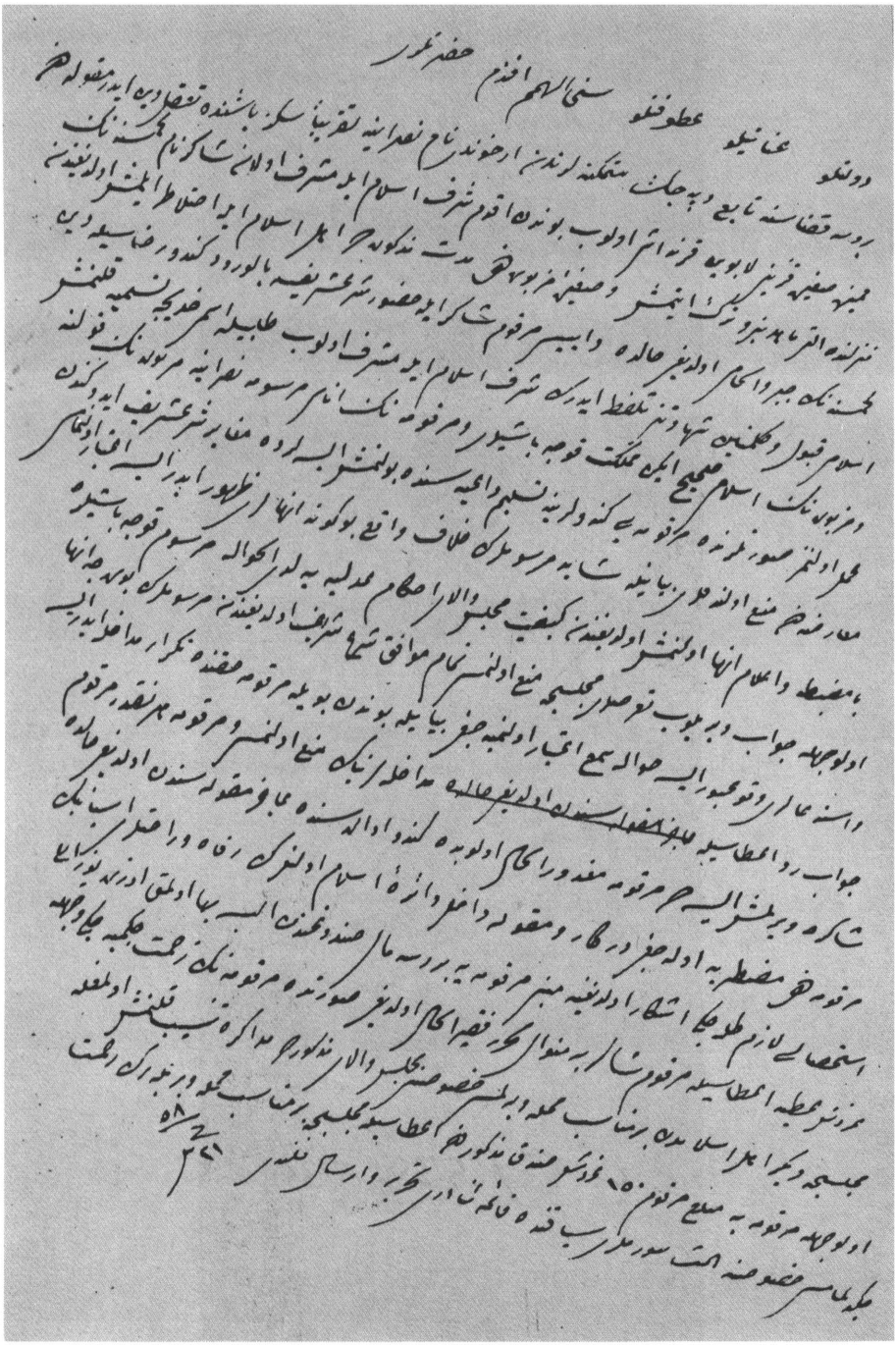
Hacı İvaz Paşa Vakfı'ndan mühtedilere yardım (A 8/8 363b)

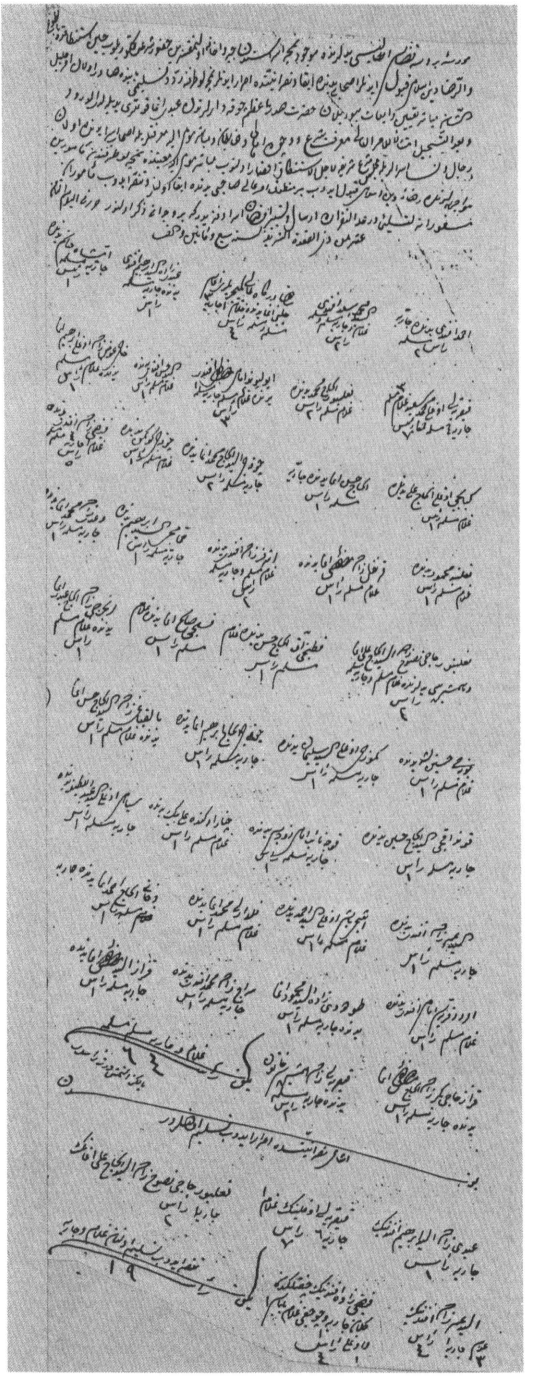
Hacı İvaz Paşa Vakfı muhasebe kaydında mühtedi fonu (A 82/96 135b-136a)

Mühtediyeye yardım kampanyası (C 27/540 64a)

Bursa Mal Sandığı'ndan mühtediye yardım (C 22/530 23a)

Harp esirlerinin iadesi ile ilgili ferman sureti (B 84/286 101a)

ISBN 975-16-0660-8

Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara – 1999